

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ПРИРОДНИЧО-
ГУМАНІТАРНИЙ ІНСТИТУТ

С.С. Коломієць

***ІСТОРИЯ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕЛІ
РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
(З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ)***

Частина 1

З найдавніших часів до поч. 20-х рр. ХХ ст.

Київ – 2003

УДК 93/94:63 [477]

ББК 63.3 (2 УКР)

I 90

Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). У трьох частинах.

Частина 1. З найдавніших часів до поч. 20-х рр. ХХ ст. – К., 2003. – 180 с.

Дана монографія – практично перше в українській історичній літературі видання, в якому на основі аналізу широкого кола документальних джерел розкривається історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення).

У першій частині розкриваються процеси, що відбувалися з найдавніших часів до 1920 року. Її автором є кандидат історичних наук, доцент, член-кореспондент УАІН С.С.Коломієць. Друга частина «За радянської доби» та третя «Зміни виробничих та суспільно-політичних відносин у 1991-2002 роках» написані колективом авторів (керівник – доктор історичних наук, професор, академік УАІН Л.Ю.Беренштейн).

Особлива увага приділяється проблемам землеволодіння і землекористування, аналізу заходів, до яких вдавалися різні уряди, що перебували при владі на терені сучасної України. Висвітлені передумови виникнення та розвитку селянства, його місце та роль у боротьбі за свободу і незалежність України. Знання і використання досвіду минулого є важливою умовою як розробки, так і практичного здійснення комплексу заходів щодо докорінної зміни економічних відносин в аграрному секторі незалежної України.

Розрахована на науковців, викладачів та всіх, хто цікавиться питаннями аграрної історії України.

Друкується за постановою вченої ради Інституту природничих і гуманітарних наук Національного аграрного університету.

Рецензенти:

М.Ф. Дмитроченко, доктор історичних наук, професор Харківської академії залізничного транспорту;

В.П. Михайлюк, доктор історичних наук, професор Східноукраїнського національного університету;

М.І. Малік, доктор сільськогосподарських наук, академік Української академії аграрних наук.

ISBN 966 – 95 967 –5 –0

© **Національний аграрний університет**

© **Навчально-науковий природничо-гуманітарний інститут**

© **Коломієць С.С.**

З М І С Т

Розділ перший.

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	5-18
------------------------------	------

Розділ другий.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПРАІСТОРИЧНІ ЧАСИ ТА КНЯЖИЙ ПЕРІОД	98-49
--	-------

- 2.1. Природні комплекси і фізико-географічне розташування України
- 2.2. Первісні системи рільництва основані на використанні природної родючості ґрунту
- 2.3. Форми землеволодіння і землекористування у Київській Русі та Галицько-Волинській державі
- 2.4. Народні знання про природу та освоєння довкілля ...

Розділ третій.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI - I ПОЛ. XIX СТ.	50-92
---	-------

- 3.1. Форми володіння у добу Литовсько-Руської держави та влади Речі Посполитої
- 3.2. Сільське господарство Запорозької Січі
- 3.3. Закріпачення селянства на українських землях Австро-Угорської та Російської імперій
- 3.4. Витоки аграрної освіти та науки в Україні

Розділ четвертий.

РЕФОРМАТОРСЬКІ ПРОЦЕСИ В АГРАРНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ II ПОЛ. XIX - ПОЧАТКУ XX СТ.	93-169
4.1. Соціально-економічні наслідки реформи 1861 року ...	93
4.2. Зародження кооперативного руху в Україні	110
4.2.1. Концептуальні підходи щодо визначення суті та форм розвитку української моделі кооперації	110
4.2.2. Зародження кооперативного руху в Україні	115
4.3. Столипінська аграрна реформа	126
4.4. Аграрна політика українських урядів у 1917-1920 рр. ...	136
4.5. Сільськогосподарська освіта і наука в Україні на початку XX ст.	160
ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЗНИК	170-172
БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ	173-179

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Для кращого розуміння суті теперішніх процесів реформування сільського господарства в Україні важливо і необхідно розглянути їх ретроспективну логіку. Бо «хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього». Це стосується і знань з аграрної історії України.

Певні аспекти української моделі розвитку сільського господарства відображені у літописах періоду Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, в українських літописах XVI-XVII ст., у подорожніх нотатках чужоземних дипломатів, купців, мандрівників, які в різний час перебували в Україні. Важлива інформація з цього питання зафіксована, зокрема, в описах України австрійського дипломата Еріха Лясоти (XVI ст.), арабського мандрівника Павла Алепського (XVII ст.), в «Описі України» французького військового інженера Гійома Боплана (XVII ст.), різних грамотах, документах юридичного характеру.

У XVIII ст. з'явилися праці, в яких простежується розуміння етнічної специфіки українського селянства, його історії, побуту, культури. Це, зокрема, книги В.Рубана «Краткие географические, политические и исторические ведомости о Малой России» (1777 р.) і «Краткая летопись Малой России с 1506 по 1770 гт.» (1777 р.), Я.Марковича (Маркевича) «Записки о Малороссии, ее жителях и произведения» (1798 р.).

Проблеми розвитку сільського господарства в Україні відображені у працях вчених-географів. У 1873 р. в Києві було створено Південно-західний відділ Російського географічного товариства, до якого входили представники української інтелігенції Г.Галаган, В.Антонович, Ф.Вовк, М.Драгоманов, П.Житецький, М.Лисенко та ін. Одним із засновників і керівників його був етнограф і географ П.Чубинський, відомий нині як автор тексту національного гімну «Ще не вмерла Україна». Експедиція під його керівництвом досліджувала Україну, її результати було видано як

«Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» (1872-1878 рр.).

У вивченні природних умов України, зокрема її рельєфу, геологічної будови, клімату, ґрунтів і рослинності, велике значення мали дослідження таких природознавців, як П.Броунов, В.Докучаєв, О.Карпінський, О.Воєйков, А.Краснов, Г.Танфільєв та ін. В.Докучаєв досліджував землі Полтавської губернії, лісостепової та степової зон України.

В анонімній «Історії Русів», в якій описуються події від найдавніших часів до 1769 року, п'ятитомній «Історії Малоросії» М.А.Маркевича описується генезис самотності виникнення українського народу. При чому акцентується, що її виявом стало виникнення на території сучасної України верстви населення, яке спеціально займалося хліборобством і скотарством.

У працях майже усіх українських істориків є твердження про те, що селянство - найстародавніша верства населення України. М.П.Драгоманов неодноразово підкреслював, що сила кожної нації полягає в її селянстві. Воно, за його твердженням, є основною силою національно-визвольного руху українського народу. Визволення України, вказував він, мусить бути справою селянських мас, бо «мужицтву ніхто не допоможе, окрім його самого» [1]. М.І.Костомаров визначив, що 1.- в українців головними рисами народного життя є козак і селянин; 2.- «...увесь малоросійський елемент зосереджений у простому класі селянства» [2].

М.С.Грушевський обґрунтував положення, що аграрне питання становить основу народного добробуту. У зв'язку із цим вказувалося на важливість прав селян як господаря і виробника. «Земля, - писав він, - повинна бути в руках тих, хто на ній працює» [3]. Упорядкування земельної справи М.Грушевський пов'язував із зміцненням свободи, здобуттям волі України, перетворенням трудящого народу на справжнього хазяїна України. Треба домогтися, щоб «... право на землю, проголошене нашим законодавством, могло бути здійснене справді; щоб кожний, кого тягне до праці на землі, міг своє бажання справдити» [4].

Принципове значення мають положення про те, що в Україні є найсприятливіші передумови для розвитку сільськогосподарського виробництва, розкривається їх суть.

В дослідженнях українських істориків обґрунтована концепція, що населення території України перейшло до хліборобства - посіву проса, ячменю, пшениці, вівса, коноплі тощо - за неоліту (7000 - 3000 р. до н.е.). Водночас розвивалося скотарство (одомашнення биків, овець, кіз, свиней, коней).

Вже серед племен *трипільської культури* * (4000-2000 р. до н.е.) застосувалися інтенсивні для того часу методи господарювання. Зокрема, рало із застосуванням тягової сили великої рогатої худоби різко підвищило загальну культуру землеробства. Виникла можливість переходу до перелогової системи землекористування.

Про характер сільськогосподарського виробництва і аграрних відносин у Київській Русі розповідає літописець Нестор у «Повісті временних літ». Основними культурними злаками були просо, ячмінь, декілька сортів пшениці, жито, овес, бобові, ріпа та ін. Для обробітку ґрунту і вирощування врожаю використовувалися досконалі для того часу знаряддя праці: плуг, рало, соха, борона, заступ, мотика, серп, коса. У лісостеповій зоні вживалася парова система землеробства з двопільною і трипільною сівозмінами, у лісовій - підсічна і перелогова. Висока продуктивність праці давала змогу виробляти зерна значно більше, ніж це було необхідно для задоволення біологічних потреб населення.

Характерно, що питання організації сільськогосподарського виробництва в Україні приваблювали увагу політичних діячів, які у XIX - XX ст. очолювали боротьбу за незалежну, демократичну українську державу. «Хліборобська продукція, - писав у 1918 р. в праці «На порозі нової України» М.С.Грушевський, - повинна попрощатись з односторонньою культурою збіжжя, стати більш різносторонньою й інтенсивною. Культура технічних рослин -

* *Трипільська культура* – назва походить від с. Трипілья на Київщині, де наприкінці XIX ст.. виявлено її пам'ятки.

прядильних, олійних, красильних, лікарських, культура насіння - повинна розвиватися коштом культури збіжжя» [5]. У праці акцентується увага на важливість врахування кліматичних умов при визначенні напрямів сільськогосподарського виробництва. Так, вважав Грушевський, в чорноморських степах повинна бути розвинена культура бавовни (хлопка), її проби дали тут дуже гарні результати. На полудневім узбережжі рекомендується більше культивувати полудневі овочі, а в усіх зонах України - в далеко ширших розмірах садівництво, городництво, виноградарство. Розвиток скотарства, птахівництва, рибальства, бджільництва слід розвивати так, щоб не лише задовольнити внутрішні потреби, але й розширювати експорт продукції вказаних галузей [6].

Принципово важливою є й проблема власності та господарювання в аграрній сфері. Проблема вибору моделі розвитку сільського господарства по суті була фатальною для українців. В.Липинський відзначав, що в українській нації завжди змагалися дві тенденції: з нахилом до хліборобсько-культурного, а отже приватновласницького, ведення господарства, і з нахилом до общинного, «а-ля» кочового, життя - наче й осілого, але зі спільним володінням землею і зі спільним веденням господарства.

Тобто серед українців увесь час змагався менталітет динамічного виробника (*продуцента* за термінологією В. Липинського) і пасивного споживача природних багатств. «І чи врешті наша многострадницька історія, от початку і по сьогоднішній день, не обертається уся біля одного-єдиного фатального запитання: хто - кочовик чи хлібороб - переможе у нас? - писав В.Липинський. І чи не найбільшою нашою національною трагедією є те, що досі фактично не зміг у нас перемогти ані один, ані другий».

Коротке описання історії земельного устрою України міститься в статтях першої і другої частини «Енциклопедії українознавства» [7]. Перелік значної кількості аграрної літератури дано у монографії Б.Винара «Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964)» [8].

Проблеми формування української моделі господарювання у сільському господарстві висвітлені в описах земської статистики, опублікованих наприкінці ХХ ст. [9]. Значний для порівнянь статистичний матеріал про стан аграрного сектора 9 українських губерній на початку ХХ ст. міститься у працях російських дослідників [10]. Такого ж роду дані наводяться і у певній мірі аналізуються у публікаціях, присвячених революції 1905 р. [11]

Чотири аспекти проблеми розглянуто у праці І.Витановича «Аграрна політика українських урядів. 1917-1920». *Перший аспект* - дано короткий аналіз досліджень з аграрних відносин і аграрної політики на українських землях. При цьому його об'єктом стали праці, авторами яких були як радянські, так і зарубіжні історики. *Другий аспект* - на основі значного статистичного матеріалу охарактеризовано стан земельних відносин в Україні наприкінці ХІХ - початку ХХ ст., наведені узагальнюючі дані про розміщення соціальних сил в аграрній структурі України до революції 1917 р. *Третій аспект* - викладено суть програмних цілей українських політичних партій з земельного питання. При цьому значна увага приділена характеристиці підходів українських партій, які входили до Центральної Ради, в питанні про форми власності та господарювання в аграрній сфері. *Четвертий аспект* - розглянуті події і погляди щодо підготовки земельної реформи в Україні 1917 р., місце і роль в цьому Земельного закону Центральної Ради від 18 січня 1918 р. [12]

У двотомній праці одного із розробників проекту Земельного закону Центральної Ради, пізніше професора Української господарської академії, О.Мицюка «Аграрна політика» проаналізовано аграрні відносини в Україні наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. та характер селянського руху в революції 1905-1906 рр., аграрне питання в діяльності Державної Думи, результати столипінської аграрної реформи в Україні та переселенської політики за Урал, у Сибір та на Далекий Схід [13].

Статистичний матеріал про сільське господарство України міститься у праці професора Г.О.Кривченка «Збірник статистичних відомостей по народному господарству України» [14].

У третьому томі «Енциклопедії українознавства» виділено спеціальний розділ «Сільське господарство», в якому охарактеризовано його розвиток в добу кріпаччини (до 1861 р.), добу від скасування кріпаччини до вибуху революції (в 1917 р.), часи української державності і радянську добу, яка поділяється на часи «воєнного комунізму», добу НЕПу і добу колективізації.

«Селянин-кріпак, - визначив автор статті «Сільське господарство» у третьому томі «Енциклопедія українознавства» К.Кононенко, - не посідав права власності, а був землекористувачем на тій ділянці землі, яку йому давав поміщик для харчування. Він не мав безпосередньо зобов'язань ні супроти держави, ні щодо сплати податків, ні щодо військової служби: податки сплачував поміщик, він же зазначав, кого віддати до війська. Рабська праця при надзвичайно низькому життєвому рівні кріпаків, майже цілковитий брак шляхів сполучення при колосальних просторах (що унеможлиблювало нормальний розвиток ринку), безмежні відстані колоніальних теренів, включених у соціальні кордони імперії - все це сприяло штучному збереженню натуральної системи господарства, яка з часом заходила в суперечність із розвитком капіталістично-грошової системи Європи і внутр. процесами розвитку торгівельно-промислового капіталу».

Спеціально вказано «що поміщики виявлялися неспроможними розвивати своє господарство й виконувати податкові зобов'язання перед державою. Це призводило до тривалих глибоких криз у сільському господарстві й у держ. фінансовій системі, які й собі спричинялися до затримання розвитку промисловості й ринкових стосунків» [15].

Проблеми формування і розвитку української моделі господарювання у сільському господарстві багатопланово висвітлені у працях історичного профілю, в основному з питань археології, етнографії, демографії.

Значна увага проблемі формування і розвитку форм освоєння первісною людиною навколишнього середовища, переходу до землеробства і тваринництва приділено в книгах М.О.Чмихова, М.О.Кравченка, І.Г.Чернякова «Археологія та стародавня історія

України» [16], І.Винокура, С.Грубчанінова «Давня і середньовічна історія України» [17], «Давня історія України» [18], «Історичні форми землеволодіння і землекористування» [19], С.П.Павлюка «Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект» (тут виділено окремий розділ).

Принципово важливим є положення, які містяться у книгах, про те, що у ході тривалої еволюції поступово поглиблювалися відмінності між мавпою та людиною – з'явилося прямоходіння, сформувалася розвинута рука з протиставленим великим пальцем, збільшився об'єм мозку (досяг 800 см³), започаткувалася членоподільна мова. Саме ці якісні зміни у біологічному та психологічному розвитку зумовили появу «*Homo sapiens*» («людини розумової»), сприяли остаточному виділенню людини з тваринного світу. Більш того, з метою збереження свого існування вона поступово, але наполегливо почала підкоряти собі навколишнє середовище. Цей процес проявився в еволюційному характері розвитку знарядь праці, визначенням певних форм взаємовідносин між людьми в ході освоєння навколишнього середовища. Сталося так, що первісна людина в силу об'єктивно існуючих умов діяла так, що їй були притаманні риси тієї верстви, яка в подальшому одержала статус селянства.

Аналізу розвитку сільськогосподарського виробництва в другій половині XIX і першій половині XX ст. присвячена перша частина праці А.М.Третяка «Земельні реформи на Україні: уроки історії (1861-1941 рр.)». В ній висвітлено роль землеустрою і вплив земельних реформ на економічну і побутову сторони життя сільського населення, розкрито історичні уроки селянської реформи 1861 р. і століпінської реформи 1906-1912 рр. Однак, автор чомусь обійшов питання про аграрну політику Української Центральної Ради [20].

Нові фактологічні матеріали та оцінки подій, які відбулися наприкінці XIX - на початку XX ст., містяться у праці «Історія України», зокрема у розділах «Під владою Російської та Австрійської імперій» та «Українська революція» [21]. По-перше, значна увага приділена питанню про політизацію національного

руху в Україні у вказаний період. Це виявилось, зокрема, у заявах політичних партій про свою соціальну базу. Так, створена у 1900 р. з ініціативи керівників студентських громад Харкова - Д. Антоновича (сина відомого історика-громадівця) та М. Русова - спільно з представниками таких самих громад Києва, Полтави і Чернігова Революційна українська партія (РУП), ще не маючи ні статусу, ні програми, відразу ж проголосила себе виразником інтересів селянства, в якому вбачала основу української нації. Свої визвольні й перебудовні ідеї рупівці викладали на сторінках нелегальних періодичних видань - газети «Селянин» і журналу «Гасло».

По-друге, результати століпінської реформи оцінюються по двох напрямках. На основі узагальнених даних показано, що вона сприяла розширенню кількості селян, які отримали землю у приватну власність. До 1917 р. 65% землі перебувало у власності селян. Однак століпінська реформа не зачепила поміщицьких землеволодінь. «Хоча, - відзначено у книзі, - від часу реформи 1861 р. українські поміщики й продали, переважно заможним селянам, половину своєї землі, але в їхніх руках до 1914 р. залишалося понад 10 млн. дес., причому 5 тис. поміщиків володіли в середньому по 1600 дес. Ясно, що за наявності значного прошарку малоземельних селян, кількість яких (із середнім наділом 2 дес.) 1914 р. сягнула 2 млн. (з них половина не мала ні коня, ні корови), українське село весь час було «в постійному напруженні» [22].

Концептуальним за значенням є висновки: а) «реформа сприяла розвитку ринкових відносин на селі, ширшому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільського господарства» [23]; б) українське село на початку ХХ ст. залишалося неоднорідним за майновим і соціальним станом: бідняки в 1912 р. становили 57%, середняки - 30%, заможні - 11,9%. В цілому ж заходи щодо реформування аграрного сектора економіки досягли поставленої мети: на селі зміцнювалися позиції фермера, орієнтованого на товарне виробництво й ринок. Водночас заможний селянський прошарок був надійною опорою самодержавної влади на селі [24].

По-третє, у науковий обіг введено нові факти про передумови та створення Української Центральної Ради, її склад. Більш широко, ніж у відомих історичних дослідженнях, розкриті структура, склад та форми діяльності Генерального секретаріату - уряду України у вказані роки.

По-четверте, наведені положення із листів, послань громадян, в тому числі селян, які свідчать про підтримку діяльності Української Центральної Ради.

Значний інтерес представляє розділ «Розгортання селянського антикомуністичного руху в Україні навесні 1919 р.». На основі нових матеріалів зроблено висновок: «Уся селянська Україна повстала проти спроби реорганізувати її життя на комуністичний лад» [25].

Різні аспекти, які пов'язані із формуванням і розвитком української моделі господарювання у сільському господарстві, розкриті в «Аграрній історії України». Її автори П.П.Панченко і В.А.Шмарчук проаналізували аграрні відносини на українських землях в ХІХ-ХХ ст. [26] На основі аналізу наслідків реформ 1861 р. та 1906 р., показано, що селяни України тяготіли до приватної власності на землю, підтримували орендні відносини на селі. Значна увага приділена питанням розвитку сільськогосподарської освіти та аграрної науки. Виділені етапи та наведені узагальнюючі результати реформування аграрного сектору економіки в сучасній Україні.

Питання вдосконалення моделі розвитку сільського господарства актуальне не лише для України. Воно вирішується в усіх країнах світу. При цьому враховується досвід та уроки вирішення цього питання в ряді держав, зокрема у Франції.

За описанням французьких економістів П.Мюллера, Ф.Жербо, А.Фора, існуючій моделі сільського господарства Західної Європи, що сформувалася після другої світової війни, характерні: а) орієнтація на технічну функцію селянина. Селянину в умовах модернізації сільського господарства відводиться роль інженерно-технічного працівника; б) професійна солідарність; в) забезпечення пріоритетного становища селянина завдяки формуванню довкола нього численних організацій - кооперативів, синдикатів тощо. У

результаті селянин перетворюється на активно підтримуваного державою технічного виконавця роботи.

Французькі економісти пов'язують ознаки нової моделі із поняттям «сільське господарство». Її характеризують використання підприємницьких стратегій, визначальна роль комерційної функції, високі вимоги до управлінських рішень тощо. Але найбільш суттєвою ознакою науковці вважають поєднання сільськогосподарської діяльності з іншими її видами, їх інтеграцією.

Виділяють три моделі такого сполучення. У *першій* сільське господарство поєднується з переробною сферою і збутом, у *другій* - з туристичною діяльністю, коли фермер у своєму господарстві задовольняє потреби туристів, у *третьій* - виробництво сільськогосподарської продукції поєднується з ремісництвом і наданням послуг. Основою підприємництва автори вважають комерційну функцію, бо саме вона визначає інші функції та їх структуру. Важливе місце на підприємстві займає збут продукції: це питання якості, налагодження і підтримання прямих контактів зі споживачами, поєднання різних каналів збуту - на фермі, на ринках, постачання продукції до дому, ресторанам, різним організаціям, поштою, створення колективних збутових структур. Різниця між класичним господарем і сільським підприємцем вбачається в тому, що перший усі свої зусилля направляє на збільшення врожаю, другий повинен відмовитися від надмірних зусиль у тій чи іншій сфері для загального результату.

Окремі аспекти формування української моделі господарювання в сільськогосподарському виробництві Півдня України у 1906-1917 рр. розкриті в дисертації О.М.Приймака «Столипінська реформа на півдні України (1906-1917 роки)» [27]. На основі аналізу типового матеріалу автор зробив висновок, що внаслідок проведення Столипінської реформи на Півдні України суттєво зросла кількість високорентабельних селянських господарств й виник особливий тип аграрного устрою, який полягав у співіснуванні пруської та американської моделей капіталізму. Водночас на прикладі Бердянського, Дніпровського, Мелітопольського, Катеринославського, Олександрійського та Херсонського повітів

виявлено та проаналізовано комплекс внутрішньо регіональних особливостей реформування аграрного сектора економіки Півдня України початку ХХ ст. (розвиток орендних відносин; виникнення землеробських артілей). Доведено, що у цьому регіоні України більш швидкими темпами, ніж в інших, відбулося знищення общини і створення на її місці системи ділянкового господарювання, яка стала основною рисою аграрної реформи 1906-1917 рр. При цьому досить аргументовано обґрунтовано, що цей шлях визначив Д.А.Столипін ще у 1892 р.

Як важливу складову української моделі господарювання в аграрному секторі представив сільськогосподарську кооперацію І.А.Фареній у дисертації «Український кооперативний рух у період 1917-1920 років (історичний аспект)» [28].

В сучасній Україні освоюється нова економічна модель. «Коли ми говоримо про необхідність опанування Україною нової економічної моделі прискореного розвитку, - вказав Президент України Л.Д.Кучма на Всеукраїнській науковій конференції у листопаді 2000 р., - то слід мати на увазі, що основою такої моделі може стати передусім засвоєння і творче використання відповідного досвіду. Якщо зусилля держави та приватного капіталу поєднуються з метою максимальної концентрації сил і ресурсів на вирішальних пріоритетах економічної політики розвитку інноваційної сфери, формуванні ефективного внутрішнього ринку, реалізації інших завдань сталого економічного зростання, в тому числі й соціальних» [29]. При цьому акцентовано, що важливо і необхідно творчо використати відповідний досвід щодо моделі форм власності та господарювання в аграрному секторі економіки. «Потрібні енергійні заходи і для активізації аграрної політики, - підкреслив Л.Д.Кучма, - покликаної утвердити у перспективі Україну як державу з високопродуктивним експортоспроможним сільським господарством. Особливо гостро стоїть завдання підвищити конкурентоспроможність та зміцнити фінансовий стан підприємств АПК, прискорити їх адаптацію до умов приватної власності на землю, ринкового середовища» [30].

Водночас визначені концептуально-теоретичні аспекти суті

української моделі форм власності та господарювання в аграрному секторі. *По-перше*, розкрито роль аграрного сектора в історії України. «Українське село, - вказав Л.Д.Кучма, - споконвічне було і лишається взірцем працьовитості, виваженості, мудрості і терпіння, оберегом кращих якостей та чеснот народу. Тут коріння його духовності та культури, давніх і добрих традицій, і тут основа достатку держави, її продовольчої безпеки. Наше село, його люди гідно пройшли через випробування, муки та втрати, яких з лишком вистачило б на долю багатьох держав і народів. Сільське господарство завжди було безвідмовним донором для інших галузей економіки, на його плечах вибудовувалися конструкції розв'язання багатьох загальнодержавних проблем. І саме по селу, агропромислового комплексу особливо вдарила економічна криза останніх років». *По-друге*, визначено, що найголовнішим у проведенні земельної та аграрної реформ стала передача у власність мільйонам селян землі. Віднині земля є для них не тільки місцем праці, господарської діяльності, а й джерелом заробітку і доходу, гарантом добробуту і впевненості у майбутньому. Цим, без перебільшення, перегорнуто цілий пласт життя - і не тільки на селі - з його усталеними впродовж десятиріч укладом, звичками, традиціями. *По-третє*, визначено, що найпершим джерелом самостійності, гідності та впевненості у собі стане власність селян на землю. При цьому підкреслено, що саме в цьому полягає найбільший та найцінніший результат земельної реформи. Спеціально акцентовано, що: а) *земля в Україні має бути товаром*; б) важливо і необхідно створити ринок землі, як і її заставу, іпотечне кредитування, земельний банк.

У виступі йдеться про те, що до цього селяни України прийдуть свідомо, виважено, відповідально. Вказано, що важливо і необхідно звести надійний заслін перед зловживаннями та спробами збагачуватися за рахунок селян. «За великим рахунком, - вказав Л.Д.Кучма, - йдеться про створення системи гарантій захисту і збереження прав власності селянина на землю та доходи від неї. Гарантій, непідвладних часові, економічній та політичній кон'юктурі».

Це положення конкретизовано у виступі Л.Д.Кучми на засіданні Національної Ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування у березні 2001 р. Оцінюючи дієві кроки щодо утвердження України як держави з високоефективним експортоспроможним сільським господарством, Президент України Л.Д.Кучма наголосив: «... що йдеться по суті про власну українську модель здійснення реформ на селі, яка була опрацьована вітчизняними вченими та практиками і запроваджувалася у життя ініціативними кроками Президента» [31].

Нині для незалежної України вибір між двома моделями розвитку сільського господарства має принципове значення. *По-перше*, йдеться про узаконення прав справжнього господаря землі володіти й вільно розпоряджатися нею. *По-друге*, життя вимагає відмови від екстенсивної експлуатації природних ресурсів і підвищення рівня власної інтенсивної праці хліборобів. *По-третє*, важливо впровадити таку модель, яка здатна забезпечити стабільне вирішення продовольчої проблеми в країні і в той же час сприяти вирішенню соціально-економічних проблем селянства.

Вказані положення закріплені у законодавчих і нормативних актах 1990-2001 рр., в яких визначені суть, напрями, шляхи сучасної аграрної реформи в Україні. У розбудові громадянського суспільства в Україні винятково важлива роль належить аграрному сектору економіки.

У сільській місцевості проживає і в найближчій перспективі проживатиме близько третини населення України, основна частина якого зайнята в аграрній сфері виробництва. Село не тільки виконує функцію продовольчого забезпечення держави, а й залишається носієм і продовжувачем самобутніх матеріальних, культурних, моральних надбань і традицій минулих поколінь. У селі сконцентрована значна частина соціально-економічного потенціалу суспільства.

Аграрний сектор пов'язаний з інтересами кожного громадянина. Вироблювана продукція агропромислового комплексу має виняткове значення у життєдіяльності людини і суспільства. Високий рівень його розвитку є не лише основною

умовою продовольчого забезпечення населення, а й важливим фактором політичної стабільності, успішного вирішення проблем державотворення, утвердження нових форм власності та господарювання на принципах ринкової економіки, змін у соціальній структурі суспільства.

Існують три основні об'єктивні історико-суспільні та природно-економічні фактори, які підтверджують пріоритетність сільського господарства в економіці України. *По-перше*, наявні ресурси і природні умови свідчать про те, що в умовах ринкових відносин, особливо на початковій їх стадії, та при входженні України у світовий розподіл праці основу її економіки об'єктивно визначатиме переважно не промисловість, а агропромисловий комплекс (сільське господарство як сировинна база; переробна промисловість; торгівля продукцією АПК). *По-друге*, об'єктивно підтверджений у світовій практиці закономірний процес формування приватної власності, ринкової вартості землі та потреба накопичення капіталу в сільському господарстві на сучасному етапі. Цього не уникнула жодна країна. *По-третє*, Україна багата унікальними чорноземними ґрунтами, що створює об'єктивні умови монопольного становища в процесі інтеграції у світову і європейську економіку. В Україні налічується більше 26,5 млн. га чорноземів, а це складає 80% всієї ріплі, 33% європейських та 7% світових чорноземів.

Наявність природних, економічних, екологічних, історичних, соціальних, психологічних особливостей в аграрному секторі України зумовлюють необхідність розвитку різних форм власності, типів їх використання, організаційно-економічних структур, які тільки і спроможні в умовах ринкової економіки в певному поєднанні та взаємозв'язку якомога повніше використати потенціал певного регіону і країни в цілому.

Характерно й те, що селянство й в сучасних умовах займає вагомe місце в суспільно-політичному і економічному житті України. Воно сприймає традиційні форми господарювання, які відроджуються і утверджуються в процесі сучасної аграрної реформи.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПРАІСТОРИЧНІ ЧАСИ ТА КНЯЖИЙ ПЕРІОД

2.1. ПРИРОДНІ КОМПЛЕКСИ І ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РОЗТАШУВАННЯ УКРАЇНИ

Україна - значить «земля, що лежить скраю». Це влучна назва для країни, розташованої на південно-східному пограниччі Європи, на порозі Азії, по окраїнах Середземноморського світу, з обох боків колись важливого кордону між лісом, де ховалися від небезпеки, і відкритим степом. Іншою суттєвою рисою географії краю є відсутність природних бар'єрів. За винятком Карпатських гір на заході і невеликого Кримського кряжу на півдні 95% території України - це рівнина, котра поступово спадає з покритим лісом Галицького, Волинського та Подільського плато до горбистих місцин по обидва боки Дніпра й переходить в неосяжний відкритий Причорноморський степ. Неозорі рівнини настільки переважають в українському краєвиді, що один географ писав до початку нашого століття: «Дев'ять десятих українців звичайно ніколи не бачили гір і навіть не знають, які вони на вигляд». Тут на розлогих степах - знамениті, надзвичайно родючі українські чорноземи, які займають мало не дві третини території краю. Проте на півночі та північному сході чорноземів немає - тут переважають менш родючі ґрунти й ліси (на останні припадає лише одна сьома всієї площі). Україна багата на корисні копалини, зокрема вугілля та залізну руду, що залягають на південному сході. Природа тут взагалі благодатна. Можна навіть сказати, що за природними ресурсами це найбагатша країна Європи [1].

Україна розташована в центральній частині Європи (географічний центр Європи - в Карпатах біля міста Рахова Закарпатської області). Її площа - 603,7 тис. км², що перевищує розміри багатьох європейських країн, у тому числі Франції (551,6

тисяч квадратних кілометри), Іспанії (507,6 тис. км²) та інших. Кількість населення - 48 млн. чоловік. Україна межує: на півночі з Білоруссю, на сході - Росією, на південному заході - Румунією, Молдовою та Угорщиною, на заході Словаччиною та Польщею. Загальна довжина кордонів - 6500 км, у тому числі морських - 1950 км. На півдні омивається Азовським та Чорним морями.

Переважає частина території України (95%) - рівнина. Гірські області - Українські Карпати (найвища точка - гора Говерла - 2061 м) і Кримські гори (найвища точка - гора Роман-Кош - 1545 м) становлять близько 5% території. На Україну припадає 0,45% суходолу земної кулі, проте її надра містять 5% розвіданих світових мінеральних ресурсів. Серед енергетичних ресурсів провідне місце посідає кам'яне вугілля. В Україні великі запаси високоякісної металорудної сировини - залізної руди, марганцю й титану, значні родовища ртутних, хромітових, алюмінієвих, нікелевих руд. Багатими є запаси самородної сірки, калійних солей, кам'яної солі, апатиту, фосфоритів, каолінів, графіту тощо. У надрах України міститься понад 80 видів розвіданих корисних копалин, зосереджених у 8 тис. родовищ.

Клімат України переважно континентальний, на південному березі Криму схожий на субтропічний. Основні фізико-географічні зони: мішані ліси, лісостеп і степ.

Середня температура в січні -7° на північному сході, +4° - на південному березі Криму; в липні - відповідно +19°, +24°. Абсолютний максимум температури від +36° до +42° за Цельсієм; мінімум - від -30° до -40°.

На території країни є 73 тис. водотоків, з яких 131 - ріки довжиною понад 100 км. Найбільша річка - Дніпро.

Природна флора України налічує близько 30 тис. видів рослин, фауна - понад 44 тис. видів тварин.

Природні умови життя поділяються на дві економічні категорії: а) природні засоби існування і б) природні джерела засобів праці.

До першої належать ресурси, які можуть вживатися людиною безпосередньо в тому вигляді, в якому їх дає природа. Це — рослинні продукти, що засвоюються людиною як вияв родючості

ґрунтів; риба, придатна для споживання; тварини, що дають м'ясо, молоко, шкіру, вовну тощо. До другої категорії входять природні ресурси, які теж становлять суспільну цінність, але опосередковану. Сюди відносяться корисні копалини, будівельні матеріали, енергія річок і водоспадів, деревина і багато іншого, потрібного людині для виробництва необхідних їй речей.

Природні умови життя визначаються і географічним середовищем. Однак, до складу продуктивних сил входить не все географічне середовище, а лише та його частина, котра на даний конкретний момент втягнута до процесу виробництва. Родючі ґрунти не є засобом виробництва доки їх не починають обробляти. Поклади залізної руди стають поважним елементом продуктивних сил суспільства лише за доби раннього заліза. Енергетичний потенціал гірських річок залишався невикористаним, доки не з'явилися гідроелектростанції.

Географічне оточення надзвичайно різноманітне. Різними є кліматичні умови, рельєф, ступінь родючості, характер земної поверхні. Різними є гідрографічна сітка - річки, озера, моря; нарешті біологічний фактор - склад флори і фауни. Все це має найістотніше значення для розвитку виробництва, оскільки воно так чи інакше бере (чи може брати) в ньому участь.

Орні та родючі землі становлять понад 55% її території. В Європі Україна займає 5,7% території, а сільськогосподарські угіддя - 18,9% і рілля - 26,9%. Ефективність використання земель в Україні значно нижча, ніж у середньому в Європі. На одного мешканця припадає 0,8 га сільськогосподарських угідь (0,64 га ріллі), тоді як у середньому по Європі ці показники становлять відповідно 0,44 і 0,25 га.

У 2000 р. 14,8% загальної площі поливних земель були у стані еродування, 1,5% - перезволоження; понад 4% ґрунтів - солонцювання та засолення. За 80-90-ті рр. ХХ ст. середній гумус в ґрунтах України знизився більш як на 3 відсотки.

Про бонітети основних ґрунтів України свідчать дані у наведеній таблиці.

Бонітети основних ґрунтів України (в зернових одиницях)

Ґрунти	Бонітети, бали
Бурі гірсько-лісові	35
Буроземно-підзолисті поверхнево-оглеєні	35
Дерново-буроземні суглинкові	44
Дерново-підзолисті піщані й глинисто-піщані	22-23
Дерново-підзолисті супіщані	28-43
Сірі лісові, темно-сіро опідзолені	48-87
Чорноземи опідзолені	59-88
Чорноземи типові	65-100
Чорноземи типові слабо еродовані	55-91
Чорноземи звичайні глибокі	66-77
Чорноземи звичайні глибокі слабо еродовані	58-68
Чорноземи звичайні середньогумусні	63-67
Чорноземи південні	45-51
Темно-каштанові, каштанові, солонцюваті	45-51

Дані таблиці свідчать, що в Україні бонітети основних ґрунтів України сприяють розвитку ефективного сільськогосподарського виробництва.

2.2. ПЕРВІСНІ СИСТЕМИ РІЛЬНИЦТВА, ОСНОВАНІ НА ВИКОРИСТАНІ ПРИРОДНОЇ РОДЮЧОСТІ ҐРУНТУ

Заселення людиною теренів України відбулося близько одного мільйона років тому. Це була доба *раннього палеоліту*. Спочатку стоянки з'явилися у Закарпатті, згодом – на Дністрі (с. Лука-Врубловецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) та в Криму. Основний вид господарської діяльності в ті часи – збирання рослинної їжі, випадкове полювання на дрібних тварин.

Архантропи жили невеликими групами, що утворювали первісне людське стадо. Ця перша форма соціальної організації базувалася на основі кровноспоріднених стосунків. Господарство первісних людей було присвоюючим, через те, що базувалося на збиранні плодів, ягід та їстівних коренів і полювання на тварин.

Основним знаряддям праці архантропів стало ручне рубило, що виготовлялося шляхом оббивання кам'яної заготовки з двох боків. В руках первісної людини рубило стало універсальним інструментом її дії на навколишній світ. Залежно від ситуації воно виконувало роль сокири, кайла, метального каменю тощо. За визначенням вчених, поява однотипних кам'яних знарядь на зразок рубила свідчить про зародження мислення, про початок переходу до свідомої виробничої діяльності. Причому вона була пов'язана із розширенням дій по освоєнню навколишнього середовища, поступовим переходом до осілості, розподілом праці спочатку між чоловіком і жінкою, а в подальшому за родом занять. При чому виникали і розширювалися форми становлення і розвитку тих галузей, які характеризують сільськогосподарське виробництво - землеробство, скотарство, городництво. Вдосконалювались і не тільки засоби праці, а й технологія вирощування сільськогосподарських культур, розмноження і підвищення продуктивності худоби. Людина була змушена піклуватися про переробку сільгосппродукції, виготовлення одягу і взуття, будівництво штучного наземного житла.

Розвиток сільськогосподарського виробництва на території України пов'язаний із характером взаємовідносин людей в господарському житті, типом знарядь праці та напрямом освоєння довкілля.

Суспільну організацію за доби *раннього та середнього палеоліту (давнього кам'яного віку)* становила дородова громада - первісне стадо, яке налічувало кілька десятків чоловік, вони вже могли виготовляти і застосовувати знаряддя праці, володіли більш-менш розвиненою мовою, оволоділи вогнем і будували житла. Період первісного стада був найважчим в історії людства, оскільки у боротьбі з силами природи людина була майже беззбройною.

За доби *пізнього палеоліту (40-12 тис. років тому, пізня фаза*

останньої льодової доби) відбувається подальше вдосконалення кам'яних знарядь праці, на зміну дородовій громаді прийшла більш досконала форма організації суспільного життя - родова община, або рід. Рід становив групу родичів, які спільно володіли знаряддями виробництва, спільно виробляли все необхідне для життя і сукупно споживали отриманий продукт. Основою господарства було загінне полювання на великих тварин - мамонтів, бізонів.

За доби *мезоліту* (середнього кам'яного віку - 9-6 тис. років до н.е.) настає глобальне потепління. Змінюються форми полювання, виникають нові мисливські знаряддя (лук, стріла), загінне мисливство стає одним з головних занять, розвивається рибальство. Однак існуючі форми господарювання не могли далі забезпечувати харчуванням зростаючу кількість людей. Тотальна економічна криза була розв'язана наступної доби.

В *неоліті* (новому кам'яному віці, 3-5 тис. років до н.е.) значно поширюються шліфовані і сверлені кам'яні знаряддя праці, удосконалюється техніка обробки кістки і рогу, виникає примітивне ткацтво, поширюється ліпний глиняний посуд. Всесвітньо-історичним здобутком неолітичної доби став поступовий перехід населення степових і лісостепових районів країни до відтворюючих форм господарства - скотарства і землеробства.

Модель господарювання у сільському господарстві на терені сучасної України почала формуватися ще в передісторичні часи. Причому цей процес відбувався по різному в певних регіонах в залежності від кліматичних умов.

Ще п'ять тисяч років тому в лісостеповій частині України існувала хліборобська культура і поступово поширювалася на суміжних степових просторах. Найбільшого розвитку хліборобство досягло за пізнього неоліту, в період так званої мальованої кераміки. «В ці часи, - твердить В.Махів, - вже склалися основні риси психіки й фізичної структури українського народу, як народу-хлібороба, що поступово опановував цілині степові простори, орав родючі чорноземи, сів збіжжіві культури та плекав багато худоби» [2].

Кожній хліборобській культурі відповідає певна система рільництва й тваринництва, яка пов'язана з певним аграрним

устроєм, тобто формами землеволодіння та землекористування.

З добою *енеоліту* (мідно-кам'яного віку - перехідного періоду до бронзового віку; 4000-2500 р. до н.е.) пов'язані пам'ятки *Трипільської культури*, поширеної на більшій частині Правобережної України, в Молдові та Румунії. Вже були приручені всі основні види свійських тварин. Але більшого, порівняно із скотарством, господарського значення починає набирати землеробство. На степових та лісостепових просторах України, з її помірним підсоленням, розгалуженою мережею річок і озер, розмаїтими земельними угіддями розвивається система технологій творчого, будівничого типу, які сприяють невпинному вдосконаленню вирощування пшениці, ячменю, проса, гречки, гороху, городини, садовини, баштану в суворіших проти теплих країв умовах. Вдосконалюється упряж одомашнених тяглових тварин (у Кам'яній Могилі зображено волів супряги), приручено дикого коня, винайдено колесо, довершується конструкція плуга і культивацийних знарядь, осучаснюються сховища зерна і городини, годівництво, млини, мистецтво приготування їжі. Вперше тут започатковуються нові агросистеми. Все це - українське «Трипілля».

Трипільці надали характерного вигляду українському селу. Все те, що ми звикли вважати українським типом поселення, має тривку тяглість від трипільських часів. Не лише біляву хату, але й розміщення сіл, розподіл ланів та доріг успадковано від тих праукраїнців.

Трипільська культура пов'язана із підвищенням ролі землеробства. Землю обробляли мотиками та почали застосовувати примітивне рало, урожаї ячменю, пшениці і проса збирали за допомогою дерев'яних серпів з кам'яними лезами, молотили дрючками, мололи зерно на ручних кам'яних жорнах.

Трипільські поселення були гігантськими, окремі займали 200-400 га і налічували 3-10 тис. мешканців, що дає підстави вважати їх протомістами. Складна знакова система трипільських орнаментів та глиняні конічні фішки і кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі впровадження письма. Фактично трипільські суспільства досягли рівня протоцивілізації, однак переступити поріг цивілізації так і не змогли. Екстенсивна перелогова система

землеробства зумовила заселення, а потім виснаження усіх придатних для їх господарської системи чорноземів Правобережної України та знищення лісів на ареалі від Дніпра до Карпат. Це супроводжувалось також зростанням посушливості клімату та наступом степів. Тому наприкінці IV тисячоліття до нашої ери трипільські суспільства занепадають. При цьому трипільське населення поступово скорочується, культура занепадає, частина трипільців переходить до скотарства [3].

Тривалість Трипільської культури в часі (IV (V) - перша половина III (IV) тис. до н.е.) та просторі (в межах України - від Дністра до Дніпра) спричинила певну варіантність господарської діяльності та соціальної організації.

За раннього Трипілля (*перша половина IV - V тис. до н.е.*), коли йшло активне освоєння нових територій, носії цієї культури мешкали невеликими общинами (громадами), що склалися з 10-15 сімей (загалом до 50-70 осіб), та, крім землеробства й скотарства, досить активно займалися збиральництвом, мисливством та рибальством. «Це, - за висновком К.П.Бунятяна, - було природно, зважаючи на труднощі освоєння нових земель, повільні темпи приросту худоби, особливо великої рогатої, наявність дикої фауни та флори» [4].

К.П.Бунятян вважає, що «... матеріальні залишки свідчать про досить примітивні способи ведення господарства та простого побуту й соціального життя трипільців». Виходячи зі складу культурних рослин (провідна роль належала півчастій пшениці та голозерному ячменю), знарядь праці (кам'яні та рогові мотики, крем'яні серпи, обмаль металевих речей), незначної кількості худоби (співвідношення кісток диких та свійських тварин приблизно однакове) та розмірів общин землеробство було нескладним - із застосуванням переважно ручної праці (наявність землеробства для цього періоду твердо не встановлено) та обробітком невеликих ділянок землі. Низька продуктивність праці й спонукала до активного користування природними ресурсами. Тим паче, що на той час лісостепова смуга була більш лісистію і багатою на дичину [5].

Раннє Трипілля відзначалося встановленням своєрідних форм функціонування людей. Бунятян К.П. підкреслює факт зміцнення

сім'ї як господарського осередку общини. «Якщо стосовно землеробства це довести важко, то децентралізація «промислового» виробництва, недиференційованість побутового та виробничого життя, коли кожне подвір'я забезпечувало себе знаряддями праці, продуктами харчування (обробка туш, приготування їжі) та побутовими речами (обробка шкур, ткацтво тощо) свідчать, що кожна сім'я вела самостійне господарство. Відтак можна гадати, що вона володіла й ділянкою землі та мала якусь кількість худоби» (підкреслено автором). Водночас вказується, що подібна самостійність була досить відносною. Землеробство вимагало кооперації сімей, особливо у справах підняття цілини, розчищення ділянок від лісу. Цього ж потребували й інші види робіт, наприклад будівництво жител. Функція кооперації належала саме общині, меншою мірою - об'єднанню малих сімей (велика сім'я чи домогосподарство), що й відбилося в наявності великих жител та гніздовому розташуванні осель. Але останні риси загалом не притаманні ранньому Трипіллю [6].

Протяжність раннього Трипілля (близько 500 р.), площа освоєної території (від Дністра до Південного Бугу), кількість поселень (майже 50), їхні розміри (невеликі - в середньому до 1 га) та рухливість людності (поселення існували десь 70-100 років, а деякі значно менше) - все це свідчить про екстенсивний характер господарства та слабку заселеність земель.

За середнього періоду (друга половина IV(V) тис. до н.е.) трипільці значно просунулися на північному напрямку (вгору по Дністру) та північно-східному, досягнувши середньої течії Дніпра. Особливо густо цього часу були заселені Верхня Наддністрянщина, межиріччя Південного Бугу та Синюхи, якоюсь мірою межиріччя Дніпра та Росі. Значний приріст населення відбувався не лише за рахунок природного чинника, а й завдяки просуванню нових груп трипільців зі своєї прабатьківщини. За цього часу спостерігається розростання общин (найменші за площею поселення становили 3-4 га, є поселення площею 10-40 га), яке супроводжувалося їх сегментацією, що відбито в кушовому розташуванні поселень: одне-два поселення значних розмірів оточені кількома невеликими. Паралельно з сегментацією йшов процес і консолідації общин.

Наприкінці цього періоду у Верхньому Побужжі постають такі поселення-гіганти, як Володимирка (понад 100 га), Веселий Кут (150 га), Миропілля (200 га) тощо. Загалом зросла тривалість проживання на одному місці [7].

За середнього періоду спостерігається урізноманітнення і разом з цим ускладнення суспільного виробництва, що було наслідком сільськогосподарських успіхів і в свою чергу стимулювало останні. В цей же час ускладнилась соціальна організація трипільського суспільства: *нижчими* її ланками виступають великі й малі сім'ї; *середніми* – лініджі (*родові підрозділи*) та родові общини; *вищими* - племена та співплеменності.

Подальший розвиток трипільського суспільства потребував нових засобів інтенсифікації виробництва. Шлях розвитку за рахунок приєднання нових територій та нарощування людського потенціалу як головної продуктивної сили на цьому етапі був вичерпаний. Трипільці освоїли землі лісостепової смуги між Степом і Поліссям, тобто кращі для землеробської форми діяльності. Значної кількості сягнуло й трипільське населення. Тому подальший прогрес мав визначитися ростом продуктивності праці. Однак, цього не сталося.

З початку III (IV) тис. до н.е. у трипільському суспільстві спостерігаються явища, що відбивають, з одного боку, закономірні та прогресивні зрушення в його розвитку, а з іншого - появу й наростання ознак кризи. Позитивним було те, що відбулася подальша спеціалізація общин, що забезпечило подальшу активізацію обміну. Водночас у господарській діяльності деяких общин намітився ухил до активізації скотарства, що відбулося за рахунок зменшення питомої ваги землеробства (Бузько-Дніпровське межиріччя), а також мисливства (Київська Наддніпрянина).

Таким чином, вибір було зроблено не на користь інтенсифікації існуючої системи господарства, а на користь зміни форм діяльності - активізації скотарства. «Україна трипільських часів, - підкреслював В. Петров, - суспільно хліборобська країна. В домішці до глиняних вальків ми знаходимо стало полуову, цілі зерна, зернову луску. Хліборобство не було додатковою галуззю в

системі господарства того часу, воно становило основу трипільського господарства, було його провідною ділянкою (підкреслено автором. – С.С.). З хліборобством було сполучене скотарство. Скотарство було великохудобним. Віл і корова визначали склад стада. Кістки коня не виявлені за часів трипілля. Віл, а не кінь є типовим для часів трипілля [8].

Саме це призвело, що в подальшому трипільці переселяються в райони, мало придатні для ведення землеробського господарства. На початку III (IV) тис. до н.е. населення Середньої Наддніпрянщини просувається на північ, а згодом на схід - на лівий берег Дніпра; населення Середнього Побужжя починає розселятися в Степу, доходючи до Інгулу, а ще пізніше (*приблизно в середині III (IV) тис. до н.е.*) населення Середньої Наддніпрянщини переселяється в Північно-Західне Причорномор'я, де завдяки зміні форми господарства та взаємодії зі степовим населенням виникає своєрідний господарсько-культурний комплекс, відомий під назвою Усатівської культури, або усатівського локального варіанту Трипільської культури.

На цей час криза охопила не лише трипільське суспільство, а й широке коло ранньоземлеробських культур Середньої Азії, Кавказу, Балкансько-Дунайського регіону, Центральної Європи. Наступний *бронзовий вік* виступає як вік скотарства. Причину цього вбачають, зокрема, і в зміні клімату - зниженні температури та вологості в III (IV) тис. до н.е.

З появою залізних знарядь (*у II тис. до н.е.*) підвищилась продуктивність праці, поглибилась соціальна диференціація між племенами, відбувся перехід скотарських племен до кочування та зміцнення обміну продуктами між землеробами і скотарями.

На початку нашої ери античні вчені (Пліній Старший, Птоломей) знали слов'ян під назвою венеців, які заселяли всю північну і західну частину території сучасної України. Пізніше, у VI-VII ст. візантійські автори називають слов'ян антами і склавенами. Анти жили на великій території між Дністром і Дніпром, а також на Лівобережній Україні, склавени на захід від них.

Провідною галуззю господарства східних слов'ян було

хліборобство, основним знаряддям обробітку ґрунту було рало (з залізним наральником-сошником клиновидної форми). У V-VI ст. у техніці хліборобства східних слов'ян з'явилося нове, досконаліше знаряддя праці типу плуга. Змінювалася й сама система землеробства: переліг почав витіснятися двопіллям. Це сприяло розширенню площі оброблюваної землі (у степових та лісостепових районах). На Поліссі ж тривалий час зберігалось примітивне вирубне землеробство.

Основними сільськогосподарськими культурами, які вирощували східні слов'яни, були пшениця, ячмінь, жито, просо, коноплі, поширюються також горох, вика, гречка. Важливе місце займало тваринництво. Худобу, велику і дрібну, розводили задля отримання м'яса, шкір, вовни. Як тяглову силу використовували коней і волів. Такі прадавні промисли, як збиральництво, мисливство, рибальство стають другорядними.

Під впливом нових умов життя, підвищення виробничої сили праці (наприклад, обробіток землі плугом), господарська діяльність стала можливою меншим колективом людей. Тому від патріархально-родової общини відокремлюються родини, які вже існували в її складі. Вони закріплюють у свою власність присадибні ділянки, знаряддя праці, худобу тощо. Разом з тим виникає нова форма суспільної організації - сусідська, або територіальна, сільська община, яка об'єднує окремі родини не на кровній спорідненості, а передусім на господарському і сусідському інтересі.

В середині I-го тис. н.е. сільська община стала панівною, домінуючою формою суспільної організації східнослов'янських племен. Поява приватної власності на засоби виробництва і пов'язана з цим самостійна господарська діяльність окремих родин призвели до зростання майнової нерівності між ними.

У зв'язку з неоднаковими природними умовами відрізнялися і способи землеробства різних племен - вирубна система півночі, орне землеробство на півдні.

У східних слов'ян, на відміну від античних греків і римлян, рабство зберегло патріархальний характер. Роль його у виробництві була незначна. Отже, приблизно до IV-VI ст. первісно-

общинний лад у антив досяг такого рівня розвитку, коли в його надрах починають формуватися класи і виникають передумови нового, станово-феодалного ладу, з переходом до організації державного типу.

В стародавні часи аграрні взаємини людства були дуже прості, землекористування було вільне, і йому відповідала перелогова система рільництва і випасна система тваринництва. Перелогова система, яка передбачала оранку і засів певних земельних ділянок протягом небагатьох років (найчастіше три роки), не базувалась на якихось заходах агротехніки в сучасному розумінні. Ця система була побудована лише на частковому використанні природної родючості ґрунту, порівняно дуже високої в українському чорноземі, але не було мови про застосування таких заходів швидкого відновлення родючості ґрунтів, як додавання погноїв та глибокий обробіток ґрунту.

Перелогова система хліборобства довго панувала в Україні, особливо в степовій її частині, де земельна площа була найбільша при найменш густому населенні. Останні перелоги, що складали в південному степу України близько 500 тис. га й використовувалися як пасовища у великих (15-20 тис. га) вівчарських господарствах, були розорані лише в 1930-х рр.

Початковий період історії людства визначається цілковитим пануванням привласнювальних форм господарства: мисливства, збиральництва, згодом - рибальства. Полювання давало дуже важливий продукт харчування - м'ясо, а також супутні матеріали: кістки та шкури для будівництва житла, виготовлення одягу, знарядь та предметів побуту, для опалення тощо. Збиральництво урізноманітнювало продукти харчування (корені, стебла рослин, яйця, дрібні тварини, черепашки), а в невідлі роки відіграло й суттєвішу роль. Із часом виникло рибальство.

Поступальність розвитку за первісності значною мірою залежала від навколишнього середовища наявності харчових ресурсів, сировини для виготовлення знарядь та від кліматичних умов. Саме ці три компоненти (звичайно, за провідної ролі четвертого - соціального) визначали якусь головну галузь привласнювального господарства, а також мобільність колективів у

просторі, технологію виробництва, а разом з цим і соціальну організацію.

При цьому привласнювальна економіка відзначалась своєю специфікою. Вона базувалась на основі спільного користування природними ресурсами, зокрема головною з них - землею, тобто територією. Територія на цьому етапі виступала загальною умовою праці, вона була необхідна людині як природна скарбниця харчових продуктів. Територією люди користувалися разом, і належність індивіда до колективу надавала йому право на всі її ресурси. Колективне користування територією було основою, на якій зросли первісні відносини. Їхній зміст носив натуральний характер.

Поки первісні відносини зберігалися, зберігалася й основа первісного колективізму, що виявлялася в існуванні первісних інститутів (рід, община, статево-вікові групи) та в демократизмі суспільства. Оскільки земля за цієї форми діяльності не змінювала своєї суті, то й відносини стосовно землі не могли принципово змінюватися. Це не означає, що ресурсна база протягом усієї епохи привласнювального господарства була непорушною. Але зміни тут зводилися до розширення ресурсних зон шляхом всебічного використання їхніх можливостей, що не міняло самої суті господарства: привласнювалися готові продукти природи.

Оскільки ці продукти на вказаному етапі людиною не відтворювалися, а лише споживалися, зростання продуктивних сил було можливе лише за рахунок удосконалення знарядь праці та її організації. Саме в цій галузі можлива й зміна форм привласнення - засобів праці та отриманих за їхньою допомогою продуктів харчування. Отож знаряддя праці та їх удосконалення визначали можливість отримання не лише необхідного продукту, а й надлишкового, а разом з цим і еволюцію соціальних відносин [9].

По мірі вдосконалення знарядь праці і відповідно більш активного впливу на довкілля виникло і поширювалося відтворювальне господарство. До чинників, які цьому сприяли відносяться соціальні (визрівання ідеї культивування рослин та доместикації тварин) та природні (наявність дикої фауни і флори), що піддається втручанню людини.

До природних чинників належали ті кліматичні зрушення, що сталися наприкінці *плейстоцену* (14-10 тис. років до н.е.) та особливо на рубежі *плейстоцену* і *голоцену* (9-6 тис. років до н.е.), на тлі яких проходило формування сучасного природного ландшафту. Завдяки потеплінню утворився новий біологічний та рослинний фон (під дією мутацій), з'явилися нові різновиди рослин і тварин, а також завершилося формування лесу (шару ґрунту), що надало можливості для занять землеробством [10].

У таких умовах поступово перебудовувалося й господарське життя. *По-перше*, за мезоліту у зв'язку з кризою мисливства розпочалося активне освоєння різноманітних ресурсів, зокрема рослинних. *По-друге*, землеробство виникло на ґрунті збиральництва. Культивуванню рослин передувало регулярне збирання врожаю диких рослин. Саме в процесі активного збиральництва був накопичений досвід спостереження за рослинами, з'явилися спеціальні знаряддя: мотики, щоб викопувати корені; терки, щоб перетирати зерна та плоди; пожнивні ножі - прообраз майбутніх серпів. Народи, які регулярно займалися усім цим, отримали назву збирачів врожаю.

Скотарство носило характер спеціалізованого полювання: а) приручення; б) одомашнення. Приручали лише поодиноких тварин, яких негайно споживали за нестачі харчів. Тому прирученню були притаманні несталість та зворотність.

На основі розвиненого збиральництва та рибальства і раннього землеробства стало можливо одомашнення, яке характеризувалося масовістю. Воно сприяло вирощуванню тварин із господарською метою і підвищенню соціально-престижного значення тварин, що загалом зобов'язувало враховувати можливості їх відтворення.

Зональна специфіка відтворювального господарства, що намітилася в межах України за неоліту та відбилася в Бузько-Дністровській та Сурсько-Дністровській культурах, набрало широкого розмаху за енеоліту. В нових умовах відтворювальне господарство знайшло вираження в існуванні двох форм діяльності: землеробсько-скотарської з осілим способом життя (лісостепова смуга) та скотарсько-землеробської з рухливо-осілим

способом життя (Степ). Поряд із цим у деяких північних районах та в Криму з енеоліту ще мешкало населення, що вело традиційне привласнювальне господарство.

Вважають, що землеробство виникло в Україні у межиріччі Бугу та Дніпра, коли на рубежі V і VI тис. до н.е. розвинулися перші в Східній Європі землеробські общини. Замість блукати у пошуках здобичі, люди осідали на своїх полях, так з'явилися поселення. Землеробство, на відміну від полювання та збирання плодів, вимагало порівняно більшої робочої сили, сприяючи тим самим зростанню населення, водночас поступово виникли примітивні форми суспільно-політичної організації.

Розвиток орного землеробства, ремесел і торгівлі поглиблював нерівність у сільській общині (верві). Виникають вотчини - великі земельні володіння, які стали повною власністю окремих знатних осіб. Поступово вотчинники перетворюються на привілейованих землевласників, а вільні общинники на залежних від них селян, виникають феодальні відносини. Поява класів неминує призводить до виникнення держави, перші паростки державності у східних слов'ян з'явилися ще в антську добу [11].

Від переложної системи населення України змушене було відмовитися через брак потрібної площі у зв'язку з ростом населення. Найраніше до наступної системи рільництва, а саме трипілля, перейшло господарство лісостепової смуги України. Трипілля панувало під час кріпацтва й залишалось після його скасування, бо одним із чинників цієї системи було *селянське малоземелля*. Як вказує назва системи, земельна площа господарства поділялася на три поля, з яких одне відпочивало (пар), друге засівали озимим житом, а третє - ярою культурою (ячмінь, овес, пшениця). Головним недоліком системи трипілля було те, що однорічний відпочинок ґрунту в умовах неглибокого, та й недостатнього обробітку не міг відродити родючості ґрунту, тим більше, що парове поле, замість ранньої (квітневої) оранки, використовувалося все літо для випасання худоби, бо природних пасовищ бракувало, особливо в лісостеповій смузі. Отже, ґрунт до посіву озимини був ущільнений і втрачав потрібну вологу. Худоба була слабо забезпечена кормом, бо простори пасовищ були

невеликі. В цілому система трипільля не сприяла підвищенню продуктивності сільського господарства в усі часи, особливо у ХІХ ст.

Причини низької продуктивності рільництва України були пов'язані й особливостями аграрної політики царського уряду. Існування земельних громад, які по суті були власниками землі, унеможливило будь-який економічний розвиток селянського господарства. Земля перебувала лише в тимчасовому користуванні селянина, і він не міг переходити на кращу систему рільництва, застосовувати кращий обробіток або давати угноєння. Селянин не міг заводити навіть ранньої оранки пару, бо толочний клин використовували для випасання худоби всієї громади. Щоб зрівнювати надільну землю щодо її якості, окремі смуги землі одного селянського двору нарізали на чималій віддалі одну від одної, що створювало дуже негативне явище так званої посмужності.

На терені сучасних Галичини, Буковини, Закарпаття в добу первісного поселення людини було менше простору під оранку й більше лісів та луків ніж на центральних і східних землях, які в подальшому стали територією України. Тут довго переважало мішане пастушо-лісове й хліборобське вирубно-випасове господарство. Ці простори, захищені природою від нападів степових кочовиків, були густіше заселені ще в давні історичні часи, й там мусила вижити велика маса людності. Це, з одного боку, зумовлювало інтенсивність сільського господарства, а з другого - створювало важчі соціальні умови, які гальмували господарський поступ (густота панських фільварків, щораз більші панщинні зобов'язання й постійне зменшення селянських наділів). Цього процесу роздроблення селянських поселень не перервав і перехід Галичини і Буковини під австрійське володіння. Більш того, австрійський уряд не дбав про аграрну культуру. В І пол. ХІХ століття в Галичині та Буковині зникла трипільна система. Її заступила плодозміна в формі непослідовного багатопільля. Брак близьких промислових і великоміських осередків не сприяв зростанню городництва та садівництва й плеканню інтенсивних культур на малих селянських наділах. Великі земельні власники не могли після скасування панщини пристосуватися до найманої праці

та механізації сільського господарства. Підтримані консервативним австрійським урядом до самого упадку монархії вони не репрезентували вищих форм господарського поступу, скоріше вважаючи земельну власність за основу своїх соціальних і політичних станових привілеїв [12].

Зростання продуктивності праці в пізньопервісній общині поступово привело до політичного збільшення надлишкового продукту, що, у свою чергу, сприяло розширенню трудового розподілу продуктів виробництва, а згодом і парцеляції власності. В.Н.Станко, М.І.Гладких, С.П.Сегеда виділяють три принципово важливі зміни, пов'язані з системою власності в пізньопервісній общині, що відбулися у зв'язку з запровадженням відтворюючої економіки. *По-перше*, відбулась диференціація власності на створену своєю працею і отриману від предків. *Першу* категорію становили знаряддя праці, хатнє начиння, посуд, худоба, дерева тощо, *другу* - земля. Це сталося завдяки тому, що земля стала основним засобом виробництва. *По-друге*, визначився порядок спадковості власності, чого практично не було в ранньопервісній общині, коли особисті речі померлого знищувались, а парцельної власності на землю ще не існувало. *По-третьє*, формувалась сімейна власність, що виникла як наслідок розвитку перших двох форм власності [13].

Економічну основу суспільства, як і раніше, становила колективна власність на землю (з розвитком землеробства один з найважливіших засобів виробництва продуктів життєзабезпечення), проте здебільшого це ще колективна власність не общини, а роду. В більшості первісних народів вважалося, що земля передається людям предками, тому її слід оберігати і ретельно обробляти. Вона ніколи, ніким і ні за яких обставин не може бути відчужена, а в повній цілості має бути передана нащадкам. Земля, як власність роду, ретельно оберігалась усіма родичами з тим, щоб вона не опинилася за межами його впливу. Фактично земля була власністю дорослих членів роду, які розподіляли її на окремі ділянки між сім'ями чи іншими представниками роду, котрі мали право лише користуватися своїми ділянками. В окремих випадках землею могли користуватися не члени роду (жінки або чоловіки

споріднених родів), проте вони не мали права власності, а тим більше права передавати у спадщину ділянки, якими вони певний час користувалися. Інші засоби виробництва та предмети споживання, створені своєю працею - худоба, дерева, знаряддя праці тощо, ставали особистою власністю і здебільшого відчужувались, а в багатьох випадках могли передаватися у спадщину. Проте за традицією у багатьох народів особисті речі померлого ще тривалий час знищувались.

На відміну від тварин, адаптація людини сучасного типу (*Homo sapiens*) до різноманітного природного середовища мала не біологічний, а соціальний характер. Залежно від навколишнього середовища виникали різні форми діяльності. Значною мірою відрізнялися засоби господарювання населення тропічних лісів, гірських районів з їхньою вертикальною зональністю, відкритих саван, прильодовикової зони й т. ін.

Полювання на великих тварин (мамонтів, бізонів, вівце-биків, носорогів) потребувало міцного, згуртованого колективу, чисельність приблизно 10-15 дорослих мисливців. У районах з помірним кліматом будівництво жител, виготовлення одягу, спеціальних засобів опалення, підтримка постійних вогнищ вимагали значних зусиль. Все це сприяло налагодженню добрих стосунків між мешканцями поселення, взаємодопомоги, узгоджених дій не тільки під час полювання, а й у побуті.

2.3. ФОРМИ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Інтенсивними періодами у винайденні своєрідних нових видів рілльничої тяглової техніки була епоха Київської Русі, коли з'явилися і вдосконалювалися такі знаряддя, як плуг, різноваріантні сохи, борони тощо; період вільної займанщини XVI-XVIII ст., коли хліборобська праця була відносно вільною, розкріпаченою - лісостепові і степові простори уже борознив вдосконалений плуг.

За своїм політичним устроєм Київська Русь належала до раньофеодальних держав Європи. Головне місце в її економіці посідало сільське господарство, основною галуззю якого було землеробство з використанням вузьколезого рала, одно-, тризубої сохи, борін. Значного поширення набули заступы, мотики, серпи, коси, ціп. Останній часто згадують літературні джерела. Наприклад, автор «Слово о полку Ігоревім» битву руських з половцями порівнює з молотьбою ціпами.

Розвиток феодальних відносин протягом IX-X ст. привів до утворення в Київській Русі різних форм і методів землеволодіння і землекористування, різних груп феодально залежних селян.

У ранній період Київської Русі земля належала державі в особі князя, який мав право розподіляти її між феодальною верхівкою, надаючи їм землю у володіння разом із селянами (так звані княжі пожалування - *бенефіції*). Така форма користування вважається приватним княжим землекористуванням. Розпорядники виділеної князем землі (*ленні землі*) прагнули перетворити її у приватну власність, що їм зрештою вдалося. Починаючи з XI століття особливо активізувався процес переходу ленної форми землеволодіння у приватну. Закріплення землі за власником-феодалом відбувалось одночасно із закріпленням за ним селян, які володіли певним сільськогосподарським реманентом.

«Руська Правда» містила в собі деякі вказівки на княжу власність, боярську, церковну, на княжі борті, ролейні межі й первіси на деревах, на знищення знаків власності на бортях, на куплю й продаж, на позику й купівлю майна. Інші пам'ятки згадують про коня і землю селянина (смерда). В ролі суб'єкта права чи володіння фігурують окремі особи (фізичні) і правні (єпископії, монастирі, роди, громади), що сполучається з наявністю як індивідуального, так і громадського права власності.

Із статей «Руської Правди» про борті видно, що приналежність бортей давала власникові деякі права і на землю, що носить назву бортної; межі також звалися бортними. Двір і дім становили приватну власність. Щодо рухомих речей, таких як зброя, одяг, прикраси, скот (худоба), збіжжя, продукти промислів (мед, шкіри, віск, хутро), то вони становили об'єкт приватної власності. Навіть

холопи, раби, челядь вважалися за майно власника. Діти рабів (плід від челяді) й тварини належали їх власникові. Все, що набував раб, належало тільки його власникові, крім майна, що було на рабові й при ньому.

Статті «Руської Правди» про борти, бобри й первіси показують і на первісні способи набування права власності: всі тварини, раніше нікому не належні, після оволодіння ними таким способом стають предметом власності особи, що ними оволодіває. Інші ст. встановлювала, що власник рухомої речі міг користуватися, володіти й розпоряджатися нею. Власникові належала гарантія судового захисту його права власності в разі порушення останнього та гарантія повернути йому втрачену річ (*право віндикації*).

З розвитком великого землеволодіння данина стала перетворюватися в одних випадках у податок, який сплачували на користь великого князя або держави, в інших - на феодальну ренту.

У X-XI ст. особливо інтенсивно розвивається феодальне землеволодіння, а після прийняття християнства у 988 р. з'явилося і церковне землеволодіння.

За часів Київської Русі розширилися привілеї феодальної верхівки (боярства): права володіти землями-вотчинами, право на збирання податків та повинностей з населення, яке жило на цих землях, а разом з тим право судити й карати. Більша частина сільського населення входила до общини (громади). Община володіла землею і розподіляла частину угідь, передусім орні землі, між окремими родинами. Випасами, луками, водоймами та ін. общинники користувалися спільно. Община розподіляла також державні повинності й податки, розглядала деякі позови між общинниками, вибираючи своїх суддів, а також старійшин - старост, які представляли її перед державою або феодалом. Община виставляла озброєних воїнів з необхідним спорядженням для участі у походах князів проти зовнішніх ворогів, члени її були зобов'язані ремонтувати і будувати фортеці, мости та інше.

В Київській Русі існувала й досить чисельна група напіввільних людей - закупів. Так називали смердів, які з різних причин

тимчасово втрачали свою волю, але могли її знову здобути. Смерд брав у борг «купу», до якої могли належати гроші, зерно, худоба, і до того часу, поки він не поверне цю «купу» був закупом. Закуп міг мати власне господарство, двір, майно, а міг жити на землі того, хто давав йому «купу», і працювати на цій землі. Закуп відповідав сам за свої вчинки, за злочин проти нього винний відповідав, як за злочин проти вільного. За несправедливу кару, накладену паном на закупа, останній міг скаржитися в суд, і тоді пан ніс відповідальність. Спроба продажу закупа в холопи звільняла його від боргу, а пан платив за це великий штраф. У випадку крадіжки, здійсненої закупом або його втечі, він перетворювався на холопа [14].

Селяни, які представлялись як смерди, становили більшу частину вільного населення Київської Русі. Вони володіли землею і худобою, платили певні податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кіньми. Смерд міг передавати по спадщині своє майно синам. «Руська Правда» охороняла особу та господарство смерда, як вільного, але кара за злочин проти смерда була меншою, ніж за злочин проти боярина. У XII-XIII століттях по всій Україні-Русі поширюється боярське землеволодіння і в зв'язку з цим зменшується число незалежних смердів, зростає група смердів, які працюють на боярській землі, залишаючись при цьому вільними.

У часи Київської Русі органом самоуправління була верв - сільська територіальна община. Місцева адміністрація «кормилася» за рахунок підлеглого населення.

В Галицько-Волинській землі, як і в Київській Русі, селяни також складали основну масу населення і називалися смердами. Більшість із них були вільними, мали своє господарство і в складі общини сплачували оброк державі в особі князя. На користь великого князя селяни сплачували «татарщину» (раніше її збирали баскаки), «сребщину», відбували різні повинності, а на користь місцевих панів сплачували оброк (*дякло*) натурою: хутом, воском, зерном.

Частина селян, яка втратила господарську самостійність і змушена була за отримане в борг зерно, інвентар і гроші працювати на землі власника, належала до напіввільних громадян.

Із зростанням великого боярського землеволодіння скорочувалась кількість вільних селян, збільшувалось число залежних, яких можна на той час віднести до напіввільних.

У Галицько-Волинському князівстві існувало й холопство. Більшість холопів було посаджено на землю, і вони злились з селянством.

На початку Литовсько-Руської держави серед селянства України були ті самі верстви, що й за княжої доби: вільні, напіввільні, невольні. Вільні селяни мали власну землю, вели своє господарство, платили податок - «тягло», могли переходити з одного місця на інше.

За вбивство вільного селянина закон карав, як за вбивство шляхтича, хоча насправді кара за це була меншою. Вільний селянин міг виступити на суді як свідок. Він розпоряджався своєю землею: міг її продати, подарувати, передати в спадщину. Придбання шляхтичем маєтку не позбавляло селян, що жили в його межах, права на землю.

Жили селяни дворищами, в кожне з яких входило кілька хат. Дворище було одиницею оподаткування. Кілька дворів об'єднувалося у село, а кілька сіл - у волость, яка була нижчою адміністративною одиницею,

У селян існували громади. Їх очолював староста, при якому була громадська рада - «добрі люди». Старосту та раду обирали на рік. Громада відповідала за сплату податків та видання злочинців. Староста з «добрими людьми» мав право суду на громадському вічі, яке мало назву «копа» (тому цей суд називали «копним»). Як бачимо, громади продовжили традиції общин Київської Русі.

Феодали перетворювали вільних общинників (смердів) у феодальне залежних людей як шляхом заupu (отримання від феодала кредиту з послідуочим відробітком, часто зі своїм реманентом, якщо на протязі 10 років кредитор не відробляв чи не сплачував «купу» з відповідними відсотками, він перетворювався на кріпака), так і прямого насильства, «позаекономічного примусу», віднімаючи землю, майно, примушуючи працювати на себе. Крім

закупів, існували й інші категорії залежних від феодала людей: закладники, ізгої, задушні люди та інші.

Велике феодалне землеволодіння у Київській Русі утворювалось різними шляхами: захопленням земель сільської общини, освоєнням нових земель та їх купівлею. Наприкінці XI - у XII ст. набуває поширення практика роздачі земель боярам та дружинникам у спадкове володіння (вотчину) в нагороду за службу князю. Таких вотчинних володінь у Київській Русі було понад 3 тисячі. Спочатку це сприяло зміцненню центральної влади, адже майже кожен з нових землевласників, стверджуючись у власній вотчині, як правило, спирався на авторитет великого князя. Але цілком опанувавши підвладні землі, місцева феодална верхівка дедалі більше відчуває незручності від сильної великокнязівської влади, що посилює її потяг до економічної самостійності та політичної відокремленості земель.

В період Київської Русі було вже орне землеробство, яке поширювалося на всю країну. Поряд з перелогом розвивалась двопільна система, а згодом і трипільля. При трипільлі орна земля поділяється на три частини: озиму - ярину - пар (толока), в експлуатацію щороку вводиться вже не половина (при двопільлі), а дві третини землі, «відпочиває» лише одна третя частина.

З польових культур тоді були відомі: жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, сочевиця, льон. Для збирання врожаю використовувалися залізні серпи і коси, молотили на токах. До XII ст. збіжжя мололи ручними жорнами, примітивними ручними млинами, пізніше - на водяних млинах. Розвивалося також городництво (ріпа, що до середини XIX ст. заміняла картоплю, боби, хміль, цибуля, часник) і садівництво (яблука, вишні, на півдні виноград). Поруч із землеробством розвивається тваринництво.

Допоміжну, хоч і дуже важливу роль відігравали промисли мисливство (на бобрів, куниць, чорно-бурих лисиць, песців, соболів, турів, зубрів, лосів, оленів, кабанів, ведмедів), бортництво, рибальство.

Для розвитку продуктивних сил велика феодална вотчина (князівська, боярська, монастирська) створювала значно більше можливостей порівняно з дрібним господарством смерда. Зростали

потреби феодалів і їх дворів (зброя, коштовні тканини, прикраси тощо), що вимагало виробляти не тільки необхідний, а й додатковий продукт для реалізації на ринку. Але зв'язки з ринком все ж таки були не регулярними, спорадичними. Вотчинне господарство лишалося натуральним, замкнутим.

В надрах вотчинного і селянського господарства розвивалися домашні промисли, із яких виростало ремесло. Серед сільських ремесел перше місце за своїм значенням посідало виплавка заліза в домницях (декілька кг за один раз) У XII - XIII ст. з'явилася удосконалена домниця-лупка, що давала вже близько пуда заліза за день. Із заліза виковували і виплавляли різноманітні речі.

Поряд з металургією і ковальством дуже поширеним видом сільського ремесла було гончарство. Щодо теслярства, столярства, бондарства, обробки шкір, прядіння, ткацтва, то ці ремесла в селах ще не відокремилися від сільського господарства [15].

Однак, політично роз'єднані землі України не могли протистояти зазіханню з боку Польського Королівства і Великого Князівства Литовського.

У період феодалної роздробленості Київської Русі основним змістом соціально-економічного процесу був розвиток феодално-кріпосницьких відносин – зростання феодалного і церковного землеволодіння й феодалної залежності смердів. Поряд з цим виникає й умовне землеволодіння, коли князі наділяли «служилих бояр», «дворян» землею із селянами за умови, що вони й надалі служитимуть у війську.

У цей час основна маса селян-смердів із вільних землеробів-общинників перетворилася на держальників привласнених князем, боярами і церквою земель. Смерди втрачали господарську самостійність та особисту свободу. Сталася зміни і в формах експлуатації селян. Існувало три форми ренти – натуральна, відробіткова і грошова. Натуральна рента гарантувала певну господарську самостійність селянина, оскільки він був зацікавлений у результатах своєї праці.

У Київській Русі склалися такі форми феодалного землеволодіння, як князівське (доменіальне), боярське, церковне.

Першими землевласниками були князі. За літописами, княгині Ользі належали село Ольжичі на Десні, село Батурино і місто Вишгород, її син, князь Володимир, крім Вишгорода, отриманого в спадщину, володів містом Білгородом на Ірпені. Приватні володіння князів особливо швидко зростали в XI-XII ст.

Боярське володіння, за історичними джерелами, відоме з другої половини XI ст. Проте зародилося воно значно раніше.

Феодальна форма власності на землю не створювала ні економічних, ні соціальних і навіть морально-психологічних умов для покращання хліборобства. Поміщик мав у своєму розпорядженні не тільки засоби праці, а й самого виробника. Його зусилля спрямовувались не на те, щоб забезпечити умови, які б сприяли активному вдосконаленню рільничої техніки, а на пошуки нових форм експлуатації селянина. Слабо розвинений внутрішній ринок, незначний експорт зерна робив фільваркові господарства напівнатуральними. Велосся в основному екстенсивне хліборобство, при переважанні трипільної сівозміни.

Тим більше не могли бути базою для покращання агротехнічного процесу селянські господарства, які несли тягар феодальної експлуатації - панщину, податки, кабальні позики тощо. Усі свої засоби і ресурси селянин спрямовував на те, щоб хоч якось забезпечити сім'ю продуктами харчування, сплатити численні податки та утримати за собою земельний наділ. В цих умовах народні умільці в певній мірі вдосконалювали знаряддя праці, знаходили ефективні варіанти сівозміни, проводили селекціонування кращих, врожайніших сортів зернових культур тощо.

В цілому ж феодальне суспільство не створило сприятливих умов для інтенсивного розвитку хліборобства. Воно фактично стримувало його прогрес. Відбувався процес консервації соціально організованих стереотипів у народному хліборобстві, і поколінна трансмісія стосувалася не лише надбудовної частини агровиробництва, а й самого технологічного процесу.

2.4. НАРОДНІ ЗНАННЯ ПРО ПРИРОДУ ТА ОСВОЄННЯ ДОВКІЛЛЯ

Витоки аграрної освіти і науки, мов корені могутнього дуба, що глибоко вросли у товщу рідної землі, ідуть із далекої давнини. В Україні з прадавніх часів любовно плекалися рослини, тварини, існувала народна агрономія, ветеринарія, зоотехнія у вигляді трипільної системи і натурального господарства. Набуття численних ремесел відбувалося передачею знань від покоління до покоління усно і виробничою практикою.

Давні люди досить добре усвідомлювали значення природних явищ для свого існування. Ще в дописемний період вони намагались якимось чином, фіксувати свої знання про природу, здобуті у процесі пристосування до неї. Поступово формувалося розуміння впливу різних небесних явищ на суто земні справи людей. Це послужило відправною точкою для виникнення сучасної астрономії. З її зародженням формується система обліку великих проміжків часу, яка базується на періодичності видимого руху небесних тіл (Місяця, Сонця чи окремих планет).

Найдавнішим у багатьох народів був місячний календар, який дозволяв простежувати місячні фази - повернення Місяця в небесному просторі приблизно через 30 днів в одну і ту ж точку відносно Сонця. Існували й сонячні календарі, основою яких був відлік часу за Сонцем. Певний час обидві ці системи співіснували. На території України вже у IV тис. до нашої ери користувалися місячно-сонячним календарем, за яким вираховувалися періоди настання весняних і літніх свят. Така практика дійшла до наших днів. Якщо свята Різдва і Купала, які ділять річне коло на дві рівні частини, визначають за сонячним календарем, то Великдень і Зелені свята - за місячним. Різні за формою елементи обліку часу пізніше отримали теперішню назву - «календар», яка походить від латинського слова «*calendagium*», дослівно «боргова книжка». «Календами» латиняни називали перші дні місяця, коли боржники повинні були сплачувати своїм кредиторам певні відсотки. Хоча термін «календар» запозичений, але власні системи обліку часу були відомі нашим предкам ще задовго до його виникнення. З пізніших часів дійшли до нас декілька календарів, які називають

аграрними. На них звичайними зарубками позначали будні; косими хрестами, фігурками коней чи вершників - святкові дні; косими і хвилястими лініями - періоди дощів; стилізованими знаками рала, серпа - періоди польових робіт. Одним з таких календарів був керамічний глечик, знайдений у 1899 р. під час розкопок поблизу села Ромашки на Київщині. Майже через 70 років археологи віднайшли ще два подібні календарі - глечик у селі Малаєшти (Молдова) та чашу в селі Лепесівка на Волині. Усі три знахідки належать до II-IV ст. н.е. [16]

Але такими календарями користувалися далеко не всі. Астрономічні підрахунки настання того чи іншого сезону здійснювались елітарною частиною населення. До прийняття християнства на території України - це були жерці, служителі язичницьких храмів, - так звані «волхви», «відуни», тобто особи, які володіли певними знаннями, але тримали їх у таємниці. Вони й вираховували періоди настання певних сезонів, визначали пов'язані з ними календарні свята - терміни вшанування язичницьких божеств, яким поклонялися наші предки.

Для більшості населення ближчим був календар, в основу якого покладено вегетаційний період, тобто період активного життя рослинного світу. В наших умовах вегетаційний рік триває від останніх весняних приморозків до перших осінніх. З ним була пов'язана трудова діяльність переважної більшості людей, оскільки знання початку чи кінця хліборобських робіт мало практичне значення.

Разом з іншими системами обліку часу вегетаційним роком почали послуговуватися наші предки тоді, коли їх основним заняттям стало хліборобство. Ознаки такого обліку збереглися і до наших днів. Недаремно синонімом слова «рік» і нині вважаємо термін «літо». За фенологічними ознаками сформувалася більшість сучасних назв місяців: березень, квітень, травень, червень тощо.

Дивовижною сферою народно-традиційної культури є знання, набуті у процесі тривалого спостереження за явищами природи, виробничого і життєвого досвіду. Перебуваючи в оточенні непізнаної природи, люди, однак осягали закономірність і

взаємозумовленість багатьох явищ. Усе це разом формувало своєрідне середовище, де організовувалося буття людини.

І все ж існувало розуміння, які дії обов'язково принесуть користь, без яких неможливий успіх у праці, які ритуали, обряди мають тільки певну захисну силу. Тобто усвідомлювались набутті з практичного досвіду знання і оберегальні процедури у формі вірувань і уявлень. Тому селянин не вдавався до глибоких роздумів стосовно того, що спричиняється до доброго врожаю: обрядові й магичні дії чи глибоко проораний і в міру удобрений ґрунт. Він дотримувався як усталених обрядових традицій, так і технологічних операцій при вирощуванні хліба.

Вирощуючи культурні злаки, випасаючи худобу тощо, селянин фіксував усі атмосферні зміни з огляду позитивних чи негативних впливів на результати його праці. Це набрало характеру народного календаря. Оскільки головним заняттям населення ще з правіку було хліборобство, народний календар українців з повним правом можна назвати хліборобським, або аграрним календарем. Він став неписаним кодексом рільника, який регламентував ті чи інші сільськогосподарські роботи відповідно до певних календарних подій.

Поряд з народним побутував *світський* календар, основною одиницею якого був рік, поділений на 12 місяців, а з запровадженням християнства - і *церковний* календар. Проте для хлібороба основним залишався аграрний, який згодом з'єднався з церковним календарем.

Головним для селян був поділ року на чотири пори - зиму, весну («ярь»), літо, осінь. Менші відрізки часу визначали за проведеними сільськогосподарськими роботами, наприклад, «як орали», «як сіяли», «як жали», «сінокоси», «як худобу відганяли» тощо. Таке означення пори року стосувалося саме певної місцевості, оскільки, скажімо, час оранки, сівби чи жнив був інший у Карпатах, ніж Подніпров'ї, на Поділлі чи у степовій частині України [17].

Багатовікова практика вирощування культурних злаків збагачувала українського хлібороба досвідом - він усе глибше проникав у фізичну суть дивовижного феномена. Зміна культур,

підживлення ділянки, парові клини - це ланки поступового опанування засадами агрономії.

Щоб забезпечити своє існування, людина змушена була пізнати на емпіричному рівні закономірний зв'язок явищ навколишньої дійсності. Насамперед, набуті знання підпорядковувались основним заняттям, зокрема тим, які особливо залежали від природно-кліматичних умов. Таким господарським заняттям для мешканців етнічної території України було хліборобство.

Хліборобська праця вимагала від селянина знань, як безпосередніх - про предмет занять, так і опосередкованих - про природні явища, що певним чином могли впливати на її результати. З'ясування справжніх причин впливу зовнішніх причин на врожай, пізнання їхнього зв'язку з особливостями вирощування тих чи інших культур - це складний багатовіковий процес, безперервний хід якого не могли зупинити жодні містичні забобони. Сонце, Зорі, Вітер, Дощ - не лише містичні образи, реалії, супроводжували селянина у повсякденній праці. Вивчаючи їх справжню силу, він матеріалізував колишні ідилічні уявлення, які перетворювалися на знання.

Своє бачення окремих природних закономірностей людина концентрувала у прикметах, які легко засвоювались і відшліфовувались у процесі праці - ставали більш точними, достовірними. Не вміючи пояснити природні закони, їх взаємозумовленість, але спостерігаючи, що певні явища неодмінно спричиняють майже завжди адекватні наслідки, люди набували позитивних практичних знань. Так, зокрема, вироблялася наука, відома нині як *метеорологія*. Людина спостерігала за поведінкою птахів, комах, тварин, ростом рослин; розташуванням і станом небесних світил і з часом могла досить точно передбачити зміну температур, атмосферні опади. Йдеться про передбачення на різні часові проміжки - від доби до тижня, місяця, навіть року. Подальші ж перспективи хлібороби осягали через кількісні опади снігу, морози, іній, початки брунькування тих чи інших дерев, приліт птахів тощо.

Якщо, скажімо, сніг лягав на промерзлий ґрунт, вкритий крижаною кіркою, віками здобутий досвід хлібороба безпомилково

підказував, що посіви спаряться і загинуть без доступу повітря, а насіння бур'янів збережеться. У цьому випадку для боротьби зі стихією селянин застосовував простий, але ефективний засіб - виганяв на поле худобу, яка, проламуючи крижаний панцир, рятувала посіви. Ідеальними умовами вважались такі, коли багато снігу випадало саме у другій половині січня (на голодну кутю) - сніг своїм теплом захищав непромерзлу землю. Довго нема снігу - на неврожай. «Зима без снігу - стіл без хліба», - застерігали хлібороби [18].

Обробляючи землю, хлібороб передусім звертав увагу на її родючість, емпірично правильно визначаючи ті чинники, які покладено в основу ґрунтознавчого процесу. Одразу впадав у вічі колір ґрунту: «На чорній землі більше хліба», «Чорна земля родить білий хліб», - люблячи промовляти рільники. На основі практичного досвіду народ створив свою класифікацію ґрунтів у межах певних природно-ландшафтних зон. Водночас проводилися зміна культур, підживлення ділянки, визначалися парові клини, що вимагало опанування засадами агрономії.

Пізнаючи ґрунти, їх родючість за певними виявленими властивостями, кліматичні впливи на ріст рослин тощо, допитливий селянський розум осягав природу існування рослин взагалі й культурних зокрема. Ще задовго до утворення Київської Русі хлібороби культивували різні злакові — зимові та ярові сорти. Це свідчить про давні пізнання в галузі ботаніки. Пізніше селяни збагнули, як впливав клімат на ґрунти, з'ясовували залежність росту рослин від тих чи інших особливостей ґрунту. Сіяли, як правило, густо (хоча знали скільки висівати насіння того чи іншого злаку на одиницю площі): «Сій густо, то не буде пусто»; «Посій рідко, то вродить дідько»; «Сходи покажуться зеленими, високими, широколистими - буде врожай»; до неврожаю - «коли листя схилене до землі, а цвіт темно-зеленого кольору». Дбайливий обробіток ґрунту, білякоренеve спущування просапних культур у період росту свідчить про стихійно-емпіричні знання способу живлення.

Досить різноманітними були знання і в галузі народної ветеринарії. При лікуванні худоби поєднували раціональні способи з магічними. Поширеними були рослинні й тваринні ліки [19].

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI - I ПОЛ. XIX СТ.

3.1. ФОРМИ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ДОБУ ЛИТОВСЬКО- РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ВЛАДИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Литовське князівство розпочало своє проникнення на Русь ще у 30 рр. XIII ст. (за часів Міндовга). Головним об'єктом тоді стали західноруські (білоруські) землі. У 1316-1341 рр., коли князував Гедимін, почалося включення до складу Литовського князівства південно-західних руських (українських) земель. Яскравим проявом зміцнення литовських позицій у цьому регіоні стало те, що після раптової смерті Юрія II Болеслава на княжому престолі Волині закріпився син Гедиміна Любарт, який номінально вважався і галицько-волинським князем. Внаслідок польсько-угорсько-литовського протистояння у боротьбі за галицько-волинську спадщину Польща отримує Галичину, Литва – Волинь.

Вся середина XIV ст. пройшла під знаком польсько- литовських суперечок та воєн за Галицько-Волинську землю. Активну участь у них брала Угорщина. За перемир'ям 1352 р. Галичина залишалась під владою Польщі, Волинь і Берестейська земля - під владою Литви. В 1366 р. Польща та Литовська держава уклали нове перемир'я, за яким до Польщі відійшли Холм і Белз. З 1370 р. по 1386 р. Галичиною володіла Угорщина. В 1387 р., за короля Ягайла, Галичина остаточно була приєднана до Польщі.

У 50-х рр. XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на Придніпров'я. Після розпаду у 1362 р. Золотої Орди, литовці активно починають новий етап проникнення у землі колишньої Київської Русі. Витіснення татарських ханів сприяло поступовому включенню Чернігово-Сіверщини, Київщини, Переяславщини до складу Литовської держави. Після перемоги 1362 р. над татарами на березі річки Сині Води (притока Південного Бугу) до сфери литовського впливу потрапило і Поділля. Місцеві князі зберегли

свої володіння. Це трапилося тому, що більшість українських земель добровільно віддавались під владу Литви.

З приєднанням Південно-Західної та Західної Русі до Литви Литовське князівство стало великою Литовсько-Руською державою. 9/10 її населення складали українці та білоруси, не змінилась система князівського управління, тільки місце Мономаховичів посіли Гедиміновичі. Найвищу верству населення в Литовсько-Руській державі складали нащадки українських удільних князів, що зберегли великі земельні маєтки. Нижче магнатів стояла шляхта, що сиділа на землях, отриманих за військову службу. Князь звільняв її від податків, підлеглості місцевій адміністрації тощо. Найнижчий служивий стан складали «панцирні слуги», що жили на землях, одержаних від уряду. Вони повинні були самі служити у війську без власної дружини.

Для періоду Литовсько-Руської держави характерним було те, що чим більше прав та привілеїв здобувала шляхта, тим більш знедоленим ставало селянство.

Майже до кінця XVI ст. Велике князівство Литовське було своєрідною федерацією земель-князівств, повноцінними, рівноправними суб'єктами якої виступали вказані українські землі. Внаслідок об'єднання Великого князівства Литовського і Польського королівства (Люблінська унія 1569 р.) утворилася держава – Річ Посполита. Чернігово-Сіверські землі, що з 1503 р. належали Московській державі, в 1618 р. були приєднані до Речі Посполитої.

З XVI ст. з посиленням польської влади в українських землях спостерігається еволюція землеволодіння селян. Селянську землю починають вважати або державною, або панською. Поступово селяни втрачають право продажу своєї землі. Цю практику остаточно закріпив III Статут Великого князівства Литовського.

Розвиток внутрішнього та зовнішнього ринку спонукав шляхту та магнатів до перетворення своїх маєтків на фільварки, тобто на запровадження господарства, заснованого на постійній щотижневій панщині. Ця реформа була здійснена на державних землях виданою в 1557 р. великим князем Литовським і королем Польським Сигізмундом II Августом «Уставою на волоки» [1]. У

відповідності з цим актом великокнязівські та селянські землі перемірювалися і поділялися на волоки - ділянки площею до 30 моргів (21,3 га). Під фільварок відводилися кращі землі, зведені до купи. Примусово запроваджувалася трипільна система землеробства. Селянин прикріплявся до земельного наділу, тобто був закріпачений. «Устава на волоки» звела нанівець право переходу селян. Бояри та «панцирні» слуги отримували по дві волоки, селяни - незалежно від того, скільки в них було раніше землі - одну волоку на дворисьце. Волока становила ту одиницю, з якої селянське дворисьце мусило виконувати всі феодалні повинності.

Протягом XV ст. виникають великі магнатські володіння на Волині, Київщині, Придніпров'ї, Галичині, Закарпатті. До середини XVI ст. їх налічувалося більше ста. Землевласники, згідно з урядовими привілеями, звільнялися від основних податків.

В «Уставі на волоки» 1557 р. жорстко регламентувались дії закріпачених селян, «ставати до роботи мають піддані, як сонце сходить, а зійти з роботи, як сонце заходить. Хто не вийде рано на роботу, через недбалість, мусить відробити пропущене на другий день... » [2].

На початку нової держави серед селянства України були ті самі верстви, що й за княжої доби: *вільні, напіввільні, невільні*.

Залежно від характеру повинностей вільні селяни ділились на три категорії: *тяглові, ремісники й службові селяни, чиншові селяни*.

Категорії селян	Характер повинностей
Тяглові селяни	<p><u>Панщина</u> – спочатку 8-10 днів на рік, згодом 2-4 дні на тиждень з тривалістю роботи від сходу сонця до заходу сонця.</p> <p><u>Додаткові роботи</u> – «гвалти», «толоки», сплата державі податку («подимщина»).</p> <p><u>«Стація»</u> – збір з селян натурою (качки, гусі, кури, яйця тощо) для сплати встановленого на них державного податку.</p> <p><u>Повинності</u> – мостова, вартова, підводна.</p>
Ремісники й службові селяни	Ковалі, колісники, пекарі, що проживали в селах (об'єднувалися у сотні) повинні були безплатно обслуговувати володарів маєтків.

Чиншові селяни - зустрічалися там, де пани не потребували панщини на їхні землі (з ростом фільваркової системи вони поволі зникають). Платили чинш (податок) медом, зерном, шкірою, тощо з своєї власної землі.

Напіввільні селяни, або закупи, брали в позику купу. На відміну від закупів Київської Русі тепер в купу входили тільки гроші. Закупами селяни залишалися до того часу, поки не повертали борг.

Невільні селяни - колишні холопи, челядь княжої доби. Одні з них залишалися в попередньому правовому становищі, інші мали власне майно, працювали у панів. Окрему групу невільних селян становили «непогожі селяни», що жили в окремих господарствах, платили чинш натурою або працею і не мали права виходу. Від звичайних невільників вони відрізнялись тим, що були прив'язані до ґрунту (проте особисто не належали тому чи іншому панові). На підставі волочної реформи їх об'єднали з вільними селянами.

Заходи, обумовлені аграрною реформою, згодом поширилися і на шляхетські землі.

Новий етап в долі українських земель наступив після укладання Люблінської унії 1569 р. Вона була корисною для Польщі, яка дістала можливість їх колонізувати.

Внаслідок Люблінської унії шляхта обох держав, польської і литовської, здобули право володіти землями на території цілої Речі Посполитої. Це мало велике значення для польської шляхти, яка негайно після унії почала посуватися на Україну. Польська шляхта випрошує грамоти на так звані «пусті» землі. Була зроблена ревізія всіх «пустих» земель у воєводствах Волинському, Брацлавському, Подільському. Зокрема, багато земель роздано королем Жигмонтом III Ваза (1583-1632 рр.) в подяку за обрання на польський престол. В Україні виростали величезні латифундії. Наприклад, вінницький староста Калиновський дістав пустелю «Уманщину» - майже всю Київщину; Замойські, Потоцькі, Сенявські дістали землі на Брацлавщині, Конецпольські - Чернігівщину та Поросся, Тишкевичі - Бердичівщину, Збараські землі від Росії до Бугу. З кінцем XVI ст. з'являються величезні маєтності Вишневецьких на Лівобережній Україні [3].

Найбільше відбилася Люблінська унія на становищі селян. В Польщі вони давно вже втратили право на землю, право вільного переходу з місця на місце, в зв'язку зі збільшенням попиту на хліб шляхта намагається збільшити прибутковість маєтків, насамперед коштом праці селян, збільшується панщина, зростають грошові й натуральні повинності селян. Протягом XVI ст. в Галичині панщина збільшилась в 6 разів, на Волині в 1570-х рр. в багатьох місцях панщина сягала 3 днів на тиждень.

Інше становище було в Південно-Східній Україні. У величезних латифундіях магнатів бракувало робочих рук. В них оголошують «слободи» - пільги від панщини та повинностей на 10-20 років, щоб притягти більше людей.

Водночас селяни втратили право переходу. В Галичині вони були позбавлені цього права ще в XV ст., на інших землях Литовсько-Руської держави - в XVI ст. Єдине, що залишилося від свободи селянина, це те, що його не можна було продати без землі і безкарно вбити. Він все ще лишався суб'єктом права, а не його об'єктом.

Протягом другої половини XVI ст. польський і литовський уряди видали ряд законів і суворо заборонили селянам переходити з місця на місце без дозволу власника. «Артикули» Генріха Валуа 1573 р. запроваджували з волі пана необмежену панщину в маєтках.

У другій половині XVI ст. феодали почали масово ліквідовувати громади, їхнє самоврядування, копні суди.

За Статутом 1566 р. вільний селянин, що прожив за згодою феодала кілька років «на свободі», міг відійти, але за умови - відпрацювати стільки років, скільки він перебував на «свободі». Якщо ж селянин тікав, шляхтич мав право спіймати його та обернути на «отчича» (невільного), тобто селянина, який втратив право відходу. Крім того, шляхтич міг продати селянина-втікача без землі.

Статут 1588 р. закріпачив селянство остаточно. Селянин, який прожив на землі власника 10 років, ставав кріпаком. Якщо II Статут визначив 10-річний термін розшуку втікача, то III Статут збільшив цей термін до 20 років. Власник регламентував тепер усі повинності своїх селян, розпоряджався не лише їхнім майном, а й життям,

отримав нероздільне право суду та кари, міг селян заковувати в кайдани, кидати до в'язниці, садовити на палю.

Отже, під кінець XVI ст. майже все селянство України було закріпачене.

У другій половині XV - XVI ст. сільськогосподарське виробництво в Україні пов'язане із життєдіяльністю українського козацтва.

Саме у другій половині XV ст. на півдні від Білої Церкви почалося освоєння козаками пустопорожніх земель. На думку Д.Яворницького, першопричиною активізації тут козацтва було «уходництво» та «добичництво». Вже в другій половині XV - на початку XVI ст. на Наддніпрянщині утворилися громади вільних озброєних людей, чисельність яких зростала за рахунок невдоволених існуючим ладом в польсько-литовській державі. Починаючи з II пол. XVI ст., у безкраї простори Дикого поля ринув потік селян-втікачів з Галичини, Волині, Полісся, Поділля. Втечі стали основною формою соціального протесту проти сваволі панів. Внаслідок втеч селян і міської бідноти в степах південної Київщини та Брацлавщини зростала чисельність вільного населення - козаків, було засновано ряд козацьких слобод і хуторів.

Козаки розорювали «пустопорожні» землі, займалися мисливством, рибальством, бджільництвом. Їх життя було небезпечним: доводилося не тільки обробляти землю, а й оборонятись від нападів татар.

На нових землях склався своєрідний козацький лад. Козаки об'єднувалися у громади і всі важливі питання обговорювали та розв'язували на радах. Тут обирали козацьку старшину: отаманів, осавулів, суддів. Кожен козак мав право брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра.

На землях, освоєних козаками, вже ніколи, як їм здавалося, не з'являться державні урядовці, не виникне кріпосна неволя. Але на початку XVI ст. королі Речі Посполитої своїми указами - грамотами починають роздавати простори, зайняті козаками, литовським та польським панам-магнатам. Острозькі, Вишневецькі, Рачинські отримували документи на «окраїнні землі», будували там свої замки-маєтки. Чимало цих земель віддавалось на службу великому

князю чи королю з правом збирати з місцевого населення чинш та накладати на нього повинності на свою користь.

Таким чином, через короткий час козаки знову опинилися в залежності від панів та шляхти. Чимало з них не бажало скоритися і тікало далі на південь до дніпровських порогів і за пороги. Тут на початку XVI ст. і розпочинається історія запорозького козацтва.

Про соціально-економічне становище українського козацтва описано у «Літопису Самовидця», в якому містяться повідомлення про такі події і явища, які не збереглися в жодних документах. Виклад цього питання пов'язано із характеристикою причин національно-визвольної війни 1648-1654 років. «Початок й причина війни Хмельницького ест єдино от ляхов на православіє гоненіє й козакам отягощеніє. Тога бо онем не хотячи, чога не звикли были панщини робити, на замкову обернено, которих з листами й в городи до хандоженія коней старостове держали, в дворах грубу, то ест печи напалити, псов хандожити, дворі змітати і до інших незносних діл присталяли. Знову зась которіє зоставали козаками реєстровими, а над ними полковникове шляхта панове от гетмана коронного насиланіє били, которіє б от їх волности бынамній не дбаючи, але яко могучи оних (с)мірами, легце поважаючи. Плату, которая поставлена била на козаки от короля его милости й Речи Посполитой по золотих тридцять на рок тое на себе отбірали, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки обирали й настановляли, але полковники, кого хотіли з своєї руки. Также полковникове козаков до всякой домової незвичайної роботи пристановляли, в поля зась пойшовши, любо який козак достане у татар коня доброго, того от отоймут, з Запорожжа чрез поля дикіє з рарогом, распірубом, орлом, албо с хортом козака бідного шлет в городи, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хочай би згинул, як не трудно от татар. Знову зась, хочай би якого язика татарского поймали козаки, то з язиком татарским, на кого ласкав полковник, якого жолніра своего висилает до гетмана коронного, а козацкую отвагу поглумляют. В городах зась от жидов тая била кривда, же неволно козакові в дому своем жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горілки, пива, але й браги. Которіє зась на рибу хожували козаки за пороги, то на Кодаку на комисара рибу десятую отбірали. А полковником

особливо треба дати й сотникам, й асаулові, й писареві - аж до великого убозтва козацтво прийшло, а більше шести тисячею неповинне козаков бути. Хочай й син козацькій, тую ж панщину мусіл робити і плату давати, тое над козаками было. Над посполством зась, либо во всем жили обфито в збожах, в бидлах, в пасіках, але однак чого не звикла была Україна терпіти, вимисли великіе были от старостов й от намісников, й жидов. Бо сами державши на Україні не мешкали, тилко уряд держали, й так о кривдах людей посполитах мало знали, албо любо й знали, толко засліплени будучи подарками от старост й жидов арендарей, же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі й мажут: з їх подданих видравши, оним даруют, що й самому пану полно бы узяти у свого подданого, й не так бы жаловал подданный его. А то леда шевлюга, леда жид богатится, по килка цугов коней исправляет, вимишляючи чинши великіе, поволовщини, дуди, осип мірочки сухіе, з жорнов плату й инное, отримання фолварков, - що награфили на чоловіка одного, у котрого отняли пасіку, которая всей землі Полской начинила біди, а тим способом" [4].

Отже, в добу польсько-шляхетського панування селянство і рядове козацтво «жили обфито в збожах, в бидлах». Навіть сучасники-іноземці, що були в Україні на той час, такі, скажімо, як Г.Боплан, Н.Ганновер, С.Грондський, В.Каховський, В.М'яковський, у своїх працях пишуть, що становище українського селянства у 30-40-х рр. XVIII ст. було важке, панщизняні повинності зростали рік у рік.

Часто у документах про козацькі привілеї і права, якими вони користувалися відповідно до Зборівського договору та королівських грамот, Білоцерківського договору 1651 р., царських жалуваних грамот, відзначалося, що селяни мають перебувати у підданстві і виконувати свої повинності. Мова йшла про селян, які не приєдналися до козацтва, не потрапили до реєстру, а таких була значна більшість серед залежної верстви. Доля їх склалася по-різному.

На території, зайнятій польськими військами, селяни знову підпадали під панський гніт. На козацькій території становище селянства було кращим. Хоч у різних універсалах та договорах

визнавалося право шляхти на експлуатацію селян, проте фактично воно не виконувалось. Деякі угоди свідчать, що гетьмани намагалися захистити селян від панського гніту. Але взагалі гетьмани і старшини стояли не за ліквідацію повинностей селянства, а за пільги для нього, за деяке полегшення його долі. На козацькій території селяни не відбували ніяких повинностей, вони були переведені на так званий чинш (оброк). Селяни при цьому були особисто незалежними, мали право переселятися з місця на місце, користуватися певним захистом з боку держави. Таким чином, чинш становив собою натуральну та грошову ренти.

За формою економічної залежності селяни поділялися на державних та панських. Юридично основна маса селян в роки війни належала до державних підданих. Їхнє становище було набагато кращим від становища панських селян. Займаючи землі, конфісковані у польських магнатів і шляхти, вони виконували певні повинності і виплати на користь Війська Запорозького. До них, насамперед, належали обов'язки забезпечувати козацьке військо транспортом, постоем та провізією. Панські селяни несли більші повинності, але і для них була ліквідована панщина. Державні селяни були зрівняні у правах з міщанами. В усіх селах були вибрані війти.

Селянин міг продавати і купувати землю, дарувати й, передавати у спадщину, кидати орні ділянки землі і займати інші, оскільки земель на той час було вдосталь. Селянське середовище не було однорідним. Серед селян були більш заможні, які користувалися найманою працею, а були й такі, що ледве могли прогодувати свою родину [5].

Своєрідні земельні відносини склалися в Україні після її приєднання до Росії. Значні земельні масиви були зосереджені в руках такої привілейованої верстви, як військово товариство. В 1730 р. в руках українських землевласників знаходилося 52% всієї землі.

Закріплення землі проводилося в формі роздачі землі за службу («рангові землі»), передачі землі «на вічне спокійне володіння» або шляхом «займанщини» (захоплення вільних земель), що спостерігалось головним чином на півдні України. Глухівськими статтями 1669 р. підтверджені права української

шляхти на земельні пожалування, які вона одержала від Богдана Хмельницького.

Хмельницький не тільки залишив за монастирями земельні володіння та селян, а й навіть збільшив їхні багатства новими наділами, внаслідок чого монастирі стають великими землевласниками [6].

3.2. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Величезний вклад у формування української моделі господарювання у сільському господарстві внесло козацтво, яке вийшло на історичну арену в кінці XV ст., і зокрема його військово-політична організація – Запорозька Січ. Воно успішно освоювало землі Передстепової України, Південного Поділля, Слобожанщини, Північного Причорномор'я і Приазов'я.

В середині XVI ст. за порогами Дніпра було зосереджено багато українських козаків. Визначну роль в їхньому згуртуванні відіграла Запорозька Січ, що виникла на Нижньому Подніпров'ї в середині XVI ст. Її можна визначити як самоврядну військово-політичну організацію народної самооборони з комбінованою громадсько-індивідуальною господарською системою, яка ґрунтувалася на засадах особистої свободи козаків, демократії, самоуправління, федералізму та економічного лібералізму.

Виникнення козацтва зумовлено рядом причин. *Перша і основна причина* – це природа землі, яку український народ освоїв з початку свого розселення у Східній Європі. Родючі ґрунти, багатства вод, м'який теплий клімат манили в Україну близьких і далеких сусідів. У XV ст. українські землі перебували у складі Литовської держави, уряд якої змінив систему земельних відносин. Якщо раніше земля була власністю общини, то тепер вважалася власністю Великого князя. Останній роздавав її особам вищого і середнього станів за службу на військовому чи адміністративному поприщі. Селяни позбавлялись права на землю. Нові земельні відносини привели до масового обезземелення селян Східної Галичини, Волині, Західного Поділля, північних повітів Київщини.

Тому селяни і міська біднота, користуючись правом переходу з одного місця на інше, почали заселяти землі вздовж Дніпра і його численних приток.

Друга причина утворення українського козацтва – соціально-економічний гніт. Шляхта руйнувала рештки громадського самоврядування і господарської незалежності: перестали існувати села «руського права» з виборними старшинами, копні суди були замінені вотчинним судом феодала, магнати і шляхта забирали кращі селянські землі і запроваджували на них фільварки, панщина зросла до двох днів на тиждень, селян душили податками.

Третя причина виникнення козацтва – необхідність захистити український народ від фізичного винищення – середньовічного гено- і етноциду, які нависли над Україною внаслідок безперервних нападів татар і турок.

Четверта причина – посилення національно-релігійного гніту в Україні і необхідність у зв'язку з цим захисту православної віри і церкви, а також етнографічні особливості української народності, яка зберегла традиції вічного ладу Київської Русі і удосконалила таку форму суспільного життя як козацька община.

У II пол. XV – на початку XVI ст. у верхів'ях Південного Бугу, на Синюсі, Тясміні, Росі, в середній течії Дніпра, на Лівобережжі виникає чимало козацьких слобод і хуторів. На їх основі в подальшому виникла Запорозька Січ.

Соціальний склад козацького населення спочатку був нечітко виражений. Внаслідок політики польсько-шляхетського уряду, соціально-економічних відмінностей, серед козацтва зародилося дві течії. *Перша* складалася з незаможних і неосілих козаків, позбавлених землі селян, міських ремісників і степових промисловців. Найбільш радикальними серед них були низові, а точніше – запорозькі козаки. Уже перші їх виступи проти польської шляхти носили антифеодальний характер і зразу ж знайшли підтримку серед широких верств народних мас. До *другої* належали заможні козаки, котрі мали свої господарства, хутори, угіддя, табуни коней, пасіки й жили на королівських, церковних, а іноді й приватних землях. Їх називали «городовими». Це була найбільш консервативна, лояльна уряду частина козацтва, з якої переважно формувалися реєстровці. Вона прагнула збагатитись і

розширити свої права мирним шляхом, йдучи на угодовство з польсько-шляхетською владою. Перша добивалась успіху шаблею, а друга – угодовською політикою. Тому в ході козацько-селянських повстань брала гору то одна, то друга течія.

Запорозька Січ мала своєрідну військово-адміністративну організацію. Військово-адміністративну, судову і духовну владу поєднував кошовий отаман. Саме він узаконював розподіл за «лясами» (жеребками) земель, рибних місць, сінокосів.

Про притаманність Запорозькій Січі певних рис демократичної республіки свідчило, що тут не існувало ні феодалної власності на землю, ні кріпацтва. В Січі панувала формальна рівність між усіма козаками (права користування землею та іншими угіддями, брати участь у радах та ін.).

Козак-землероб був вільним виробником і своє господарство вів за фермерським зразком. «Не викликає сумніву той факт, - твердять автори книги «Україна, природа і людина», - що вже в XVI ст. козацькі господарства несли в собі потенційні можливості, у яких *добре помітні риси буржуазного способу виробництва*. Про це свідчить характер виробничих відносин, що склалися в зимівниках, - застосування в них найманої праці, товарний характер козацьких господарств тощо».

Економічна система запорозького козацтва складалася з двох секторів: січового й індивідуального. У свою чергу *січове господарство* поділялося на загальносічове та курінне. На цьому рівні переважали ті форми господарської діяльності, які потребували спільних зусиль артільної роботи. Ядром соціальної організації Січі був курінь, де й минало все козацьке життя. Як самостійна економічна одиниця кожний курінь мав майно і доходи, якими Кіш як центральний запорозький уряд не розпоряджався. Саме між куренями Кіш жеребкуванням переділяв щорічно найбільш прибуткові угіддя — рибної ловлі, пасовища та сіножаті. Кіш утримував загальновійськові табуни коней, череди худоби, отари овець і торгував ними з сусідами: Польщею, Гетьманщиною, Росією. *Індивідуально-трудова діяльність* на приватному рівні запорозьці займалися в паланках — адміністративно-територіальних округах на землях Вольностей запорозьких козаків (у

межах теперішніх Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Миколаївської і Кіровоградської областей)

Землеробство в економіці Запоріжжя довго відігравало другорядну роль. Через свою трудомісткість воно було малорентабельним. *Скотарство* порівняно з ним приносило в 5 разів більший прибуток.

Природні й соціальні умови визначили організаційну форму запорозького господарювання в степу - *зимівник* (хутір), який був найпоширенішою формою господарювання у Січі, так називалося невелике поселення, мешканці якого вели власне господарство. У кожному зимівнику в середньому було по 2-3 хати для людей і ряд господарських будівель для коней, худоби, овець, бджіл, а також для зберігання збіжжя, овочів тощо. Хати стояли посеред великого двору, обнесеного частоколом чи тином, плетеним із лози. Як правило, зимівники споруджувалися на трьох-чотирьох власників, кожен з яких мав від 3 до 6 козаків, а при них – ще 20 молодиків. Старшим над усіма був господар, тобто управитель.

Збільшення кількості зимівників та хуторів сприяло широкому розвитку землеробства. Нарівні з ним розвивалося і скотарство, яке було товарним. Найбільший прибуток давало конярство та промисли по переробці овочів.

Зимівники запорозької старшини і багатих козаків — це були великі тваринницькі ферми зі значними посівами зернових. У них не було кріпацтва, що панувало тоді майже в усій Російській імперії, а виробництво ґрунтувалося на власній та найманій праці. Запорозьке хліборобство заклало основу степової житниці, пізніше відомої на всю Європу.

Запоріжжя ще не знало приватної власності. Проте, вкладаючи в господарство свої гроші і працю, окремі господарі природно прагнули змінити умовний титул власності на безумовний. У Вольностях Війська Запорозького відбувався безповоротний процес перетворення загальнокозацької власності, що перебувала у спільному нероздільному користуванні всього війська, на приватну власність.

Господарські осілости запорожців започаткували майбутні села і навіть великі міста. Наприклад, Катеринослав (Дніпропетровськ) виріс на місці запорозького поселення Половиці, Запоріжжя

сформувалося навколо знаменитого о. Хортиці. Подібне історичне походження мають Нікополь, Кривий Ріг, Олександрія та багато інших міст.

Значного розвитку на Запоріжжі набули *ремесло і промисли*. На Січі та в зимівниках працювали різні майстри, в тому числі й з виробництва холодної зброї, куль, ядер. У середині 1670-х рр. тільки на Січі перебувало не менше 100 ковалів, котрі виробляли різні залізні речі. Запоріжжя славалося своїми майстрами кораблебудування. На Дніпрі існували корабельні верфі, де запорожці будували річковий і морський флоти. Хоч за розмірами суден Чорноморський козацький флот поступався турецькому, але створював йому найсильнішу конкуренцію на Чорному морі.

Торгівля та фінанси Запоріжжя визначалися особливостями його господарства, способу життя і суспільного ладу.

Внутрішня торгівля обмежувалася продуктами харчування й предметами побутового вжитку. Попит на ці товари забезпечували місцеве виробництво і кустарні ремесла. Для Запоріжжя велике значення мала зовнішня торгівля. На Січ завозили предмети найпершої необхідності в козацькому житті: хліб, тютюн, горілку, порох та інші бойові припаси, а також тканину, готовий одяг тощо. Вивозили сіль, рибу, худобу, хутра.

Ресурси Січі формувалися з комбінації податків, які стягувалися через ціни на товари, а також з доходів від промислів, мита за перевезення й транзитну торгівлю, натуральних і особистих повинностей, оренди, регалій (монопольного права Коша розподіляти між куренями рибні та мисливські лови, ліси й сіножаті при виключенні конкуренції з боку сторонніх). Значну роль також відігравали військова здобич, царське "пожалування" тощо. Відомо, що в останній рік існування Запорозької Січі її річний бюджет оцінювався у сьогоднішній валюті в 40—50 млн. грн.

Запорозька Січ не мала власної банківської та грошової системи. В обігу перебували гроші різних країн. На Запоріжжі здійснювалися досить значні кредитні операції й продаж цінностей з відстрочкою платежів.

Загалом Січ являла собою типовий приклад соціально-економічної самоорганізації українського землеробського населен-

ня – його самостійної відповіді на виклик степу і моря. Ця самоорганізація формувалася на принципах демократії, співтовариства та ненасильництва над особистістю, поваги індивідуальних прав і свобод, не відзначалася ця самоорганізація інтенсивним натиском на ґрунт та жорсткою експлуатацією довкілля. Стійка соціальна самоорганізація республіканського типу, ґрунтована на індивідуальній ініціативі та взаємовиручці, екстенсивність господарства та прагнення до оптимального самозабезпечення, використання найманої праці, дисциплінованість та високі моральні чесноти надавали січовій спільноті рис, притаманних ранньокапіталістичним суспільствам.

Характерно, що саме козацтво стало рушійною силою двох хвиль активного протесту народних мас проти існуючих порядків, які прокотилися українськими землями наприкінці XVI – на початку XVII ст. (перша у 1591-1596 рр., друга – у 1625-1638 рр.). Проходили ці селянсько-козацькі виступи під керівництвом К.Косинського (1591-1593 рр.), С.Наливайка (1594-1596 рр.), Т.Федоровича (Трясила), П.Бута (Павлюка), Д.Гуні, Я.Остряниці у 1625-1638 рр.

Незважаючи на те, що вказані виступи закінчилися поразками, селянсько-козацькі повстання відіграли значну роль в історії українського народу, оскільки зменшували тиск феодального гніту, підвищували престиж та авторитет козацтва, сприяли накопиченню досвіду боротьби, служили прикладом для майбутніх поколінь борців за визволення народу, прискорювали формування національної самосвідомості. Саме козацтво відіграло значну роль в українській національній революції 1648-1654 рр., яке очолив Богдан Хмельницький.

Невдовзі після знищення Запорозької Січі Російська імперія відібрала у козаків їхні землі, води, вольності. Лише великі землевласники зосередили в своїх руках понад 8,8 млн. дес. землі, або 53,5% всієї запорозької землі. Таким чином, у результаті Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст., що відбувалася одночасно з Англійською буржуазною революцією, на більшій території України були створені сприятливі передумови для генезису індустріального суспільства, розвитку мануфактурного виробництва і формування ринку найманої праці,

становлення фермерського господарства та національного ринку. Однак на заваді реалізації згаданих можливостей стали Московська держава і Річ Посполита, які спрямували свої зусилля на ліквідацію Української козацької держави, перетворення її на колонію.

3.3. ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

Внаслідок визволення України від польсько-шляхетського панування почалося формування Української держави, при цьому відбулися зміни у поземельних відносинах. Було вигнано магнатів, шляхту, орендарів, а їхні землі, робоча худоба, реманент шляхом займанщини перейшли у користування козаків, селян, міщан, державної адміністрації. Законодавство Речі Посполитої втратило силу і селяни стали вільними.

Істотно вплинули на характер аграрних відносин умови Зборівського (1649 р.) і Білоцерківського (1651 р.) договорів. Відновлювалося феодальне землеволодіння і старі форми експлуатації. Шляхта подавала заяви до актових книг на завдану шкоду, збирала чинш, оренди грошима, зерном, худобою і все це відсилала до Польщі. Зросла кількість універсалів Богдана Хмельницького, що підтверджували права шляхти на маєтки, заборонялося козацькій старшині привласнювати їх, захищати й приймати до війська шляхетських підданих, перешкоджати урядникам і шляхті збирати податки.

Одночасно Б.Хмельницький намагався не допустити відновлення великого феодального землеволодіння і відмовився пускати в Україну магнатів. Він прагнув полегшити становище селян, зменшити гостроту соціальних суперечностей. В універсалах не вимагалось виконувати панщину, не визначався характер і обсяг робіт. Відробіткова рента замінювалася грошовим чиншем.

Відновлення старих поземельних відносин і форм експлуатації селян привело до посилення антифеодальної боротьби. Селяни

хотіли бути вільними і не мати над собою «дідичних панів», не визнавали розпорядження центральних і місцевих органів влади, не допускали шляхту в маєтки.

Остаточо на території Української держави фільварково-панщинна система господарювання, земельна власність королівщини, польських та українських магнатів і шляхти, католицької церкви були ліквідовані після перемоги в Батозькій битві (1652 р.). Основна частина звільнених територій (а це був значний земельний фонд: королівщині належало близько 1500 міст і містечок, магнати і шляхта володіли приблизно 1500, а католицька церква – 50 маєтками), а також незаселені землі перейшли до загальнодержавного фонду, що був у володінні Скарбу Війська Запорозького – складової частини апарату гетьмансько-старшинської адміністрації. Верховним розпорядником землі був гетьман, а на місцях розпоряджалися нею полковники і сотники. У приватному володінні залишалися землі православних монастирів і вищого духовенства, дрібної шляхти, козаків і міщан [7].

Аграрна політика Богдана Хмельницького мала прогресивний характер. Незважаючи на її суперечливість і непослідовність, були створені умови, за яких козакі і селяни змогли забезпечити свої інтереси. Зміцнився інститут приватної земельної власності. Основною формою господарства стало дрібне землеволодіння козаків, селян і міщан.

Зміни в поземельних відносинах були затверджені в «Березневих статтях» 1654 р. і стали юридичною основою для аграрного розвитку України в складі Московської, пізніше Російської держави.

Ті зміни, які намітилися в суспільному ладі України в роки визвольної війни, знайшли своє завершення у другій половині XVII - XVIII ст. Землі, що належали польській шляхті, перейшли у державну власність. Тут знаходилися «вільні військові» або ратушні села, мешканці яких - посполиті селяни були залежні тільки від держави. Після 1654 р. правове становище селян та козаків було майже однакове. Козакі служили державі військовою службою, селяни працею. При бажанні можна було перейти з одного стану в інший. Ще за Хмельницького в правовому становищі селянства відбуваються істотні зміни. Так, повертаючи землі

монастирям, гетьман видає універсали, якими затверджується не тільки право володіння землею, а й «звикне послушанство» селян, під яким розумілося виконання ними повинностей на користь монастирів. Одночасно універсалами гетьманів почалася роздача державних земель козацькій старшині, універсали підтверджувалися указами царського уряду. Ці нормативні акти зобов'язували селян віддавати власнику, на землі якого вони проживали, частину врожаю або сплачувати податок, який мав назву «чинш». Крім того, селяни виконували повинності на користь власника і возили дрова, косили сіно тощо. У 1701 р. Мазепа видав універсал, яким вводилася дводенні панщина для посполитих селян. Селяни повинні були віддавати панам частину врожаю, худоби, птиці тощо. На них лежав також обов'язок сплачувати державний податок поетапно, який йшов на утримання війська і який можна було сплачувати як грошима, так і продуктами. Конкретної одиниці оподаткування не існувало: в частині полків брали податки від землі, в інших - від кількості худоби. На користь гетьманської адміністрації збирали «показанщину» (податок на виробництво горілки), тютюнову десятину, мито від продажу горілки. Великі прибутки давало мито від продажу дьогтю, тютюну тощо.

У XVIII ст. зростає залежність селян від панів, збільшуються державні повинності. З другої половини XVIII ст. процес закріпачення українського селянства стає невідворотним. Панщина на Лівобережжі для окремих категорій селян досягла вже п'яти і більше днів на тиждень. На Правобережжі та в Слобідській Україні панщина також становила 4-5 днів на тиждень. Натуральний оброк все частіше замінюється на грошовий.

У 20-ті рр. XVIII ст. було дозволено поміщикам без суду і слідства відправляти селян на каторжні роботи і на поселення в Сибір, а також віддавати їх в рекрути.

Були прийняті заходи щодо обмеження переходів селян. У 1721 р. універсал П.Скоропадського наказував не допускати селянських переходів. У 1739 р. генеральна військова канцелярія, під приводом запобігання втеч селян за кордон, заборонила їхнє переселення на інші землі. 22 квітня 1760 р. гетьман К.Розумовський видає універсал, за яким селянам дозволялося

переходити на інше місце тільки у тому випадку, якщо вони мали письмовий дозвіл від пана. При цьому все нерухоме майно селянина залишалося у землевласника. У 1763 р. цей універсал підтверджується царським указом. Фактично це було затвердженням кріпосного права в Україні.

Після ліквідації у 1775 р. Запорозької Січі царизм юридично оформляє кріпацтво на терені України. Царським указом від 16 листопада 1781 р. козаків було переведено в розряд селян-однодворців, на яких було накладено подушний податок із заборону переселятися з місця на місце. Указом від 3 травня 1783 р. Катерина II остаточно заборонила переходи селян і закріпила їх за тими власниками, на землях яких вони проживали згідно з останнім переписом населення. Це означало повне закріпачення селянства України. Встановлення кріпосного права позбавило селян особистої волі і будь-яких громадянських прав.

Наприкінці XVIII ст. царський уряд розповсюдив кріпацтво і на південні землі України, де селяни втратили право переходу у 1796 р. В часи Павла I широко практикувалось перетворення державних селян в кріпосних. Тільки в Україні у власність поміщиків було передано 150 тис. державних селян.

Таким чином, на початок XIX ст. кріпосні селяни становили 40% населення України, що входило до Російської імперії.

Указами 1800, 1804, 1808, 1828 рр. завершується юридичне закріпачення селян України. Напередодні селянської реформи 1861 р. в руках поміщиків зосереджувалось понад 70% усієї землі та біля 60% загальної чисельності селян.

Власністю поміщика був і селянин. Поміщик міг робити з селянином все, що йому заманеться: перевести на інше місце, продати разом з землею чи без землі, з родиною чи окремо, обміняти, подарувати, заслати до Сибіру.

Переважаючою формою експлуатації кріпосних селян була панщина, яка доповнювалася різноманітними натуральними і грошовими поборами: селяни мусили возити поміщикам дрова з лісу, прокладати та ремонтувати шляхи, мости, збирати ягоди, гриби тощо. У багатьох маєтках були заводи та фабрики, де кріпаки працювали або по закінченні сільських робіт, або постійно. Працювали також жінки й діти. В таких умовах поміщика вже не

цікавило власне господарство селянина: йому був потрібен робітник, який міг віддавати панській праці весь час. Наслідком цього збільшується кількість селян, які не мали робочої худоби, і тих, що взагалі не мали власного господарства й діставали від поміщика «місячне» утримання. В 1840-х рр. на Лівобережній Україні було близько 25% таких «місячників» [8].

Закріпаченим у I пол. XIX ст. залишалось і селянство західноукраїнських земель (Галичина, Буковина, Закарпаття), які входили до Австрійської імперії. І тут поміщики мали повну владу над сільською громадою і селянами. Хоча поміщик по своєму бажанню не міг позбавити селянина його наділу, проте селянин був лише «державцем», а не власником цього наділу. Він жив і працював на землі, але не міг продати свій наділ, поділити його і передати своїм спадкоємцям.

Габсбурги-реформатори прагнули покращити стан селянства. Цьому сприяли законодавчі акти австрійського уряду 1772-1790-х рр., в яких визначені певні полегшення для галицького селянства [9]. Найважливішими з них були такі: 1.- зменшення максимальної панщини до трьох днів на тиждень і 36 днів на рік із розрахунку на одне селянське господарство, зі зменшенням її розміру для бідніших груп селян; 2.- сувора заборона будь-яких додаткових повинностей поза встановленою панщиною; 3.-створення кадастру та забезпечення селян правом володіти тими ділянками, які вони на той час утримували й обробляли; 4.- організація сіл у громади, які вибирали своїх офіційних осіб; 5.- надання певних прав, таких як право одружитися без дозволу пана й право оскаржувати рішення землевласника та позивати його в органах державної адміністрації [10].

Вказані реформи носили обмежений характер. Селянин, не будучи вже більше у формально-юридичному сенсі кріпаком і далі залишався «спадково прикріпленим» до домінії (поміщицького маєтку). Окрім права на безплатну селянську працю, домінія зберегла за собою важливі прерогативи адміністративного, судового та податкового характеру. Після смерті Йосифа II у 1790 р. і з початком затяжних воєн проти Франції дальші реформи були перервані. Консервативний уряд післянаполеонівського періоду

робив адміністративну практику співчутливішою до поміщицьких інтересів. Однак галицькі селяни стали «принаймні предметом права, а не, як колись (під старим польським режимом), поза будь-яким правом».

Лисяк-Рудницький І. твердив, що «проселянські реформи Марії-Терези та Йосифа II заклали в Галичині основи династичної лояльності українських мас, яка змогла перетривати аж до кінця монархії» [11].

Характерно, що чимало українських вчених не сприймали твердження І.Лисяк-Рудницького про те, що українське селянство ніколи не знало системи земельно-передільної «общини». Доктор Роман Роздольський у листі до І.Лисяка-Рудницького писав: «Це твердження (про неіснування земельної «общини» на Україні) щоправда, дуже старе, - його можна було зустріти вже в літературі народовецького табору 60-х років минулого століття, - але тим не менше воно фальшиве. Найкращим доказом цього є описана мною подільсько-покутська «община» 18-19 століття, а далі українське «часткове володіння землею в попередніх століттях» [12].

Австрійський уряд раніше, ніж російський, пішов на проведення аграрної реформи. Вона була проголошена у 1848 р. Їй притаманні як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, вона звільнила селян від кріпосної залежності і скасувала панщину за викуп, з іншого боку ліквідувала сервітутне право, позбавила селян користування громадськими землями (головним чином, лісами та пасовищами), захопленими раніше поміщиками, а тепер проголошеними їхньою власністю. Багато безземельних і малоземельних селян були звільнені без землі і попали в кабальну залежність від поміщиків.

Ряд законодавчих актів, спрямованих на полегшення становища селян, австрійський уряд прийняв у другій половині ХІХ ст. Це у значній мірі було зумовлено тим, що середина ХІХ ст. в Австрійській імперії відзначилась численними виступами буковинських та закарпатських селян, які змусили правлячі кола піти на поступки. Намагаючись не допустити загострення революційної кризи та бажаючи відколоти селян від революційного табору, офіційна влада пішла на скасування кріпосного права, у Галичині воно було скасоване в квітні 1848 р. - майже на п'ять місяців

раніше, ніж в інших провінціях імперії. Суть селянської реформи зводилась до трьох положень: 1.- ліквідації юридичної залежності селянина від поміщика; 2.- наділення селян землею, яка переходить у їх власність; 3.- сплати селянами поміщикам вартості кріпосних повинностей.

Формально селяни повинні були зберегти за собою ті землі, якими користувались до реформи, але під час роздачі наділів поміщикам були відведені найкращі угіддя, ще й прирізано частину селянських земель. В руках поміщиків у Східній Галичині опинилось 44% земельної площі, у Буковині - 54%, Закарпатті - 70%. Селянська реформа загострила проблему так званих сервітутів, тобто лісів і пасовищ, за користування якими у пореформений період селяни мусили сплачувати визначену поміщиками ціну. На практиці це означало, що юридично вільний селянин фактично потрапляв в економічне кріпацтво. Суттєво підірвала селянське господарство і сплата викупу за ліквідацію феодалських повинностей. Щорічні селянські платежі за «визволення» у Галичині перевищували річні прибутки поміщиків від орної землі. Показово, що навіть у цьому питанні виявилася імперська дискримінація: галицький селянин сплачував суму утричі більшу, ніж чеський, і в п'ять разів більшу, ніж німецький [13].

Однак скасування вотчинної влади феодала, перетворення селянина на власника, отримання ним громадянських прав (обирати і бути обраним, самостійно визначати місце проживання та ін.) - це сприяло перетворенню селянства на самостійну політичну силу, започаткувало новий політичний етап боротьби населення Галичини, Буковини та Закарпаття за своє соціальне та національне визволення, відкривало шлях до повільної модернізації аграрного сектора та переходу його на капіталістичні рейки.

У I пол. XIX ст. сільське господарство у Східній Україні було базовим сектором економіки, а стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільного розвитку. Це зумовлювалося тим, що саме в аграрній сфері знаходився основний засіб виробництва - земля, що перебувала в руках

поміщиків, і основна виробнича сила - залежне від феодала чи держави селянство.

У вказаний період в аграрній сфері домінувало поміщицьке землеволодіння. В українських землях, що належали Росії, воно становило близько 75% землі, а в тих, які були у складі Австрійської імперії, близько 90%. Поміщицькі господарства занепадали, що виявлялося у скороченні їх кількості, посиленні експлуатації селян, низькому рівні організації праці, технологічному застої, неефективному господарюванні, зниженні прибутків. Про прогресуючий занепад поміщицьких господарств свідчить і зростання заборгованості поміщиків державі, яка в першій половині XIX ст. становила понад 83 млн. крб., в результаті наприкінці 50-х рр. поміщиками було оформлено під заставу 24% маєтків України [14].

Для розвитку аграрних відносин у першій половині XIX ст. характерне посилення експлуатації селян. Селянство поділялось на дві основні групи - *поміщицькі* та *державні* (крім них існувала ще незначна кількість удільних селян, а в західноукраїнських землях - монастирських).

Основними формами експлуатації селян були відробіткова, грошова і натуральна рента. Незважаючи на те, що закон 1797 р. офіційно встановлював 3-денну панщину, насправді вона становила, як правило, 4-6 днів на тиждень. До того ж селянами відроблялись і додаткові повинності (будівельні дні, підвідні та ін.) та сплачувались натуральні та грошові оброки.

Основною формою експлуатації державних селян була грошова рента та податки державі, розмір яких постійно зростав, незважаючи на це, їхнє правове становище було кращим, ніж становище кріпаків. Державні селяни були особисто вільними, користувалися казенною землею.

Важким тягарем лягло на них рішення про створення *військових поселень*, які формувалися здебільшого в Україні. У 1817 р. одинадцять кавалерійських і три піхотних полки у формі військових поселень були розміщені у Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях. У 1819 р. на Півдні України у військові поселення було перетворено 250 сіл, в яких проживало до двадцяти тисяч селян.

Державні селяни набували статусу військових поселенців, їхнє життя жорстоко регламентувалося. У військових поселеннях муштра поєднувалась з роботою на землі. Усе життя селянина тут було під доглядом військового начальства, кожен крок поселенця був регламентований. Навіть одруження відбувалося за наказом начальства. Хлопчиків з 7 років забирали до шкіл «кантоністів». За найменшу провину поселенців жорстоко карали.

У 1837-1841 рр. міністр державних маєтностей граф Кисельов провів реформу управління державними селянами, за реформою ці селяни одержали право обирати органи самоврядування на рівні села та волості. Реформа дещо полегшила становище державних селян. Так, збільшилися їхні земельні наділи, державний податок змінявся на поземельний промисловий податок, у майбутньому заборонялося віддавати державні землі в оренду [15].

Щоб більше закабалити селян, поміщики переводили їх на місячину, поселяли в бараках, змушували виконувати безперервну панщину і платили їм лише місячним пайком і одягом.

Панщина доповнювалася різноманітними натуральними і грошовими поборами: селяни мусили возити поміщикам дрова з лісу, прокладати та ремонтувати шляхи, мости, збирати ягоди, гриби тощо. Надзвичайно тяжким видом панщини була праця на поміщицьких промислових підприємствах, крім того, кріпаки мали сплачувати податки державі.

У відповідь на невдоволення селян-кріпаків своїм становищем, царський уряд вирішив провести інвентарну реформу, згідно з «Інвентарними правилами», затвердженими у 1847-1848 рр., в Київській, Волинській, Подільській губерніях було введено «інвентарі» - описи поміщицьких маєтків, на основі інвентарів були визначені розміри земельних наділів кріпаків і встановлювалися розміри панщини та інші повинності. Земля, якою користувалися селяни, залишалася в їхньому вічному користуванні, панщина встановлювалася в розмірі трьох днів для чоловіка і одного дня для жінки, всі інші види повинностей скасовувалися. Заборонялося використовувати жінок на важкій праці. Обмежувалася сваволя поміщиків щодо шлюбу селян, здачі в рекрути, відправки до Сибіру.

«Інвентарні правила» внесли певний контроль за діяльністю

поміщиків, визначили межу поміщицької влади, та вже у грудні 1848 р. були зроблені доповнення до інвентарних правил, які звели на нівець проголошене реформою.

Страждали селяни ще й від прогресуючого процесу обезземелення, який підривав їхні господарства. Якщо за підрахунками фахівців, для сплати податків та забезпечення потреб сім'ї необхідно було мати не менше 5 дес. на ревізьку душу, то фактично цей показник в середньому по Україні становив від 1,2 до 3 дес.

На ефективність сільськогосподарського виробництва у першій половині XIX ст. суттєво впливали рутинний стан техніки та технологічно відстала традиційна система землеробства. Землю обробляли тими ж знаряддями, що і у XVII-XVIII ст. - плугом, ралом, сохою, серпом, косою. До того ж навіть цього традиційного реманенту не вистачало - у 1883 р. на 100 ревізьких душ припадало не більше двох плугів. Такими ж як і у попередні століття залишились і системи обробітку землі: класичне трипілля на Правобережжі, архаїчна перелогова система - на Півдні, комбінація цих двох систем - на Лівобережжі.

Отже, у першій половині XIX ст. в аграрному секторі України відбувалася поступова руйнація натурального господарства та перехід господарської діяльності на рейки товарності та підприємництва. При цьому характерною рисою розвитку аграрних відносин цього періоду були:

а) нерівномірність втягування поміщицьких господарств у товарне виробництво (на півдні та правобережжі існували великі, на Лівобережжі дрібнопомісні поміщицькі господарства); б) поступово у товарне виробництво втягувалися і селянські господарства, що стимулювало поглиблення майнової диференціації селянства (формувався заможна селянська верхівка, представники якої володіли або ж орендували 100 і більше десятин землі); в) розширилась сфера застосування вільної праці, поглибилась галузева спеціалізація, в окремих господарствах дедалі помітнішими стали часткові агротехнічні зрушення.

Таким чином розвиток сільського господарства українських земель у першій половині XIX століття визначили такі тенденції:

- домінування в аграрній сфері поміщицького землеволодіння, яке перебувало в кризовому стані;
- посилення експлуатації селянства, його майнова диференціація;
- застосування застарілих способів і засобів ведення господарства;
- поява в аграрному секторі надлишків робочої сили;
- руйнація натурального господарства та розвиток підприємництва.

Усі ці тенденції становили суть і зміст двох суперечливих але взаємозв'язаних процесів: кризи, занепаду, але домінування старих феодальних відносин і структур, зародження, становлення та формування у рамках феодалізму товарного виробництва.

Разом з тим відбувалося становлення української моделі господарювання. На всіх українських землях її характерною рисою ставали товарно-грошові відносини, які призводили до поглиблення майнової диференціації селянства. Майнова нерівність більш виявлялася серед *державних оброчних селян* Лівобережної та Південної України. Селяни-власники Катеринославської губернії зосередили в своїх руках 18% загальної кількості приватної землі. Структура господарств державних селян, козаків Полтавської та Харківської губерній у 1836 . характеризувалися такими даними: 15,7% не мали землі, 25,6% - мали лише садиби, 4,4% - займалися ремеслом, 53,4% - володіли землею. Серед державних селян Правобережної України 15% селян були безземельними. Малоземельні та безземельні селяни наймалися до заможних. Частина селян орендувала землю, віддаючи третину або половину врожаю. Заможна верхівка орендувала також казенні млини, ґуральні, ярмаркові та базарні площі, пасіки, рибні стави тощо. Частина селян записувалась у стан селян і купців.

Царський уряд своїми указами сприяв зміцненню заможної верхівки селян. У 1801 р. державні селяни зрівнялися у правах з купцями і міськими жителями на придбання незаселених земель. У 1818 р. їм дозволили влаштовувати фабрики і заводи, в 1830 р. - розводити сади, городи на громадській землі розміром 1-3

десятини. При переселенні на нові землі державні селяни отримували 30-60 дес. у селах і 25-40 на хуторах.

Процес розшарування відбувався і серед поміщицьких селян, їм дозволяли купувати землю на ім'я свого поміщика. Вони засновували підприємства з переробки сільськогосподарської сировини, орендували і здавали в оренду землю, використовували найману працю. Проте землевласники могли в будь-який час забрати майно заможного кріпака. Важливими засобами збагачення селянської верхівки були лихварство, підприємництво, чумакування, збут товарів на ярмарках, базарах. З їхнього середовища виростали великі промисловці-підприємці [16].

Подібні процеси мали місце й на західноукраїнських землях. У Східній Галичині за переписом 1847-1859 рр. структура селянських господарств мала такий вигляд: повні селяни, які користувалися понад 20 моргами* землі, становили 8,3%, півселяни, які мали 10-20 моргів - 23,4%, чвертьселяни або піші, які «сиділи» на 2-10 моргах, - 41,1%, загородники (до 2 моргів землі) - 27,2%.

У Північній Буковині селяни за економічним становищем поділялися на 4 групи: заможні-фрунташі, які користувалися повним наділом 15-20 га - 4,9%; середняки-міклаші - 16,1%; малоземельні-кодаші - 61,2%; безземельні халупники і комірники - 17,1%. В окремих повітах Закарпатської України безземельні селяни становили 40-50% селянських дворів і лише 2/3 селян користувалися 14-18 дес. землі.

У західноукраїнському селі виник новий тип господаря - підприємець. За умов збереження перемінного землекористування при чергових переділах землі заможні селяни збільшували свої наділи. Окремі повні селяни мали 30-80 моргів землі, що призводило до утворення багатонадільних господарств. Такі господарства обов'язково використовували працю челяді. Це в основному були комірники, які були постійним резервом поденних робітників домінії [17].

У першій половині XIX ст. господарство продовжувало набувати товарного, підприємницького характеру. Головною функ-

* Морг - 0,56 гектара.

цією панщинного господарства було виробництво заради грошей.

Землевласники Східної України створювали в своїх маєтках економії, де була робоча худоба, землеробські знаряддя, і змушували селян виконувати панщину. На західноукраїнських землях зберігалася домініально-фільваркова система. Швидкими темпами відбувалася товаризація великих поміщицьких господарств, які за кількістю проданої сільськогосподарської продукції і сировини займали панівне становище на внутрішньому і зовнішньому ринках. Поступово в товарно-грошові відносини втягувалися середні господарства. Невеликі поміщицькі господарства зберігали натуральний характер і були слабо пов'язані з ринком.

Земля стала товаром. За 1863-1902 рр. було продано і куплено 25 млн. 600 тис. десятин землі. Купували землю селяни, купці, товариства. Колишні землевласники ставали чиновниками або представниками «вільних» професій.

3.4. ВИТОКИ ВИЩОЇ АГРАРНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УКРАЇНІ

Вища школа в Україні, згідно С.Бабишина, бере свій початок з 988 р., коли київський князь Володимир Святославович відкрив у великих містах школи “книжного вчення”, основу роботи яких складали “сім вільних мистецтв” (наук) – граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія і музика. Як засвідчує Лаврентіївський список літопису Нестора, Володимир Великий “послав нача поимати у нарочитое чади дети і даяти нача на ученье книжное: матеря же чад сих плакахуся по них”. Школа книжного вчення при дворі князя Володимира була одним з великих і справді наукових навчальних закладів у Європі. Ярослав Мудрий прагнув перетворити батькову школу на своєрідний вищий навчальний заклад. Згідно слів літописця, Ярослав “собра от старость і поповых детей учити книгам». З цією метою він заснував при збудованому ним Софіївському соборі бібліотеку, при якій було створено цілу артіль перекладачів і переписувачів книг. Саме у той

час перекладено з грецької і сірійської мов близько двох десятків книг, які містять чимало відомостей з філософії, історії, психології, географії, космогонії, етики, теології і т.п. 1086 р. у Києві вже було відкрито школу для дівчат.*

Як повідомляє С.Бабишин, при княжому дворі в цей час перебували й виховувались діти англійського короля Едмунда Залізнобокого Едвін та Едуард, майбутні норвезькі конунги Гаральд і Ренгвальд, данський королевич Магнус Добрий, спадкоємці угорського престолу Андрій I та його брат Леванте, претенденти на шведський престол Анунд і Інгвар, польський королевич Оттон, данський королевич Герман і ін.

А згадаймо, скільки дочок київських князів стали княгинями, королевами інших країн і що головним їх посагом були духовні та світські книги, глибокі знання. Наші князівни вражали всіх своїм розумом, освіченістю, вихованням.

Після смерті Ярослава Мудрого школа переживала новий розквіт за часів князювання його сина Святослава, який особливо піклувався про переклад навчально-енциклопедичної літератури, а його брат Всеволод за словами Володимира Мономаха «дома сидя ізуміяше п'ять язык». Тому неначе звернення до наступних поколінь звучать слова тих часів Володимира Мономаха: «Що знаєте – не забувайте, чого не вмієте – навчіться».

Важливу роль в розвитку освіти в Україні зіграли братства, що існували при церквах з давніх часів, але в XVI ст. вони приймають форму протидії наступу на православну церкву реформаційного руху та католицької реакції. На перше місце тут виступило Львівське братство при церкві Успення, особливо після приїзду до Львова Антіохійського патріарха Йоакима, який надав братству статус ставропігійського, тобто підпорядкованого лише патріарху. Львівське братство тоді дало поштовх до заснування братств по всіх містах і містечках з утриманням при них шкіл. Це була перша мережа освітніх товариств в Україні. Заснована у 1585 р. Львівська братська школа вже у 1586 р. розробила першу пам'ятку

* Про існування писемності на Русі у 858 р. згадується в Паннонському житті просвітника Кирила (XI ст.). Про це також свідчать укладені в 911 та 944 рр. Договори з Візантією, хоча в найпростіших формах вона тут була відома ще у 6-8 ст.

педагогічної думки – “Порядок шкільний”.

Братські школи, на відміну від західноєвропейських, навчали дітей різного походження і на рівних умовах. Вони підтримували освіту, захищали молодь від чужих деморалізуючих впливів, обороняли народну справу. Втративши свою державу, Україна вже тоді опинилася під тиском Польщі. Сили були нерівні. Але, спираючись на свою давню культуру, українське громадянство зуміло зорганізуватися і протистояти новому занепаду.

Особливу сторінку в історію української культури тоді вписало місто Острог. На переломі XVI-XVII ст. це був визначний культурно-ідеологічний центр. Не випадково в 1556-1561 рр. поблизу Острога в Пересопницькому монастирі було написано перше українське (українською мовою) Пересопницьке Євангеліє.

В цей час в Острозькому замку було зведено один з наймонументальніших православних храмів цього періоду – Богоявленську церкву. Наприкінці 1576 р. тут засновано Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум – найперший навчальний заклад вищого гуманітарного типу, що його сучасники і дослідники називали по-різному: училищем «острозько и греко-слов'янським», «грецьким колегіумом», «тримовним ліцеєм», «тримовною гімназією», «греко-слов'янською школою», «академією».

За своєю будовою Острозький колегіум нагадував західно-європейські заклади подібного типу, але він був створений не церковною громадою, а на кошти жертводавців, і він мав “грецьке” (православне) спрямування. В ньому викладали “сім вільних наук” – трівіум (граматика, риторика, діалектика) та квадривіум (арифметика, геометрія, музика й астрономія), але не було богослов'я, що не давало йому права називатися офіційно академією, хоча його програми виходили за рамки “семи вільних наук”.

Вибір Острога як культурно-освітнього, видавничого і пропагандистського центра був не випадковий. Волинський магнат князь Костянтин Острозький не жалів коштів на освіту.

При всій різноманітності висловлювань про Острозький навчальний заклад усі відзначають високий рівень викладання в

ньому, зокрема те, що тут викладалась грецька, руська (старослов'янська) та латинська мови, читалися в Острозі і теоретична граматики та діалектика. Це була якісно нова школа, яка опиралася у своїй діяльності на власний досвід і національні традиції українського народу.

Першим ректором школи-колегіуму був український письменник-полеміст і культурно-освітній діяч Герасим Смотрицький. В Острозі тоді працювали такі вчені, "дидакалі" грецької, латинської і слов'янської мов, математики, астрономії і хорового співу, як Дем'ян Наливайко, Василь Суразький, Клірик Острозький, Тимофій Михайлович, Іван Федоров, Мартин Броневський, можливо вихованець Краківського університету поляк Ян Лятош, Олексій Мотовило, білорус Андрій Римша, а також греки Діонісій Раллі, Феофан Грек та ін. Тут навчалися майбутні діячі культури та письменники Гаврило Дорофієвич, Йов Княгиницький, Мелетій Смотрицький, гетьман реєстрового козацького війська Петро Конашевич-Сагайдачний та ін. Протягом 60-річного існування Острозької академії (1576-1636 рр.) її закінчило біля 500 осіб. Але Острозька академія не проіснувала довго. В 1608 році помер Костянтин Острозький, його син Януш уже був католиком, а онука Анна Алоїза Ходкевичева заснувала єзуїтський колегіум. Після цього на деякий час освітня діяльність переноситься до Дерманського монастиря, куди в 1627 р. перейшов Мелетій Смотрицький, та в 1628 р. він приймає уніатство.

Восени 1615 р. громадське об'єднання київських міщан і православного духівництва, за матеріальної підтримки Гальшки (Єлизавети) Гулевичівни заснувало Київське Богоявленське братство зі школою.

Братство і школу підтримувало Запорозьке козацтво. До братства разом зі своїм військом вписався колишній вихованець Львівської братської школи, славетний гетьман реєстрового козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний, чим зупинив агресивні та руйнівні дії польської шляхти щодо школи. Згодом, помираючи від смертельних ран, гетьман заповів усе своє майно Київському та Львівському братству і школам.

Своєрідну роль у розвитку аграрної освіти та науки в Україні відіграли учбові заклади, створені з ініціативи та безпосередньою

участю митрополита Київського Петра Могили. У 1630 р. на основі об'єднання заснованих ним у Києво-Печерській Лаврі школи зі школою Київського братства. Петро Могила заклав підвалини так званої Могилянської колегії, яка згодом стала одним із найважливіших учбових закладів слов'янського світу. У процесі вивчення мов (слов'янської, латинської, грецької) використовували історичні та поетичні твори, в яких відображалися взаємини людини з природою, праця на землі, особисті стосунки між людьми.

У 1701 р. навчальний заклад, створений П.Могилою, отримав статус Києво-Могилянської академії. Завдяки щедрій фінансовій підтримці гетьмана І.Мазепи вона стала одним із провідних вузів в Україні. Чисельність студентів досягла двох тисяч. В академії сформувалася чітка 12-річна програма навчання, яка на різних стадіях зосереджувалася не тільки на вивченні класичних мов, філософії, теології, але й астрономії, географії, математики, що свідчило про зростання інтересу до природничих наук.

Серед викладачів академії були фізіократ - природознавець Антін Прокопович-Антоновський, професор математики й фізики Іван Прокопович, Андрій та Петро Прокоповичи були основоположниками наукової агрономії України.

Переважна більшість студентів академії походила з козацької старшини чи багатого міщанства, хоча нерідко туди потрапляли сини простих козаків і навіть селян. Продовжувалася також давня практика посилати молодь по науку до західноєвропейських університетів, де була змога ознайомитися із станом у сільському господарстві.

Значна кількість випускників Київської академії працювала у сільській місцевості. Чимало із них несли туди культуру, в тому числі з проблем агрокультури. Це позитивно впливало на освітній стан певних верств селянства.

«Навіть селяни в Україні, - писав у 1665 р. араб-християнин Павло Алеппський, - вміли читати й писати..., а сільські священики вважали своїм обов'язком навчати сиріт, не дозволяючи тим тинятися вулицями, як бродягам». Багато сільських громад наймали вчителів — виконавців братських шкіл, а випускники Київської академії («бакалаври») часто служили репетиторами у

заможних людей.

Із вихованців Київської академії сформувалися письменники, які цікавилися насамперед історією рідної землі і писали так звані козацькі літописи. Автором найцікавішого з них був писар Самійло Величко. У передмові до своєї праці цей учений козак запитує: «Ежели может, що быти любопытствующему нраву человеческому, кроме телесных требований, ласкавый чительнику, так угодное й приятное, яко чтение книжное й ведение прежде бывших деяний й поведений людских?». Потім Величко пояснює, як роки спустошення України збудили в ньому інтерес до минулого своєї землі: «Видеж же к тому, на разных там местцах, много костей человеческих, сухих й нагих, тилко небо покров себе имущих, й рекох во уме — кто суть сия. Тех всех, еже рек, пустых й мертвых насмотревшись, поболех сердцем и душею, яко красная й всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна Украина малоросейская во область пустыне Богом оставленна й населници ея, славные предки наши, безвестнии явишася. Аще же й вопрошах о том многих людей старинных, почто бысть тако, из яких причин и через кого опустошися тая земля наша? - то не единоголасно отвещеваху ми, еден тако, а другий инако; и немощно мне било совершенно з их не единоголасных повестей инфомоватися о падении и запустении оная тогобочна отчизны нашаея» [18].

Випускником Києво-Могилянської академії був Г.Сковорода. Він, якого часто називали «українським Сократом», пішки обходив своє рідне Лівобережжя та Слобожанщину. Передусім його цікавило те, як людина може стати по-справжньому щасливою. На думку Сковороди, ключем у цьому було пізнання «самого себе»; крім того, людина мала робити в житті саме те, чому вона природно відповідала. Отже, треба за всяку ціну забезпечувати особисту незалежність і уникати непотрібного багатства і слави. Ці переконання привели Сковороду до відкритої критики старшини та духовенства за те, що вони гнобили селян.

В Київській академії деякий час (1733-1734 рр.) навчався М.В.Ломоносов, за ініціативою і проектом якого в 1755 р. було відкрито університет в Москві.

Вихованці академії порушували питання про заснування

університету в Україні, зокрема в Києві. Так, в «Проханні малоросійського шляхетства та старшин, разом з гетьманом, про відновлення всіляких старовинних прав Малоросії», поданому в 1764 р. Катерині II, містилося прохання «завести і в Малій Росії два університети і кілька гімназій; перший з оних університетів, в складі чотирьох факультетів, може бути в Києві, на тім же місці, де нині Києво-Братський училищний монастир, з якого монахів потрібно вивести, й на тім місці побудувати дома для вчителів та учнів...». Другий університет пропонувалося відкрити в Батурині, де знаходилась резиденція гетьмана [19]. На початку XIX ст., в зв'язку з розробкою нової системи народної освіти, знову виникло питання про відкриття в Києві університету. Однак, ці питання не вирішувалися.

Але під тиском громадськості на початку XIX ст. почали створюватися вищі освітні заклади. У 1805 р. з ініціативи Василя Каразіна відкрився Харківський університет. Натомість уряд у 1817 р. закрити Києво-Могилянську академію, напрям діяльності якої не влаштував власті. Нарешті у Києві в 1834 р. почав діяти Університет Св. Володимира, першим ректором якого став професор Михайло Максимович.

Одним із найбільших вузів в Україні в той час був Харківський університет, у складі якого діяв природничий факультет. Його випускниками були особи, які в подальшому стали відомими вченими і громадськими діячами. Серед них був М.І.Туган-Барановський, який у Московському університеті здобув вчений ступінь магістра політичної економії, разом із П.Струве був визначним діячем легального марксизму. З 1895 р. викладав у Петербурзькому університеті, політехнічному і комерційному інститутах. У 1906 р. - головний редактор журналу «Вестник кооперации». Після Лютневої революції повернувся в Україну. У червні 1917 р. взяв участь у реорганізаційному з'їзді Української партії соціалістів-федералістів. За рекомендацією П.Дорошенка 21 серпня 1917 р. Малою Радою був затверджений генеральним секретарем фінансів. 11 жовтня 1917 р. призначений виконуючим обов'язки генерального секретаря торгу і промисловості. На цих посадах обстоював потребу запровадження власної валюти в Україні, усамостійнення українського кооперативного руху.

Відмовився від пропозиції гетьмана П.Скоропадського увійти до Кабінету міністрів. У 1918 р. очолював Українське товариство економістів, раду Українського центрального кооперативного комітету, редагував часопис «Українська кооперація». Автор досліджень з проблем кооперації («Соціальні основи кооперації»).

На природничому факультеті Харківського університету навчався Є.Х.Чикаленко. Син великого землевласника, він займався меценатською діяльністю, жертвував кошти на видання популярної історії України. За його ініціативи та активної участі у 1897 р. розпочато публікацію серії популярних брошур для селян, в яких розповідалося про раціональні методи господарювання («Розмови про сільське господарство», «Чорний пар та плодозміна», «Як впорядкувати хазяйство в полі»). Є.Х.Чикаленко фінансував орган РУП - газету «Селянин».

З 1893 р. і до кінця свого життя працював у Харківському університеті відомий економіст В.Левитський. Улюбленою ділянкою його дослідження була економіка сільського господарства. Досліджуючі аграрні відносини у Франції, професор В.Левитський дійшов висновку, що великі хліборобські господарства не обов'язково є найбільш продуктивними. У праці «Сельскохозяйственный кризис во Франции (1862-1892)» (М., 1899) вчений акцентує увагу на малих і середніх господарствах, які мають більшу стабільність під час кон'юктурних коливань.

У жовтні 1816 р. в Харкові створено інститут земельного господарства. Це був по суті перший сільськогосподарський навчальний заклад Російської імперії. В різні роки в ньому працювали всесвітньо відомі науковці. Серед них П.В.Будрін – піонер сидерального землеробства та системи сівозмін, Г.М.Висоцький – корифей степового лісорозведення, М.М.Кулешов – фундатор вітчизняного насіннезнавства і наукової школи рослинників-екологів, В.Я.Юр'єв – видатний вчений-селекціонер, О.Н.Соколовський – засновник школи агроґрунтознавців, перший президент Української академії сільськогосподарських наук, О.М.Грінченко – засновник теорії окультурювання ґрунтів, В.Г.Аверін і О.О.Мігулін – організатор служби захисту рослин в Україні, Т.Д.Страхов – видатний міколог, імунолог і фітопатолог, організатор створення фітопатологічних установ і організацій в

Україні, І.І.Лукінов – директор Інституту економіки НАН України, Г.І.Горохов – засновник протиерозійної території та інші.

Одним із найстаріших сільськогосподарських технікумів в Україні є Бобровицький (Чернігівщина). Він створений у 1891 р., коли поміщиця – меценатка О. Майнова заповіла свій маєток і майже 500 дес. землі біля села Щаснівка колишнього Козелецького повіту (нині Бобровицький район) для створення сільськогосподарської та ремісничої школи. В 1920 р. було відкрито сільськогосподарський технікум ім. К.А.Тимірязєва. Цей навчальний заклад готував і зоотехніків для села. У 1964 р. було створено Майнівський радгосп-технікум. У II пол. 1960 – протягом 1970-х рр. збудована нова база навчального закладу.

У 1990-х рр. вдосконалені навчальні плани відповідно до нових умов функціонування аграрного сектора економіки України. Студенти оволодівають новим законодавством з проблем розвитку сільського господарства, принципами господарювання в умовах багатоукладності, новими технологіями вирощування сільськогосподарських культур (пшениці, цукрових буряків). З 2001 р. введена спеціалізація «зооветеринарія». Випускників технікуму охоче приймають на третій курс Білоцерківського та Сумського аграрних університетів [20].

В цей же час у Західній Україні діяла Дублянська рільнича академія. Аналіз навчальних планів і програм свідчить, що в ній прагнули підготувати спеціалістів з достатніми теоретичними знаннями і практичним досвідом. У навчальних планах домінували фундаментальні науки. Вони виконували засадничу функцію сільськогосподарського виробництва, на їхній основі ґрунтувалися теоретично поглиблені та розширені фахові предмети.

Одним із головних принципів організації теоретичної підготовки студентів вважали роботу в лабораторіях, семінарські заняття та індивідуальне спілкування професора зі студентом. Широко використовувався метод поглиблення теоретичних знань на університетських семінарах. Завершувався теоретичний курс складанням іспитів і колоквіумів.

В основу фахового вишколу майбутніх спеціалістів, крім традиційних методів навчання, було покладено так звану

конверсаторію – лекцію-бесіду. Така система співпраці професорів із студентами була досить дорогою, але мала низку істотних переваг.

По-перше, подібний діалог, який нерідко носив характер дискусії, допомагав студентові спокійно та розсудливо доводити свою обізнаність з предметом. *По-друге*, професорський загал змушений був відмовитися від шаблонного методу викладання, а натомість постійно працювати над опануванням найновіших досягнень науки і практики в царині світового сільсько-господарського виробництва, добре знати психологію студентів, знаходити серед них яскраві особистості, сприяти їхньому розвитку не тільки у виробничому, але й науковому напрямках. *По-третьє*, дирекція школи мала оперативну інформацію про якісний склад своїх студентів, що давало можливість швидко коректувати окремі елементи навчального плану і програм.

Важлива роль в системі організації навчального процесу відводилася головному іспитові, який мав далеко не формальний характер. Цей комплексний іспит об'єднував контроль знань з усіх спеціальних предметів, а участь в іспитовій комісії поважних господарів, відомих виробничими досягненнями, і представників влади чи кураторів виключали необ'єктивність в підсумковому визначенні рівня загального розвитку і знань випускника. Характерно, що не всі студенти зголошувалися до випускного іспиту і виконання дипломної роботи.

Великого значення надавалося практичним заняттям. Вони проводилися у навчальних господарствах-фільварках. На полях демонструвалися технологічні прийоми, про які йшлося на лекціях і семінарських заняттях. Стежачи за господарською діяльністю фільварку, студент мав змогу побачити і проаналізувати повний річний цикл сільськогосподарських робіт. В оригінальний спосіб знайомилися студенти з усіма заходами адміністрації щодо управління фільварком. Кожного тижня накази, розпорядження, рекомендації доводилися до відома студентів, і тому студент знав все, що робиться в господарстві, мав можливість критично оцінити ефективність і своєчасність цих розпоряджень, міг дискутувати на цю тему з професорами чи своїми колегами, зрештою, не був позбавлений задоволення самому прогнозувати розпорядження.

На підставі підсумків господарювання протягом року студент міг скласти своє критичне резюме, врахувавши всі допущені помилки [21].

Досвід свідчить, що саме така організація зв'язків навчального процесу з виробництвом належить до одного з найпотужніших дидактичних засобів.

Характерно, що студенти усіх спеціалізацій вивчали суспільні державні науки, до яких були віднесені: «Політекономія. Наука про господарство», «Політекономія аграрна, фінанси» /до того ж планувалось проведення економічних співрозмов (дві години щотижня)/, «Статистика, в т.ч. господарств», «Право, головні поняття», «Аграрні статuti». На вивчення вказаних дисциплін (включаючи економічні розмови) відводилося щотижня по 13 годин. У курсі політекономії спеціально вивчалися проблеми: «Організація виробництва колективна і індивідуальна, підприємництво та його форми, виробничі товариства, в т.ч. сільськогосподарські»; «Зіставлення великих і малих підприємств з погляду економічного і суспільного»; «Головні чинники, які регулюють продуктивність господарки, економічність, конкуренція, співпраця»; «Обмін, поняття про обмін і роль у сільськогосподарському виробництві»; «Товар, торги, форми обміну, гроші, торгівля, транспорт»; «Становище сільськогосподарського виробництва в загальній системі господарювання, соціальне значення селянства, місце держави у регулюванні сільськогосподарського виробництва, сільськогосподарські об'єднання та взаємодопомога»; «Поняття про землю, форми власності на землю та їх еволюція, суспільні форми володіння землею, політика поділу землі, роль держави в питаннях власності на землю, обмеження власності на землю, оренда землі та регулювання орендних відносин і орендне право, обмеження поділу землі та її парцеляція, меліорація земель»; «Поняття про сільськогосподарського робітника як соціальну та економічну одиницю в суспільстві»; «Сільськогосподарська освіта й дослідні та контрольні станції»; «Завдання держави щодо збуту сільськогосподарської продукції, митне та транспортне забезпечення»; «Охорона сільськогосподарського виробництва та селян, взаємодопомога, селянські спілки й асоціації».

Ряд загальнотеоретичних понять політекономічного характеру роз'яснювалися в курсі «Управління сільськогосподарським виробництвом». У підрозділі «Організація й управління» розкривалися шляхи організації напрямків розвитку господарства, визначення структури, складання кошторисів, визначення рівнів польових та інших робіт, управління постійними та найманими робітниками, організації контролю за ходом господарських робіт. Роз'яснювалися і принципи обліку в сільськогосподарському виробництві.

Майбутні спеціалісти вивчали й проблеми історії та літератури (вивчалися головні етапи розвитку польської держави від початку її утворення до кінця XIX ст. і досягнення польського літературознавства).

Значний вклад у розвиток сільськогосподарської науки наприкінці XIX – на початку XX ст. внесли вчені природничих кафедр Київського університету, який було відкрито у липні 1834 р. На його фізико-математичному факультеті були створені кафедри сільського господарства і лісівництва.

У 1851-1864 рр. при університеті існувала «Комісія по опису губерній Київського учбового округу», що мала чотири відділи: географічний, природничо-історичний, промисловий і статистичний. За результатами діяльності комісії видано чотири томи «Трудов». Більша частина опублікованих членами комісії статей була присвячена флорі, фауні, мінералогії, геології та статистиці України.

Значний вклад у вивчення рослинності України внесли професори ботаніки Київського університету ВТ.Бессер, Р.Е.Трауфеттер, О.С.Рогович. В справі вивчення фауни України багато зробив видатний російський зоолог К.Ф.Кеслер, який кілька років був професором Київського університету.

Характерно, що серед учбово-допоміжних установ університету були кабінети: ботанічний, зоологічний, агрономічний, ботанічний сад.

У 1869-1873 рр. в Київському університеті працював основоположник порівняльної ембріології О.О.Ковалевський. Важливу роль у розвитку зоологічних досліджень в Україні відігравали професори О.М.Паульсон, М.В.Бобрецький, В.К.Савинський. Тут

працювали видатні ботаніки І.Г.Борщов, О.В.Баранецький, основоположник сільськогосподарської метеорології П.І.Броунов. Талановитими професорами університету були зоолог О.О.Коротнєв, ботанік С.В.Навашин. Останній був одним із ініціаторів створення відділення у Київському політехнічному інституті, відкритому в 1898 р.

Вчені-природознавці зробили великий внесок в дослідження флори та фауни України та вивчення окремих груп рослин і тварин. Дослідженню флори Галичини, Волинської та Подільської губерній присвятив ряд праць професор кафедри ботаніки В.Г.Бессер (1784-1843 рр.). Багато зробив по вивченню флори Південно-Західного краю і учень В.Г.Бессера А.Л.Аджейовський (1785-1868 рр.). Основні його праці з ботаніки є результатом екскурсій, проведених у 1814, 1816, 1818 і 1822 рр. на території «між Бугом і Дністром, від Збруча аж до Чорного моря».

Характеристиці флори Київської, Подільської, Херсонської губерній та загальним питанням систематики рослинного світу присвятив монографічні праці Р.Е.Траутфеттер, який понад двадцять років - з 1839 р. по 1859 р. - працював у Київському університеті, в тому числі у 1852-1859 рр. його ректором. З його іменем пов'язано створення в Києві університетського ботанічного саду.

Результатом багаторічних досліджень стала велика праця професора І.Ф. Шмальгаузена (1849-1894 рр.) «Флора Юго-Западной России, т.е. губерний Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных губерний» (1886).

Професор Київського університету, фахівець з геології, палеогеографії, герморфології, ландшафтознавства, фізичної географії України П.Тутковський (1858-1930 рр.) розробив одну з перших схем природно-географічного районування України. Він видав підручник «Загальне землеробство», в якому стверджував, що межі географії визначаються її методом: «... усе в природі і в людській діяльності, що не пристосовується до географічних координат, не належить до обсягу географії». До найголовніших елементів кожного з вирізнених ним краєвидів П.Тутковський включив також сільське господарство, побут населення. На велику

увагу заслуговує наукова та практична діяльність в галузі сільського господарства та фізіології рослин вихованця Київського університету С.М.Богданова (1859-1920 рр.), який працював в університеті з 1885 р. спочатку викладачем, а потім професором, завідувачем кафедрою агрономії. Особливий інтерес становлять його магістерська дисертація «Потребность прорастающих семян в воде» (1888 р.) та докторська - «Отношение прорастающих семян к почвенной влаге» (1889 р.). Ці праці ввійшли в скарбницю світової науки і створили фундамент для нового вчення про водний режим рослин та про недостатню для рослин воду. В результаті численних дослідів по проростанню насіння при різній вологості ґрунту Богданов прийшов до висновку, що кількість недоступної для рослин води дорівнює подвоєній кількості гігроскопічної води. Запропонований ним спосіб визначення так званого мертвого запасу води по проростанню насіння широко вкорінився в агрономічній практиці.

Виключний інтерес мають також дослідження Богданова, які він виконував у своїй агрономічній лабораторії та в дослідному саду університету. Його численні праці з агрономії, опубліковані в різних сільськогосподарських журналах, мали важливе значення для пропаганди та розвитку культури землеробства в країні, давали теоретичне обґрунтування ряду питань, розв'язання яких вимагала практика сільського господарства. Й досі враховуються рекомендації Богданова щодо: 1.- культури виробництва цукрового буряка, пшениці, картоплі, гречки; 2.- хімічного складу сільськогосподарських рослин; 3.- боротьби з посухою; 4.- родючість ґрунту; 5. - розведення свійських тварин; 6.- принципів економіки і організації сільського господарства; 7.- організації сільськогосподарських науково-дослідних установ, сільськогосподарської освіти [22]. Велику роботу по підняттю культури землеробства Богданов провів і як редактор широко розповсюджуваного в свій час журналу «Земледелие» (1887-1896).

Одним з перших сільськогосподарських вузів України був створений у Білій Церкві. Витоки його датуються 1610 р., коли у м. Вінниці було створено колегіум, який поступово був трансформований у Вінницьку (губернську) гімназію (1814 р.). У 1847 р. гімназію разом з педагогічними працівниками було

переведено до Білої Церкви, де вже у 1750 р. існував Білоцерківський колегіум.

З 1844 р. в Одесі функціонувало Головне училище садівництва, завданням якого було готувати садівників і досвідчених науковців у галузі садівництва. На той час це був єдиний в Україні вищий навчальний заклад такого типу. У 1844-1868 рр. у його складі діяло два відділення: вище – готувало вчених садівників і лісівників, а друге – практиків цих галузей. У зв'язку з малосприятливими умовами для розвитку садівництва в районі Одеси Головне училище було переведене до Умані. З 1869 р. по 1903 р. воно мало назву «Уманське училище землеробства і садівництва», а в 1903-1921 рр. «Уманське училище садівництва і землеробства».

З кінця XIX ст. розширюється мережа сільськогосподарських навчальних закладів. В 1883 р. було видано Положення про нижчі сільськогосподарські школи, що успішно діяли і в українському селі.

Дев'ять нижчих сільськогосподарських навчальних закладів діяли на Волині (Білокриницька школа першого розряду (з 1892 р.), Вільєгорська початкова приватна школа (1898 р.), Миколо-Олександрівські сільськогосподарські та ремісничі класи (1899 р.), Тростянецькі сільськогосподарські та ремісничі класи (1903 р.), лісничий відділ при Білокриницькій школі (1904 р.). У 1899 р. створена Ледухівська нижча сільськогосподарська школа - нині Державна агротехнічна академія України (м. Житомир).

В 1909 р. у Житомирі земство заснувало Волинську школу садових робітників. Тут учням прищеплювали навички і вміння з питань садівництва, хмелярства, городництва та бджільництва через практичні заняття. В школу приймали молодь, що досягла 14 років, яка могла виконувати практичні завдання, визначені програмою. Існував термін навчання - три роки. В школі навчалось лише 20 учнів. Після закінчення повного курсу школи випускники одержували свідоцтво і направлялися на трирічну практику до приватних осіб за певну винагороду.

Згідно з положенням про сільськогосподарську освіту від 26 травня 1904 року навчальні заклади могли бути як чоловічі, так і жіночі. Вони поділялися на: 1) загальні, які відкривалися для

навчання сільському господарству взагалі; 2) спеціальні, що мали за мету навчання окремим галузям сільського господарства. Сільськогосподарські навчальні заклади мали триступеневу підготовку спеціалістів для села, вони були нижчі, середні та вищі.

Нижчі навчальні заклади поділялися на нижчі сільськогосподарські училища, нижчі школи першого і другого розрядів та практичні сільськогосподарські школи. Нижчі сільськогосподарські училища мали на меті підготовку до практичної сільськогосподарської діяльності. В нижчих школах підготовка відбувалася переважно шляхом ведення практичних занять досвідченими спеціалістами сільського господарства.

Практичні школи готували умілих техніків-робітників з різних галузей сільського господарства. Це були головним чином буряководи, овочівники, тваринники, вівчарі, свинарі та ін. В таких школах термін навчання визначався згідно з обраною спеціальністю від одного до трьох років. Для вступу до них претендент повинен був мати лише основи грамотності [23].

Значну роль у поширенні сільськогосподарських знань і впровадженні нових форм господарювання на західноукраїнських землях відіграв вчений-агроном Ф.Ройтер, який в середині XIX століття працював управителем маєтків Чарторийських. У його книзі «Наука про рільництво» викладені принципи культивування конюшини, вики, люцерни, що мали велике значення для поліпшення структури ґрунту, як грубі корми для худоби. Основоположні положення щодо розвитку землеробства містилися і у двотомнику Касперовського «Рільництво».

Відповідно до рекомендацій, що містилися у вказаних працях, у передових господарствах 3 рази обробляли пари, осушували заболочені місця, застосовували загінну систему обробітку ґрунту (між загонами робили борозни для стікання води). Трипілля поступово замінювалося п'яти-шести-пільними сівозмінами з повною ліквідацією парових полів.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ.

РЕФОРМАТОРСЬКІ ПРОЦЕСИ В АГРАРНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ II ПОЛ. ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

4.1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

Протягом майже 150 років від кінця XVIII ст. і до початку ХХ ст. українці перебували під владою двох імперій: 80% із них підлягали російським імператорам, решта проживала на терені Австрійської імперії.

Вже в 70-х рр. XVIII ст. почався процес впровадження на українських землях імперських структур влади (зміни в адміністративно-військовому устрої, ліквідація Запорозької Січі тощо). Остаточно цей процес завершився у 30-х рр. ХІХ ст. Українські землі у складі Російської імперії були поділені на 9 губерній, які входили до трьох генерал-губернаторств – Малоросійського (Чернігівська, Полтавська і Харківська губернії); Київського (Київська, Волинська та Подільська губернії); Новоросійсько-Бессарабського (Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії).

На середину ХІХ ст. в Східній Україні проживало 13,5 млн. чоловік, у тому числі 5,4 млн. селян-кріпаків. Намагаючись одержати найбільше товарного хліба і знайти вихід з кризи кріпосного господарства, поміщики посилювали панщину, що охоплювала понад 90% селянських дворів, які мали земельні наділи.

Крім селян поміщицьких в Східній Україні існувало 5,2 млн. державних селян. Це сільське населення колишніх державних маєтків Польщі, лівобережні козаки та ін. Всі державні селяни одержували земельний наділ і не мали права залишити землю без дозволу [1].

У 1840 р. було відмінено Литовський Статут і введено російські закони, за яких селяни не мали громадянських прав. У 1843 р.

царські власті запровадили обов'язкові паспорти. Держава виступала як експлуататор селян: вони були обкладені важкими грошовими податками (подушна подать, земські повинності, мирські збори), натуральними повинностями (рекрутською, підводною та ін.), а також феодальною рентою (відробітковою, продуктовою або грошовою). Ці податки і повинності ставали ще тяжчими через сваволю властей, які їх стягували.

У середині 1850-х рр. в Україні основною господарською одиницею в селі був поміщицький маєток. Земля належала поміщикам і поділялася на дві частини – власне панську, яку обробляли кріпаки, і селянську, що знаходилася в користуванні селян. Феодальна власність на землю, як основа кріпосного господарства, характеризувалась своєрідними ознаками: монопольне право володіння землею належало лише дворянству, безпосередній виробник знаходився в особистій залежності від поміщика (прикріплювався до землі), щоб гарантувати робочі руки феодалу. Тому за селянином-кріпаком закріплювався певний наділ, який не був його власністю і міг бути відібраний у нього феодалом.

В Україні форма землекористування стимулювала розшарування селян, оскільки община була відсутньою (за винятком Півдня і Лівобережжя), і при розподілі землі між селянами розміри наділів залежали не від кількості ревізьких душ в сім'ї, а від наявності робочої худоби. В Україні поміщицькі селяни поділялися на п'ять розрядів: тяглових, напівтяглових, піших, городників (халупників), бездомників (кутників). До тяглових відносилися селянські господарства, які володіли не менш як однією парою робочої худоби (в свою чергу забезпеченість землею цього розряду була також різною, оскільки господарства, що володіли декількома парами робочої худоби, одержували відповідно більший земельний наділ). Напівтяглові господарства володіли одним конем або волем. Піші не мали робочої худоби і наділялися меншою кількістю землі. Городники, або ж халупники, не одержували зовсім наділів і володіли лише садибою. Бездомники, або кутники, не мали ніякої власності і служили наймитами як у поміщиків та і в тяглових.

Значну групу селянства – 2,2 млн. ревізьких душ – становили державні, або казенні селяни, які належали державі. До них відносили службових людей – драгунів, рейтарів, засікових

сторожів, козаків (після ліквідації козацьких полків), монастирських селян (з II пол. XVIII ст.). Основна маса державних селян перебувала на оброці, виконуючи одночасно і натуральні повинності (підводну, будівельну, дорожню тощо).

Певну групу кріпосних селян складали удільні селяни, які були власністю імператорської сім'ї. Вони платили оброк.

Обстановка в українському селі, як і в цілому в Російській імперії, ускладнилась завдяки Кримській війні 1854-1855 рр. Почалася вона як типовий конфлікт великих держав, у якому Росія виступила проти союзу Англії, Франції, Сардинії та Оттоманської імперії. Цей союз прагнув перешкодити давнім спробам Росії поширити свій вплив на Балкани й заволодіти Босфором та торговими шляхами в Середземному морі, що було особливо важливо з огляду на зростання в той час торгівлі збіжжям через причорноморські порти.

Українські губернії були основним джерелом постачання царської армії, а з їхнього населення у великих кількостях набиралися солдати – або для служби на передовій або для охорони кордонів, або для роботи візниками чи на будівництві фортифікацій. «Про напруження, що починало відчуватися в Україні, - йдеться у книзі О.Субтельного «Україна. Історія», - свідчить так звана Київська козаччина 1855 р. Коли того року царський уряд оголосив про утворення ополчення з добровольців, українські селяни, сприйнявши це за відновлення козаччини, яка в їхній свідомості асоціювалася з свободою від кріпацьких повинностей, тисячами кинулися формувати «козацькі» загони, відмовляючись служити своїм панам. Становище стало критичним у Київській губернії, де понад 180 тис. селян 400 сіл оголосили себе козаками й почали вимагати скасування кріпацтва. Порядок відновили війська, але цей випадок виразно продемонстрував одну з внутрішніх хвороб, що підточували імперію» [2]. Однак подія виразно продемонструвала велику соціальну силу, що підточувала зсередини підвалини імперії.

У 1855 р. помер цар Микола I. Його син Олександр II зійшов на трон, цілком усвідомлюючи нагальну необхідність реформ. В промові перед московськими дворянами новий цар заявив «краще

скасувати кріпацтво згори, ніж чекати, доки кріпаки скасують його знизу». У 1857 р., з метою обговорення справи звільнення кріпаків і опрацювання конкретних пропозицій, він призначив таємну комісію (згодом перейменовану на Головну комісію), до якої ввійшли провідні чиновники та громадські діячі як ліберальних, так і консервативних поглядів. Помітне місце у Головній комісії, що працювала у Петербурзі, займали українці, серед яких був Г.Галаган – відомий діяч, чернігівський поміщик, друг Т.Шевченка. Необхідність реформування аграрних відносин, підвищення економічної ефективності поміщицьких господарств шляхом ліквідації панщини та переведення селян на грошовий оброк він обґрунтував у записці «Про кріпосний стан у наш час і можливості його знищення». Ця «програма» зводилася до того, що селянин не підлягає ні викупу, ні винагороді при звільненні, що йому при звільненні слід надавати земельну ділянку, а фінансові розрахунки з поміщиками при цьому має взяти на себе тільки держава. Визнаючи необхідність особистого звільнення кріпаків без викупу, Г.Галаган водночас захищав іншу вимогу дворянства – визнання поміщицької земельної власності та її збереження. На таких позиціях стояв і чернігівський поміщик В.Тарновський.

Український поміщик з Полтавської губернії М.Позен пропонував наділити селян лише невеличкими ділянками садибної землі (не більш як 1,5 дес. на ревізку душу) за умови виконання певних повинностей. Решта землі мала залишатися власністю поміщика, зберігалася й вотчина влада над селянами. Мета проекту М.Позена полягала в тому, щоб поставити селян густонаселеної Полтавської губернії в такі умови, за яких поміщики мали б можливість за безцінь купувати їх робочу силу або примусити до кабальної оренди поміщицької землі, а на випадок протесту використати вотчинну владу. Думкою про необхідність обезземелити селян або відведення їм малих наділів і перетворення селянських господарств на придаток поміщицького господарства просякнуті й проекти багатьох лівобережних поміщиків.

Як у губернських дворянських комітетах, так і в Головному комітеті та Редакційній комісії точилася боротьба між представниками двох напрямів: один захищав інтереси поміщиків і

наполягав, щоб через реформи селяни одержали якомога менше землі, заплативши за неї поміщикам подорожче; другий відстоював інтереси селян. Так, голова Редакційної колегії Ростовцев пропонував надати селянам більші наділи землі. У цьому його підтримував міністр внутрішніх справ Мілютін. Але на початку 1860 р. Ростовцев помер, а на його місце був призначений захисник поміщицьких інтересів граф Палін, якому вдалося внести корективи у проект, розроблений Ростовцевим [3].

Врешті решт після п'ятирічної роботи реформа була підготовлена, прийнята Державною радою й підписана царем Олександром II у формі царського маніфесту 19 лютого 1861 р. Однак звільнення селянства фактично настало через два роки. З 1863 р. селяни дістали персональну свободу і двір із присадибною землею. Орну ж землю вони мали отримати тільки через 20 років, тобто в 1881 р. після викупів її від дідичів.

Програма реформи стверджувала, що : 1.- селяни дістають особисту свободу і включаються до вільного селянського стану; 2.- в адміністративному відношенні селяни організують сільські громади, які вибиратимуть органи громадського правління; 3.- поміщик договорюється з громадою, а не з поодинокими особами; 4.- крім забезпечення селянина земельним наділом у вічне користування, в кінцевому рахунку надати йому можливість викупити той наділ у власність. З цією метою уряд допомагатиме селянам шляхом організації кредитів; 5.- необхідно регламентувати терміново зобов'язане положення [4].

Українські губернії були поділені на три окремі групи: лівобережні, правобережні та південні, в яких розподіл землі відбувався за трьома «місцевими положеннями», що відповідали земельним відношенням між поміщиками і селянами.

Частково у Південній Україні і в деяких повітах Харківської та Чернігівської губерній, переважало так зване «Общинне землеробство», зокрема з російськими поселенцями. Звільнення селян з кріпацтва мало відбуватися поступово протягом трьох років. Вони мали дістати ту землю, на якій вони до реформи працювали у панів. Але на ділі так воно не сталося, бо в Лівобережній і Південній Україні пани затримали у себе в

середньому 27,6% селянської землі. Цей відсоток різнився не тільки між окремими губерніями, але навіть між повітами, залежно від якості землі та характеру господарства. У середньому по цілій Україні наділ землі на особу чоловічої статі становив 4,5 дес. і цю землю оцінено на 45% більше її справжньої вартості [5]. Поміщики отримали за ту землю повну ціну з державного скарбу, як відшкодування, а селяни мали ті гроші повернути протягом 20 років. Крім того, селяни мали платити «оброк» - податок поміщикам замість колишньої панщини, на Лівобережжі - по 5 рублів і 10 копійок від садиби щорічно, а в Південній Україні - по 9 рублів від наділу землі, якщо він був вищий, ніж передбачала земельна реформа. За одиницю робочої повинності було обрано робочий день чоловіка на десятину земельного наділу селянина, яка також не була всюди однаковою. Наприклад, у Чернігівській губернії на кожну десятину землі селянин мусив відробити від 12 до 21 днів, у Полтавській - від 16 до 21 днів, а в Харківській - від 12 до 19 робочих днів. У Правобережних губерніях селяни мали відробляти в літні місяці три п'ятих панщинних днів та дві п'ятих - у зимові [6].

Селяни могли викупити свої садиби, коли їм хотілося, але коли йшлося про земельні наділи, то їх селяни могли викупити тільки за згодою поміщика, який при тому втрачав робітника. І коли поміщик згодився на те, то в основу розміру викупу бралася не ринкова ціна землі, і не прибутки сільського господарства, а розмір тогочасних повинностей селянина супроти поміщика. По суті селяни мали викупляти не так землю, як вартість їхньої робочої сили, яку вони були зобов'язані віддати землевласникові [7]. Крім того, були ще й інші зобов'язання супроти панів і держави, так що селянин був вільним тільки номінально, а насправді й далі залежав від пана.

Становище селян в Україні в цілому було гірше, ніж у Росії, бо в Україні селянські земельні наділи до реформи були більші, ніж ті, які вводила реформа. Загалом у Полтавській і Катеринославській губерніях селяни втрачали по реформі 37% свого попереднього наділу, а в Харківській 31%. На Лівобережній Україні в Конотопському, Ніжинському, Остерському і Зміївському повітах вони перевищували 40% надільного землекористування, за даними офіційної статистики, відрізки з селянських наділів на користь поміщиків становили понад 2 млн. 365 тис. дес., або 48,8%, так що

поміщики збільшили свою кількість землі на 18% [8].

Наслідком реформи було катастрофічне збільшення числа малоземельних селянських господарств, які мали до трьох десятин, на Лівобережній Україні таких господарств було 43,3%, а в Південній Україні - 27, 6% [9].

Ліквідація кріпацтва не зрівняла у правах селян з іншими групами населення: вони залишилися під особливим доглядом адміністрації, не мали права виїздити з села без дозволу громади, посилати дітей на навчання до гімназій, далі застосовувались тілесні покарання, які, щоправда, пізніше були скасовані.

Селяни в Україні мали право одержувати на душу пересічно 3-4,5 дес. землі на власність, із виплатою поміщикам викупу протягом 48 років. Земля була оцінена дорожче дійсної вартості, так що селяни переплатили за неї принаймні на 45% більше, ніж належало за справедливою оцінкою. До того ж одержали землю далеко не всі селяни; не дістали ті, хто працював на панських фабриках, заводах, були «дворовими» тощо. Не дістали землі також кріпаки дрібних поміщиків, які мали до 75 дес. землі.

Економічний стан селян після скасування кріпацтва був важкий. Вони платили багато податків: за землю, громадські, земські та ін. Селянське господарство розвинути не могло: селяни не мали достатнього реманенту, машин, зростало число «безкінних» селян, які не мали посівної землі. Вже спочатку мізерні наділи з часом ще дрібнішали: вони ділилися між дітьми господаря однією десятиною або ще менше. Безземельні й малоземельні селяни шукали заробітків, вони ставали наймитами до поміщиків чи заможніших селян, ішли на Південь України, на Дон. До деякої міри виходом стала селянська еміграція на Далекий Схід (Зелений клин) і до Середньої Азії. Переселення мало спочатку приватний характер, а від 1899 р. російський уряд взяв на себе керівництво цією справою.

Серед селянства відчувалася економічна диференціація. Поруч із селянами, які убожіли, втрачаючи землю й господарство, на селі росла верства заможного селянства. Працьовите, віддане своїй землі, це селянство використовувало можливості збільшення землеволодіння, купуючи за допомогою Селянського банку

поміщицькі землі.

Характерною рисою нового аграрного устрою було й те, що земля передавалась у власність не окремим селянам, а за офіційною термінологією, «земельним общинам» (земельним громадам), які самі розподіляли землю в користування між селянськими дворами пропорційно до «душового» складу родини, час від часу перерозподіляючи землю відповідно до змін складу родини. «Община» була відповідальною за сплату податків і «викупних платежів» т.зв. «круговою порукою» селян. В разі несплати селянином податків сума його боргу розподілялася для сплати між усіма ін. селянами, а зобов'язання неплатника переходило на громаду, що ставала гарантом повного й своєчасного надходження коштів державі. Реформа не давала селянам почуття наближення до власності на землю. Вони не могли конкретизувати це право на якійсь ділянці землі, що мінялася і розміром, і місцем. За таких умов «викупні платежі» набували в свідомості селян характеру податку, а не часткових виплат за набуту землю. Та сама змінність землі виключала й можливість запровадження вагомих поліпшень. «Община» штучно прив'язувала селянина до землі навіть і тоді, коли розмір землі й розмір виробничих спроможностей виключали можливість дальшого ведення господарства [10].

Порядок і правила викупної операції означали фактично не тільки викуп землі, а й особи селянина. За основу визначення розміру викупу бралися не продажна ціна землі, а розмір грошових повинностей, які сплачувалися селянами.

Вийти з громади селянин міг, лише викупивши наділ повністю. Тільки після цього він міг скористатися більшою частиною особистих прав, які надавалися реформою.

Умови виходу з кріпосної залежності дворових людей були регламентовані Положенням про устрій цієї верстви суспільства. Як правило, дворові селяни польовими і присадибними ділянками не наділялися. За надану їм особисту волю вони були зобов'язані протягом двох років сумлінно працювати на своїх панів або сплачувати оброк. Поміщик міг позбутися дворових селян достроково і навіть всупереч їх бажанню. По закінченні дворічного терміну дворові селяни відпускалися на волю без права одержання

земельного наділу і взагалі без будь-якої винагороди.

Фабричні селяни, що відбували панщину на поміщицьких підприємствах з моменту укладання уставної грамоти, але не пізніше ніж через два роки після реформи, переводилися на оброк. Дореформені наділи і присадибні ділянки вони могли викупити на тих же умовах, що й інші групи селян. Якщо ж фабричні селяни не мали наділів, вони звільнялися від кріпосної залежності на умовах дворових людей.

Основні положення реформи розповсюджувалися також на удільних та державних селян. По положенню від 26 червня 1863 р. усі удільні селяни протягом двох років переводилися до розряду селян-власників.

Закони, що стосувалися державних селян, були видані 18 січня та 24 листопада 1866 р. За першим з них селяни вилучалися з-під юрисдикції міністерства державного майна і підпорядковувались в адміністративному відношенні загальним губернським, повітовим і місцевим селянським установам, створеним згідно з реформою 1861 р. За другим законом, який визначав порядок поземельного устрою державних селян, за ними закріпилися, головним чином, ті землі, які раніше знаходилися в їхньому користуванні, не більше 8 дес. на ревізьку душу в малоземельних і 15 дес. - в багатоземельних районах.

В Правобережній Україні вводився обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів. Селяни Лівобережжя та Півдня України були переведені на обов'язковий викуп лише законом 1886 р. Після викупу вони ставали селянами-власниками.

Станова організація селян, в Російській імперії після реформ 1860-х рр., діяла тільки в межах волості. Її органами були: сільський сход із господарів, виборний сільський староста; волосний сход із виборних селян, по одному від 10 дворів, і всіх волосних та сільських урядових осіб; волосний старшина; волосне правління із старшини, сільських старост та збирачів податків; волосний суд, який складався з 4-12 членів і розглядав дрібніші цивільні й карні справи, вирішуючи їх за своїм моральним переконанням («по совісті») й часто використовуючи українське звичаєве право. Селянське самоуправління було дуже обмежене

наглядом адміністрації. Нагляд над селянами і їх самоуправлінням використовували до 1874 р. так звані мирові посередники, потім, до 1889 р. - земські начальники - адміністративно-судові органи з дуже широкими компетенціями. Селяни й інші представники нижчих станів у сільських місцевостях особисто залежали від земського начальника, що мав право безапеляційно їх карати без будь-якого судового переводження справи. Призначав земських начальників губернатор тільки із спадкових дворян. Зверхнім над ними органом був повітовий з'їзд під головуванням повітового предводителя дворянства, а далі відповідна губернська нарада («губернское по крестьянским делам присутствие») [11].

Права селян розпоряджатися надільною землею були значно обмежені адміністративними та сенатськими тлумаченнями Положення 19 листопада 1861 р. і пізнішими законами про переділи 8 червня 1893 р. та про непродажність селянських наділів 14 грудня 1893 р. [12].

У II пол. XIX ст. густота сільського населення в Україні у 2 рази перевищувала загальноросійські показники. В Україні, на терені її 9 губерній, на початку 1860-х рр. мешкало 13 млн. 600 тис. чоловік, або 22% населення Російської імперії [13]. За переписом населення 1897 р. тут налічувалося 23 млн. 400 тис. [14], з яких сільського - 20 млн. 300 тис. [15]. До 77% сільського населення становили українці. Отже, реформа 1861 р. на терені 9 губерній України в основному зачепила інтереси українців. Однак, скасування кріпосного права, проголошене царським «Маніфестом» 19 лютого 1861 р. не вирішило гострих соціально-економічних проблем в українському селі. Поміщики, як ініціатори проведення реформи, залишили за собою право власності на землю. Вони, за певні повинності, передавали селянам наділи у постійне користування. Водночас селяни одержали право викупу землі у приватну власність, але знову за згоди поміщика [16]. Запропонована царатом викупна система гальмувала швидку приватизацію землі, але не спроможна була її стримати. Український селянин сам відповідав за викупні зобов'язання, сам відбував різні повинності, а російський селянин за «принципом мирської відповідальності» [17]. Кругова порука, яка була характерна для поземельної общини, втрачала свій сенс за умов

панування виключно подвірного землекористування в українському селі. Положення 19 лютого 1861 р. торкалося насамперед кріпосних селян, які становили в Україні трохи більше половини селянства, а також державних селян - 43,9% до сільської людності [18].

Українські хлібороби основним джерелом свого добробуту вважали землю і працю на ній, а відтак прагнули одержати якомога більше землі. За підрахунками М.Н.Лещенка понад 90% землі, яка перебувала в приватній власності селян України, зосереджувалися в господарствах з володінням понад 10 дес. Чимало господарств мали значно більші наділи, особливо в степу. Зокрема, з 5 тис. селянських господарств Херсонської губернії - 40% мали наділи до 75 дес., 18% - від 75 до 100 дес., до 500 дес. - 9%, а понад 1000 дес. - 1% дворів [19]. Ця кількість землі перебувала у приватній власності селян.

Незважаючи на те, що в ході реформи 1861 року зростає чисельність малоземельних і безземельних селян, вона відкрила «... перед тепер уже особисто вільними селянами широкі можливості для активізації господарської діяльності. Селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме і нерухоме майно, займатися не тільки сільськогосподарським виробництвом, а й торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для перетворення робочої сили на товар, що свідчило про утвердження капіталістичного товарного виробництва.

До позитивних наслідків реформи слід також віднести ринкову орієнтацію селянських господарств, технічне переоснащення сільськогосподарського виробництва, впровадження новітньої агротехніки, збільшення посівних площ, врожайності, спеціалізації та конкуренції виробників.

Головним негативним соціальним наслідком перетворень стала аграрна перенаселеність України і, як результат, - масові міграції сільського населення».

Скасування кріпосного права і пов'язані з ним перетворення в Австрійській та Російській імперіях спричинили суперечливі тенденції. *Перша* виявлялась в тому, що вони обумовили збереження землеволодіння поміщиків та прогресуючий занепад і

деградацію їх маєтків, обезземелення та розшарування селянства, аграрне перенаселення, вимушені міграції. Друга полягала в тому, що стимулювався розвиток селянського підприємництва, формування нестанової приватної власності на землю, розширення сфери функціонування ринкових відносин, появу ринку робочої сили, створення передумов для становлення громадянського суспільства.

У після реформаційний період посилився комерційний характер сільського господарства України. Незважаючи на те, що українське село терпіло від застою і занепаду, його роль як «європейської житниці» продовжувала зростати. Це відбувалося завдяки тому, що невеликому прошарку дворянства разом із підприємцями з інших класів удалося, всупереч загальним тенденціям, перетворити свої маєтки на великі агропідприємства, що постачали продукти на імперський і закордонний ринки. Однак експорт продуктів харчування мав обмежений і місцевий характер. У ньому брали участь лише деякі регіони й відносно невеликий відсоток населення. Центром комерційного землеробства були степові її частини з відкритими землями й легким доступом до чорноморських портів. Саме у Миколаєві та Одесі були створені перші в Росії біржі, які відіграли велику роль у проведенні операцій щодо закупівлі та реалізації сільськогосподарської продукції, головним чином зернових культур [20].

Скасування кріпосного права стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації Російської імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових змін та зрушень в інших сферах суспільного життя, які б дали можливість гармонізувати та стабілізувати ситуацію. Цьому сприяли земська, судова та військова реформи. Відповідно до земської реформи (1864 р.) були створені виборні місцеві органи самоуправління – земства. Їх діяльність суворо регламентувалась законом. Вони контролювали місцеве господарство, народну освіту, медичне обслуговування, благоустрій, шляхи сполучення тощо. Уряд пильно стежив за діяльністю земств, не допускаючи обговорення на їхніх засіданнях політичних питань, забороняючи будь-які контакти земських установ між собою, боячись організованої опозиції та висування спільних вимог.

Реформа 1861 р. зберігала селянську общину, яка перетворювалася в найнижчу адміністративну одиницю. До її функції належали місцеве самоврядування, забезпечення своєчасної сплати селянами платежів та податків і виконання ними повинностей. В Україні була незначна поширеність селянських общин. Якщо у Росії общиною жили понад 95% селян, то на Лівобережній Україні – 30%, а на Правобережній – лише 20%. Таке переважання індивідуальних господарств зумовило в подальшому більший потяг українських селян до приватної власності, ніж у селян російських [21].

Судова реформа (1864 р.) базувалася на запровадженні низки прогресивних принципів: безстановості судочинства, змагальності сторін при розгляді судової справи (у судах з'явився прокурор, який звинувачував, та адвокат, який захищав підсудного). Крім того, було запроваджено суд присяжних у кримінальному судочинстві. «Всі ці прогресивні зміни, що сприяли зростанню в народі громадянської самосвідомості, - визначив О.Д.Бойко, - були практичним кроком до створення правової держави» [22].

Прогресивною за суттю стала і військова реформа, що здійснювалася п'ятнадцять років. Вона замінила рекрутчину, яка в основному поширювалась на селян загальною військовою повинністю, скоротила термін військової служби до 6-7 років, заборонила тілесні покарання тощо.

Модернізаційні реформи стимулювали піднесення суспільного руху. Вони певною мірою демократизували суспільство, залучили до громадянського життя багатомільйонне селянство, розширили рамки й урізноманітнили форми суспільної активності. В 60-80-х рр. XIX ст. широкого розмаху набрав народницький рух, основною опорою якого стали вихідці із дворянської та різночинської інтелігенції, в тому числі й спеціалістів аграрного профілю. Серед народників були прихильники різних шляхів вирішення селянського питання. *По-перше*, пропонувалося встановити в аграрному секторі соціалістичний устрій на основі селянської общини. *По-друге*, лідер анархістів М.Бакунін виступав за організацію селянського бунту, нової пугачовщини.

Народницькі організації, які діяли в Україні, сприймали перший підхід вирішення селянського питання. На початку 70-х рр. активізувався громадівський рух, який домагався розвитку народної освіти, поширення національної ідеї, формування національної свідомості. Наприкінці XIX – на початку XX ст. виникли українські політичні партії, у програмах яких були сформульовані цілі та завдання з аграрного питання. *«Братство тарасівців»*, створене у червні 1891 р., виступало за націоналізацію землі. *Революційна українська партія*, що виникла у 1899 р., орієнтувалася на сільській пролетаріат та незаможне селянство і домагалася наділення їх землею. *Українська народна партія* ставила питання про націоналізацію землі за принципом відчуження за викуп від власників-українців і без викупу – від власників-неукраїнців. *Українська радикально-демократична партія* стояла на позиціях примусового викупу від приватних власників землі і промислових підприємств, які з часом мали б бути націоналізовані. *Українська партія соціалістів-революціонерів* в початковий період свого існування висувала вимогу націоналізації землі, що, як вважали її лідери, дало б змогу регулювати аграрні відносини відповідно до економічних особливостей України. Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. більшість українських партій домагалася націоналізації землі. Ставилося питання про викуп селянами землі [23].

Селянська реформа, підірвавши феодальні підвалини (монополію поміщика на землю, на працю селян-кріпаків), розчистила шлях до швидкого розвитку капіталізму в усіх сферах суспільного виробництва. Відповідно виникла об'єктивна необхідність становлення нових соціальних верств населення – фабрично-заводських робітників та різних за категорією працівників інтелектуальної праці. Вони формувалися за рахунок селянства. *По-перше*, певна кількість селян переїхала на проживання у регіони, де відбувалося промислове будівництво і через певний час стали робітниками. *По-друге*, у зв'язку із розширенням мережі просвітницьких закладів у сільській місцевості значна кількість селян одержали можливість отримати загальну освіту, а певна кількість одержала доступ у вищі навчальні заклади.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. чимало вихідців із селян поповнили ряди інтелігенції. В досить чисельних кооперативних

школах та курсах представники широких верств населення, в тому числі й селян, здобували професійні навички, що давало їм на постійній основі займати посади в апаратах кооперативних організацій, чи їх підрозділів. Таким чином виходець із селянського середовища набував новий статус, принципово відмінний від попереднього. Цей статус наближав колишнього селянина до інтелігента, представника еліти, яка брала на себе організацію суспільно-політичного життя [24].

У 80-90-х рр. ХІХ ст. спостерігалось доволі швидке зростання селянського приватного землеволодіння. Його площа в Україні збільшилась з 818 тис. дес. у 1862 р. до 3,8 млн. дес. у 1892 р. і до 5,4 млн. дес. у 1902 р. (або в 6,6 рази проти 1862 р.), а його частка в загальному землеволодінні зростає з 4% у 1862 р. до 29% у 1902 р. [25]

Значну роль у розширенні приватного селянського землеволодіння відіграв державний Селянський земельний банк, створений у 1882 р. Він надавав позички селянам для купівлі поміщицьких земель. Внаслідок цього на початок ХХ ст. селяни українських губерній через Селянський банк отримали понад 1 мільйон десятин, або майже 25% усієї купленої ними землі (у 1900 р. селяни володіли 4 млн. дес. землі) [26].

Таким чином, в результаті здійснення реформи 1861 р. збільшилася площа земель в особистих селянських господарствах, люди отримали нове джерело доходів – орендну плату, підвищилася ринкова мотивація до праці, а відтак і її якість, ефективність та рівень оплати.

Водночас зросла кількість зuboжілих селян, які були розорені поміщиками. Саме вони поповнювали чисельність міського населення, причому у регіонах, де швидкими темпами відбувалося індустріальне будівництво і відповідно зростала чисельність робітництва [27].

Внаслідок проведення селянської реформи в Російській імперії найчисленніша група суспільства – селяни – масово перетворювалися на дрібних приватних власників, не залишаючи сільськогосподарського виробництва. Але чимало виявлялося й таких, хто зайнявся розвитком дрібної промисловості. Багато хто,

втративши засоби виробництва, поповнював армію найманих сільськогосподарських і фабрично-заводських робітників.

Число сільськогосподарського пролетаріату в кінці XIX ст. сягнуло більше як мільйон чоловік. Основними джерелами його формування були збіднілі або повністю розорені селяни. Саме сільські пролетарі, що з'явилися в процесі розшарування селянства в період капіталізму, були тим глибинним джерелом, звідки черпала робочу силу капіталістична промисловість і сільське господарство [28].

В Україні, як і в усій Росії, більшість населення становило селянство. В 1917 р. із 31214,5 тис. мешканців дев'яти українських губерній селянами були 24237,3 тис. чоловік, або 77,7% [29]. За даними сільськогосподарського перепису 1916 р. вони обробляли 81,5% посівних площ України і постачали на товарний ринок не менше половини всього хліба [30].

Органічною рисою феодального суспільства, правова система якого будувалась на станових привілеях, була неповноправність селянства. Власне, найпривілейованіше положення вищих станів було можливим лише за рахунок селянства, як основної маси населення. В той же час селянська верства залишалась неоднорідною і строкатою, поділяючись ще на певні групи і прошарки, обов'язки яких також були чітко визначені. Так, за твердженням М.С.Грушевського, Середнє Подніпров'я особливо багате на службових селян, а основу сільського господарства тут становило дворище, яке називалось «земля» або «хутір» [31]. Основну ж масу залежних селян становили данники й тяглові люди, перші платили державну данину, другі – відбували повинності. І.П. Крип'якевич вважає, що селянство до середини XVII ст. не творило однорідної верстви, а становище селян було залежне від правового устрою сіл (право руське, волоське, німецьке і польське), а різні форми сільської самоправності почали занепадати в міру того, як зростала влада шляхти [32].

Новий соціально-правовий статус селянства за реформу 1861 р. був визначений в 19 законодавчих актах, кожний з яких присвячувався відповідній категорії селян чи певному питанню, зокрема: «Загальне положення про селян, які вийшли із кріпосної залежності», «Місцеве положення про земельний устрій поселених

на поміщицьких землях в губерніях великоросійських, новоросійських і білоруських», «Положення про викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності їх подвірної осілости та про підтримку урядом до набуття селянами у власність польових наділів».

В процесі реалізації нормативних актів, в першу чергу «Положення про селян, які вийшли із кріпосної залежності» від 19 лютого 1861 р., селянам був наданий правовий статус, який характеризувався такими рисами: 1.- селяни, які вийшли із кріпосної залежності, оголошувались «вільними сільськими обивателями» і наділялись наступними особистими та майновими правами: вступати в шлюб «без дозволу поміщика» і самостійно вирішувати свої сімейні та господарчі справи, набувати у власність нерухоме майно, займатись торгівлею і утримувати «промислові та ремісничі заклади», укладати угоди, вступати в купецькі гільдії; 2.- селяни одержували право подавати позови, відповідати в суді, виступати як представники сторін; 3.- селяни одержали право утворювати власні органи самоврядування – обирати волосні управління та волосні суди (на волосних сходах) і сільських старост (на сільських сходах).

Проте, селяни були позбавлені економічної бази для реалізації своєї правоздатності. Юридичною особою, якій давалося у постійне користування земля стало селянське товариство – община, з якою укладалась уставна грамота. Община безпосередньо наділяла землю своїх членів з правом періодичного перерозподілу за наявності згоди 2/3 громади. Користування землею було обмежене рядом формальностей: заборонялось змінювати існуючу сівозміну, проводити обробку нових земель без дозволу поміщика. Отже, кожний селянин мав право на отримання земельного наділу тільки через членство в общині. Проте право на отримання наділу не було суб'єктивним правом у цивільно-юридичному контексті [33].

Поділяємо твердження В.М.Моїсеєнка про те, що «повноваження домогосподаря, в силу яких він вів господарство і вибирав спосіб використання землі, базувались не на праві власності, а на визнанні його общиною та державою як представника двору, який ніс відповідальність за виконання

повинностей. При чому до переліку повинностей входила не тільки своєчасна сплата податків і ліквідація заборгованості з викупу, а й раціональне використання та правильна обробка наданої земельної ділянки» [34].

4.2. ЗАРОДЖЕННЯ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

4.2.1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТІ ТА ФОРМ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕЛІ КООПЕРАЦІЇ

Термін «кооперація» походить від латинського слова *cooperatio*, що означає співробітництво. В широкому значенні (як співробітництво) кооперація є об'єктивною основою функціонування суспільства, оскільки саме завдяки кооперативним зв'язкам воно не є механічною сумою індивідів, а цілісною органічною системою, що здатна ефективно розвиватися.

За визначенням відомого німецького фахівця в галузі кооперативного права Г. Мюнкнера, кооперативні принципи – це система абстрактних ідей, яку здобули кооперативи через власний практичний досвід, що вони є найсприйнятливішими керівними установками для тих, хто бажає утворити і підтримувати діяльність кооперативних товариств. За визначенням іншого вченого, відомого американського дослідника кооперації Девіда Бартон, принципи кооперації – це верховне правило керівництва, загальна основоположна істина, всебічний і універсальний порядок, що відображає особливі цілі та унікальність кооперативної форми бізнесу.

В загальному розумінні кооператив – це підприємство, яке належить і контролюється тими, хто користується його послугами (членами-клієнтами), причому результати його господарювання розподіляються пропорційно структурі використання послуг.

У світі найбільшого поширення отримали вісім типів кооперативів – постачальницькі, обслуговуючі, виробничі,

переробні, збутові, фінансово-кредитні, соціально-обслуговуючі, управлінські.

У процесі реформування форм власності та господарювання в Україні одержали широкого поширення *обслуговуючі кооперативи*. Це неприбуткові підприємства, що:

- належать сільськогосподарським товаровиробникам та управляються ними на демократичних засадах;
- забезпечують своїх членів послугами, які необхідні їм для власних господарств;
- не ставлять за мету отримання прибутку для себе, а прагнуть збільшувати прибуток господарств своїх членів.

Обслуговуючий кооператив працює відповідно до наступних принципів: а) члени – сільськогосподарські товаровиробники, які користуються послугами кооперативу, водночас є клієнтами та власниками кооперативу; б) членство в кооперативі відкрите та добровільне; в) послуги кооперативу надаються виключно його членам; г) діяльність з не членами визначається як додаткова до основної діяльності та суворо обмежується (не більше 20 відсотків товарообігу відповідно до Закону); д) члени, пов'язані з кооперативом зобов'язаннями з ведення діяльності, зобов'язані продавати продукцію або купувати матеріально-технічні засоби через кооператив; є) члени кооперативу повинні робити пайові внески пропорційно до обсягів діяльності з кооперативом; ж) результати річної діяльності кооперативу розподіляються серед членів кооперативу у формі кооперативних виплат пропорційно участі в економічній діяльності кооперативу.

Питання формування і утвердження української моделі сільськогосподарської кооперації по-різному розглядається вченими і політичними діячами України.

Кооперація, на думку відомого дослідника сільського господарства С.Л.Маслова була зовсім новою формою суспільно-господарської спільності трудящих. Її визначальними ознаками, на його думку, були добровільність, відсутність примусової праці, спільна згода, а метою об'єднання – задоволення господарських інтересів безпосередніх виробників. Він не вважав провідною ознакою кооперативного товариства досягнення ним максималь-

ного прибутку [35].

В.Липинський волів бачити Україну державою міцного фермерського господарства. В аграрній частині програми Української демократично-хліборобської партії, розробником якої він був, записано: «Місце [величезних поміщицьких латифундій і бідних українських сіл] повинні зайняти розкинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний у могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї, максимум, що вона може дати» [36].

А.Головко зазначав, що «під самостійною кооперацією ми розуміємо кооперацію незалежну в політичному відношенні ні від якої іншої нації – окрім нації української». Він усвідомлював, що кооперація не може бути цілком ізольованою від економічного світу, але «кооперативний шлях України повинен йти на культурний і економічно дуже зв'язаний з нею Захід, а не на Північ» [37].

Необхідність власної кооперативної системи обстоював відомий діяч української кооперації В.Доманицький. «Для українського народу існування своєї власної системи сільсько-господарської кооперації, - зазначав він, - є найперша передумова збагачення культури, національної свідомості, визволення» [38].

М.В.Левитський закликав «... пам'ятати, що ми не тільки кооператори, але й громадяни незалежної суверенної держави української» [39].

М.П.Баллін, якого вважають одним з фундаторів української кооперації, вбачав у кооперації запоруку єднання і братерства всіх народів. У його праці «Первая памятная книжка потребительских обществ» наводяться матеріали про перші споживчі товариства в Україні. При цьому твердиться, що дійовою формою кооперативу є не споживче, а інтегральне сільськогосподарське товариство.

Прихильником споживчої кооперації був В.С. Козлов, який організував у Харкові кооперативну їдальню і маленьке підприємство із виготовлення фруктових соків. Разом з М.П. Баллінім брав участь у міжнародному кооперативному конгресі у Парижі.

Відомий дослідник і водночас діяч українського кооперативного

руху П.Пожарський вказав, що М.П.Баллін і В.С.Козлов були «апостолами української кооперації».

Видатний діяч кооперативного руху в Україні Б.М.Мартос, який очолював Центральний український комітет, визнавав доцільною господарську діяльність російської кооперації в Україні, але категорично поставився до спроб залишити її кооперативні центри. В Україні, на його переконання, мали діяти лише українські кооперативні центри, що виконували б керівну роль [40].

Проблеми розвитку кооперативного руху в Україні широко висвітлені у книзі І.Витановича «Історія українського кооперативного руху» (1964 р.), в якій виділено шість глав. У першій та другій главах аналізуються політичні та соціально-економічні передумови виникнення українського кооперативного руху. В третій главі розглядається розвиток кооперації в Україні від 1880 р. до першої світової війни, у четвертій – про стан кооперативного руху в Україні у 1917-1920 рр., у п'ятій – його розвиток на основі нової економічної політики, у шостій – розгром кооперації в Україні у 30-х рр.

Цінність книги полягає в тому, що історія українського кооперативного руху висвітлюється «... в його соборній органічній цілості так, як він виявився на всіх Українських землях, дарма, що вони були порозривані між різними політичними займанщинами...».

На основі конкретного фактологічного матеріалу показано, що головною підвалиною української кооперації від початку її виникнення було селянство. «Селянська маса, - синтезував І.Витанович, - складала більшість членства української кооперації, селянський елемент «надавав їй тон» [41].

Значну увагу І.Витанович приділив розвитку українського кооперативного руху у Східній Україні та на західноукраїнських землях в 1921-1929 рр. Перший аспект розглянуто у розділі «Руйнування кооперації за «воєнного комунізму» й відбудова в роки непу». Об'єктивно відзначається, що ліквідація кооперативного руху в Україні була результатом застосування урядом УСРР декретів Російської Федерації. Зокрема, вказано, що у серпні 1920 р. в Україні набрав силу декрет уряду РСФРР від 27 січня 1920 р. «Про об'єднання усіх видів кооперативних організацій». В

результаті цього ліквідовані кредитні сільськогосподарські товариства. У параграфах «Визначення місця й завдань у совєцькій системі», «Положення «Нової економічної політики» («неп») і декретів про відновлення кооперативних організацій», «Кооперування сільського господарства», узагальнено матеріал про відродження і масовий розвиток сільськогосподарської кооперації у 20-х рр. У 1928 р. українська кооперація охоплювала близько 85% усіх селянських господарств. І.Витанович вважає, що до вказаного часу «кооперація стала одним з головних річищ, яким проникав не лише господарський поступ у широкі маси народу, але й національна свідомість, вона розбуджувала народну активність у конструктивному громадському напрямі й підвищувала його самовпевненість». Більш того, він розглядає кооперацію як основну оборонну ланку самооборони й опору радянській владі на Україні. «Кооперація, - пише він, - стала поруч з тими, що виявили себе на полі культурних змагань, у літературі, мистецтві, науці, в протестаційних виступах навіть у колах совєцької адміністрації й Комуністичної партії» [42].

У розділі «Розгром кооперативної організації в 30-х роках» вказано, що він «... відбувся одночасно з жахливим терором в ім'я колективізації» і практично представляв експропріацію з боку держави по відношенню до трудових мас.

Корифей сільськогосподарської науки в Росії О.В.Чаянов вважав, що сільськогосподарська кооперація за своєю природою є формою самоорганізації селянських господарів, дрібних товаровиробників з метою задоволення власних економічних інтересів і соціальних потреб. Вона створюється добровільно, діє на принципах самоврядування і демократії. Сільськогосподарська кооперація створює великі господарські форми тільки в тих галузях селянської праці, де переваги великого виробництва над дрібними є найбільші, запроваджує на селі велике виробництво з усіма його перевагами над дрібним, з його можливостями машинізації праці, застосування покращених агрокультурних заходів тощо. До того ж, як зазначив О.В.Чаянов, вона не руйнує ті сторони індивідуального селянського господарства, де дрібне сімейне господарство технічно ефективніше великого [43].

Аналіз економічних підвалин кооперативного руху в Україні

свідчить, що в його основі лежить досвід товариського господарювання, широко розповсюджений у «мужицтві», починаючи з Запорозької Січі. Він розвивався на ґрунті глибоко вкорінених і розповсюджених простих та складних видів самопомог: супряга, гуртова, толока, новітні хліборобські артілі.

Формування української моделі сільськогосподарської кооперації відбувалось в умовах, коли Наддніпрянська Україна входила до складу Російської імперії, а Західна Україна – Австрійської імперії. Це об'єктивно вимагає аналізу суті, напрямів, форм прояву кооперативного руху в кожній із вказаних частин України, виявлення спільних, типових рис, які стали основою української моделі сільськогосподарської кооперації.

4.2.2. ЗАРОДЖЕННЯ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

В розвитку людського суспільства вагоме місце належить сільськогосподарському виробництву. Сам розвиток сільського господарства в значній мірі залежить від характеру політичної і економічної системи конкретної країни і відповідно визначає зміст та ставлення влади щодо аграрної політики. Він також залежить і від ґрунтовної економічної бази, знаходиться в діалектичній взаємодії з демографічними обставинами (співвідношенням сільськогосподарських та інших верств населення, кількістю працездатних, розподіленням їх по галузям аграрного сектору і т.і.).

Характерною рисою господарювання у сільському господарстві була кооперація. Вона виникла ще у первісному суспільстві.

Поширене в узагальнюючих працях й особливо підручниках уявлення, що землеробство на початкових етапах свого розвитку було переважно жіночим заняттям, не має під собою реальної історичної підоснови, окрім бажання деяких дослідників цим «положенням» підкреслити застарілу концепцію про первинність материнського роду, чи навіть матриархату в історії суспільства.

Більш доказовими є положення, які містяться у праці «Історія первісного суспільства». Його автори обґрунтували судження про те, що землеробство повсюди було засноване на кооперації

чоловічої та жіночої праці. Співвідношення обсягу і видів праці різних статевих груп у проходженні землеробського циклу в різних народів було і залишається різним: від політичного превалювання чоловічої праці до, навпаки, помітного перевантаження жіночої. Така розбіжність зумовлювалася як природно-кліматичними умовами, так і виробничими традиціями. В усіх випадках на долю чоловіків випадали найбільш трудомісткі види робіт (підготовка ґрунтів під засів; обробка грядок, первинна розчистка землеробського поля тощо). В багатьох випадках чоловіки допомагали жінкам і в догляді за посівами та у збиранні врожаю. І, навпаки, у ранньому скотарстві значну роль відігравали жінки.

Поряд із простою кооперацією в пізньопервісній общині простежується статева спеціалізація праці. Так, серед деяких землеробів лише чоловіки займалися вирощуванням соціально престижних культур, які споживалися на важливих, особливо престижних церемоніях. Існували й інші форми і види статевої кооперації і спеціалізації, що охоплювали всі сфери життя первісної общини (чоловіки займалися будівництвом жител, а жінки виготовленням керамічного посуду тощо) [44].

Інформація про кооперативний рух пов'язується із розвитком капіталістичних відносин, зокрема, широко описана діяльність англійських споживчих і німецьких кредитних товариств. Цей досвід вивчався в Україні й у певній мірі використовувався.

Найпершою в Україні постала споживча кооперація. Її початки, за свідченням відомого етнографа ХІХ ст. Ф.Щербини, криються у 1863 р., коли в одному із сіл Хорольського повіту Полтавської губернії з'явилася перша кооперативна бакалійна крамниця. Споживчі товариства виникли спочатку у містах, а згодом поширили свій вплив на село. Перше товариство, яке, власне, започаткувало споживчу кооперацію в Росії, з'явилося у 1866 р. у Харкові. Ініціаторами його створення були члени харківської громади – професор Бекетов, Гордієнко, Брильянтів. У 1869 р. за сприяння М.Зібера почало функціонувати споживче товариство. Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. такі товариства діяли в Одесі, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Чернігові, Єлисаветграді, Куп'янську, Ізюмі, Балті, багатьох повітових містах [45].

У 1887 р. з'явився зразковий статут споживчого товариства,

який полегшував справу становлення кооперативів. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. відбувалося зростання чисельності споживчих товариств у сільській місцевості України. Якщо у 1894 р. з 51 сільського товариства, налічувалося лише 4 споживчих, то на початку 1905 р. вони становили трохи більше половини – 265 – 52% до загальної кількості в Україні. Найбільше діяло на Полтавщині – 95 товариств, а влітку 1913 р., коли у Києві відбувалася всеросійська кооперативна виставка, налічувалось 2401 споживче товариство. До кінця 1913 р. в Україні налічувалось 2871 товариство, з яких дві третини були сільськими [46].

Споживча кооперація, за кількістю товариств і числом членів була сільською, хоча і мало впливала на спосіб сільсько-господарського виробництва. Здебільшого товариства нагадували звичайні крамниці, у яких селяни, члени кооперативу, купували за пільгами різні промислові товари. Займалися вони і кооперативним збутом сільськогосподарської продукції селянських господарств, але не постійно. Універсальні функції, які перебрало на себе сільське споживче товариство, були здебільшого йому не під силу. Вже тоді виникла необхідність спеціальних сільськогосподарських споживчих товариств.

Майже одночасно з споживчими товариствами почали з'являтися і кредитні. Перше ощадно-позичкове товариство заснували у 1869 р. в Гадячі (проіснувало до 1918 р.). Його організували міщани, що орендували сінокоси. Впродовж 1871 р. виникли ще три ощадно-позичкові товариства – Вереміївське на Катеринославщині, Обозновське та Петрівське на Херсонщині. На початку 1872 р. з'явилося Сокиринське ощадно-позичкове товариство, яке діяло до 1918 р.

Водночас виникли і власне кредитні товариства. Перше із них з'явилося у 1895 р. в с. Іванківцях Прилуцького повіту Полтавської губернії. В цілому кредитна кооперація, яка за своїм соціальним складом була селянською, попри всі негаразди, завоювала симпатії у засновників і право на існування. У січні 1914 р. в Україні діяло 2181 кредитне і 911 позичкових товариств, які обслуговували 1,7 млн. членів [47]. На початку 1917 р. в Росії налічувалося понад 16 тис. кредитних товариств, які обслуговували понад 10 млн. осіб, а

споживчі – понад 5 млн. своїх членів. П'яту частину становили кооперативні товариства України, а, порівняно з іншими країнами Російської імперії, вони, за своєю кількістю, посідали перше місце. Тривалий час в Україні не було кооперативних спілок, а відтак первинна ланка залежала від різних комітетів сприяння кооперації.

Споживчі і кредитні товариства, як осередки селянської кооперації, становили її первинну ланку. Життя вимагало створення кооперативних спілок для координації виробничо-збутової діяльності товариств, для захисту їхніх інтересів.

У роки першої світової війни з'явилися кооперативні спілки з універсальними функціями – так звані «інтеграли», які займалися заготівлею продукції для армії. Це були дрібнорайонні об'єднання кредитних і споживчих товариств [48].

Сільськогосподарські товариства, які займалися переробкою та збутом продукції селянських господарств, поділялися на універсальні та фахові. Вони обслуговували не лише селянські господарства в цілому, а й окремі галузі. Напередодні першої світової війни в Україні налічувалося 84 фахових кооперативних товариств, з них 43 артілі з переробки молока. Окрім молочарських товариств, в Україні були кооперативи із збуту продукції птахівництва, городництва, рослинництва, садівництва.

Характерною ознакою селянської кооперації другої половини XIX – першого десятиріччя XX ст. було те, що вони не мали міцних спілок в межах повіту чи губернії. Існували лише районні спілки, які рідко виходили за межі повіту. Причин слабкої організаційної структури української споживчої та кредитної кооперації було декілька: розпорошена первинна ланка, відсутність коштів, упереджене і водночас обережне ставлення селян до кооперативної форми господарювання, перешкоди російських кооперативних центрів.

Осередком селянської кооперації були хліборобські артілі та сільськогосподарські громади, тобто товариства, що займалися організацією виробництва, збутом та переробкою продукції. Найтипівішою формою сільськогосподарської кооперації другої половини XIX ст. була артільна.

Артільне виробництво намагалися запровадити навіть дрібнопомісні дворяни, що прагнули соціального звільнення селян.

Засновником першої в Україні хліборобської артїлі на Херсонщині був М.В.Левитський. «Вся земля обробляється гуртом і сіється в гурті, неначе одна нива одного хазяїна, - писав про перші артїлі М.В.Левитський – а хазяїном цієї землі є вся артіль. Хліб звозиться до купи в артільний двір, якщо є куди, і тоді молотиться гуртом. Після молотьби зерно ділять так: найперше одділяють на насіння — на посів скільки треба; на харчі; на борги артільні, на повинності і податки за землю і інше; останній хліб товариші розподіляють між собою..., по числу робочих душ в кожній родині». Отже, розподіл відбувався не за суто їдоцьким принципом, а за своєрідним коефіцієнтом трудової участі працездатних членів двору в артільному виробництві. Особистого домашнього життя артіль не торкалась.

Артїлі, створені М.В.Левитським і його послідовниками, існували по декілька років. На початку ХХ ст. з херсонських артїлей залишилися одиниці. Однак, у 1902-1917 рр., за підрахунками відомого дослідника аграрної історії С.Маслова, з'явилося 28 артїлей (8 на Полтавщині, 3 на Чернігівщині і т.д.) [49].

Хліборобські артїлі, як форма селянської сільськогосподарської кооперації, на думку професора В.І.Марочка, об'єднували насамперед сільську бідноту, що прагнула за рахунок артїлі поліпшити свій майновий стан. До того ж, він вважає, що артільний обробіток землі був викликаний злиденним становищем селянських родин, а не масовим усвідомленням переваг кооперативної форми господарювання над подвірною. «Кооперативна ідея і форма господарювання, - твердить В.І.Марочко, - мали визріти не лише в свідомості, а передовсім в економіці селянського господарства і такі форми, хоч і повільно, але почали з'являтися в українському селі».

Справжня епоха української кооперації почалася за часів століпінської аграрної реформи. Кооперативна діяльність набула поширення і в селянському господарстві. Селяни знаходили певні спільні економічні інтереси головним чином у збуті продукції, постачанні та кредиті. На початку 1915 р. в Україні було близько 1500 сільськогосподарських кооперативів, або 40% їх загальної кількості в Російській імперії. За період реформи сільськогосподар-

ська кооперація набула розгалуженої структури, започаткувала ринкові економічні відносини, мала досвідчених фахівців і навіть налагодила міжнародні контакти. Значну активізацію кооперативної діяльності серед сільськогосподарських товаровиробників у той час можна пояснити такими факторами:

1. Структурна трансформація сільського господарства сприяла збільшенню кількості орієнтованих на ринок селянських господарств. Приріст виробництва став надбанням ринку.
2. Зростання продуктивності сільського господарства вимагало більш організованого збуту продукції.
3. Необхідність протистояння приватному бізнесу, особливо у сфері переробки і торгівлі, та бажання уникнути ринкових посередників вимагало спільних дій сільськогосподарських товаровиробників.
4. Значно зріс попит на кредит, який міг би компенсувати нестачу власному капіталу.
5. Селянський поземельний банк надавав кредити селянським кооперативам.

У перші десятиріччя ХХ ст. існували два основних типи кооперативних організацій у сільському господарстві України. *Перший – кооперативні товариства* – були місцевими чи регіональними організаціями сільськогосподарських товаровиробників. Більшість товариств виконувало кілька функцій, менша частина була більш спеціалізованою, тобто мала справу з однією галуззю або окремим видом діяльності. Товариства часто використовувалися для пропаганди досягнень науки, передового досвіду і освіти, і часом не завжди діяли за чітко вираженими кооперативними принципами. Прикладом такого товариства було Полтавське сільськогосподарське товариство. Як правило, кооперативні товариства були відносно невеликими – 50-100 членів. Кількість членів залежала від регіону охоплення, часу існування, престижу організації. Товариства не були достатньо економічно сильними і не могли існувати лише на внески своїх членів, які часто були символічними. Постійно були потрібні субсидії уряду. Безумовно, були й винятки. Наприклад, одне з найбільших сільськогосподарських товариств ефективно працювало у Харкові. Це товариство охоплювало 14 найбільш важливих

сільськогосподарських губерній південної України і Росії. В 1912 р. до складу Харківського товариства входило 34 підрозділи, в тому числі Американське Бюро в м. Мінеаполісі (штат Мінесота, США), що займалося продажем насіння цукрових буряків для американських фермерів.

Другим типом кооперативних організацій були *кооперативні спілки*. Вони створювалися товаровиробниками або кооперативними товариствами (спілки федеративного типу) у специфічних галузях і швидко поширювалися, маючи чітко виражені комерційні цілі. Вони не були так зв'язані з певною територією, як кооперативні товариства. Приблизно три чверті усіх кооперативних спілок охоплювали виробників молока, меду, овочів та фруктів, винограду, а також виконували функцію постачання сільськогосподарського виробника. Як правило, спілки, завдяки своїй комерційній природі, були економічно міцними структурами, що і в цьому відношенні відрізняло їх від кооперативних товариств. Це було особливо характерним для кооперативних спілок федеративного типу, насамперед тих, які створювались молочарськими кооперативами.

Нові можливості, які століпінська аграрна реформа відкрила перед сільськогосподарськими товаровиробниками, вимагали суттєвого стартового і оборотного капіталу. Найпростіший шлях до нього і найвигідніші умови здатна була забезпечити лише кооперація. Саме тому новий етап розвитку селянської кредитної кооперації розпочався одночасно з аграрною реформою. Охоплення населення кредитною кооперацією в Україні відбувалося швидше за інші регіони Російської імперії.

Робота кооперативних кредитних товариств поживалася зі створенням спілок кредитних товариств. Їх головними функціями були: забезпечення співробітництва між місцевими кредитними кооперативами для кращого використання фінансових засобів; використання коштів загального фондового ринку для кооперативного кредиту; постійний і систематизований аудиторський контроль для своїх товариств, а також розширення системи кооперативного кредиту шляхом допомоги в створенні нових кредитних товариств на місцевому рівні. Приклад Київської кредитної спілки може показати, наскільки ефективною була така

робота. В 1907 р. спілка об'єднувала лише 4 товариства, а в 1913 р. – вже 91, або 36% від загальної кількості в цьому регіоні. В результаті еволюції кредитної кооперації в Україні у 1913 р. був створений Український кооперативний народний банк. В період розквіту своєї діяльності його акціонерами були 34 кредитні спілки, 55 спілок кредитних товариств, 2 сільськогосподарські спілки та 33 спілки змішаного типу.

Однак розквіт кооперації у Наддніпрянській Україні не був тривалим у зв'язку з початком першої світової війни в 1914 р. Багато кооператорів були мобілізовані до армії, а решту змушували продавати своїх коней, худобу та продовольство на не вигідних умовах. Селяни втратили підтримку уряду, а з нею і надію на економічну стабільність. Вони значно знизили активність щодо купівлі землі, а в кінцевому результаті поступово почався спад сільськогосподарського виробництва. Якщо взяти до уваги той факт, що селянські господарства були відносно малого розміру, то війна стала для них дуже великим випробовуванням. У 1917 р. 19% українських селянських сімей не мали посівів, 41% - коней, 34% - корів. У той час в інших регіонах Росії, які були далекими від військових дій, як наприклад в Західному Сибіру, кооперація все ще залишалася реальною альтернативою деструктивним процесам в економіці.

Піонером західноукраїнського кооперативного руху був В.Нагірний, який протягом 10 років займався вивченням досвіду швейцарських кооперативів. У 1883 р. він організував споживчий кооператив «Народна торгівля», що ставив собі за мету закуповувати й продавати великі партії продуктів, оминаючи посередників, а заощаджені гроші передавати селянам. За допомогою своєї організації Нагірний сподівався привчити українців до комерційної діяльності.

Поступово виникли інші кооперативи. У 1889 р., щоб навчати селян сучасним методам господарювання, Є.Олесницький заснував «Сільський господар», який у 1913 р. налічував понад 32 тис. членів. Однак найчисельнішими серед кооперативів були кредитні спілки. Деякі з них виникли ще у 1873 р., проте лише в 1894 р. із засновниками спілки «Віра» вони отримали стабільну, добре відрегульовану основу. Даючи десятивідсоткові позички, ці спілки,

яких налічувалося сотні, швидко витіснили більшість лихварів. Ще одна економічна установа з'явилася в 1895 р. у Львові – страхова компанія «Дністер». На 1907 р. вона мала 213 тис. клієнтів. Зростання кооперативів призвело до організації в 1904 р. Центральної асоціації українських кооперативів, що мала близько 550 філій, переважно кредитових спілок, і 180 тис. членів. У 1909 р. на 40-і роковини «Просвіти» діячі кооперативного руху скликали з'їзд, щоб визначити напрями майбутнього розвитку нації.

Важливим аспектом кооперативного руху, а також діяльності товариства «Просвіта» було сприяння розвитку гармонійних відносин між селянством та інтелігенцією, чого не вдалося досягти інтелігенції Наддніпрянської України.

У 1910 р. в Західній Україні було близько 320 споживчих товариств і понад 2 тисячі місцевих кредитних товариств [50].

Одним із керівних центрів сільськогосподарської кооперації в Україні був Центральний український сільськогосподарський союз («Централ»). Він розпочав свою діяльність ще у жовтні 1915 р. під назвою «Київське центральне сільськогосподарське товариство», а 2 січня 1918 року одержав статус Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації. «Централ» об'єднував діяльність спілок і товариств, мав право здійснювати будь-які організаційно-господарські та фінансові операції, а за свої обов'язки відповідав власним майном. Статутом передбачався самостійний вихід «Централу» за кордон для здійснення торговельної діяльності.

Відповідно до рішення зборів уповноважених, які відбулися 17-19 січня 1919 р., «Централ» набрав статусу спілки спілок сільськогосподарських кооперативів. Він перебрав на себе збутово-постачальні операції, які раніше виконувала кредитна кооперація, а також відмежовувався від споживчої кооперації, тобто вилучив у неї деякі функції.

Головним завданням «Централу» стало надання допомоги селянському господарству України шляхом кооперування. У складі його правління були відділи, що керували діяльністю окремих галузей сільськогосподарської кооперації. «Централ» докладав чимало зусиль для налагодження збутово-постачальної і заготівельної роботи системи сільськогосподарської кооперації [51].

«Централ» існував до 1920 р., коли певними рішеннями Раднаркому УСРР започатковано об'єднання усіх видів кооперації в організаційних межах споживчих спілок. У квітні 1920 р. представники головних кооперативних центрів («Дніпросоюз», «Централ», «Укрінбанк», «Книгоспілка», «Страховсоюз», ЦУКК) створили Всеукраїнську кооперативну спілку («Центроспілка»). Первинна ланка сільськогосподарської кооперації, яка теж була під впливом споживчих товариств, втратила свою господарську ефективність.

Жовтнева революція 1917 р. і вихід Росії з Першої світової війни не змінили принципово несприятливі обставини для кооперативного руху в Україні, хоча соціальна активність селян, особливо бідних і безземельних, значно зросла. Це пояснювалось дією Декрету про землю, одного з найперших радянських декретів, у відповідності з яким поміщицька власність на землю була скасована, і земля перейшла у власність лише тих, хто її обробляв. Така політика викликала суттєве піднесення ентузіазму селян і підтримку ними революційних дій з самого початку. В багатьох місцях в Україні селяни почали самі розподіляти землі поміщицьких маєтків, стихійно і без дозволу та допомоги нової влади. Їх намагання були зрозумілими, якщо взяти до уваги соціальну нерівність, викликану переважно нерівністю економічною, і спокусу позбутися цієї нерівності, отримавши землю безкоштовно. Але за короткий період селянам стало зрозуміло, що новий режим використовує навіть більш організовані методи експропріації результатів їх праці, ніж це робили всілякі тимчасові окупанти.

Особливо слід підкреслити, що радянська влада скасувала право приватної власності на землю, формально передавши її у користування селянам, але фактично узаконила державну монополію на землеволодіння. Таким чином, селяни стали лише землекористувачами, утративши право приватної власності на землю, яке вони отримали напередодні революції. Проте це їх не дуже турбувало, тому що ніхто від них цієї землі ще в той час не забирав, вони жили і обробляли землю як і раніш. Конфлікти виникали переважно у випадках зрівняльного розподілу землі між більш заможними і бідними та безземельними селянами. Спроби центрального радянського уряду запровадити колективне

землекористування негайно знаходили опозицію навіть з боку селянської бідноти. *Індивідуалізм українського селянства мав глибокі історичні і економічні корені.*

У роки громадянської війни (1918-1920 рр.) на значній території України відбувалися активні бойові дії. Часта зміна політичних влад з різними ідеологіями і програмами, якщо такі були взагалі, реально селянству нічого не давали, а тільки від нього забирали. Експропріація продуктів харчування, здійснювана радянською владою, увійшла в історію під назвою *політика воєнного комунізму*. Вона передбачала пряму конфіскацію зерна, а також встановлювала найсуворіший контроль за цінами і розподілом продуктів харчування та інших матеріальних благ. Сільська торгівля, товарно-грошові відносини і будь-яка комерційна діяльність заборонялись. Селяни швидко втрачали стимули до збільшення виробництва, а розширення сільськогосподарського імпорту не було можливим через відсутність необхідних коштів та міжнародну ізоляцію. Країна стикнулася з нечуваним дефіцитом продуктів харчування. Населення міст опинилося на грані фізичного голоду.

Послаблення діяльності сільськогосподарської кооперації, зокрема виробничої, було однією з вирішальних причин кризи у сільському господарстві, яка більше всього зачепила малоземельні селянські верстви. В Україні в 1920 році з 23058 тис. га посівних земель оброблялося близько 15648 тис. га, що становило 67% від рівня 1913 р., тяжке становище було і з тягловою силою, з 5201 тис. голів коней в 1920 р. залишилось 4120 тис., це 80% від довоєнного рівня.

Радянська влада націоналізувала промислові підприємства, транспорт та банки, які до цього знаходилися у приватній власності. Дуже скоро така практика почала поширюватися і на кооперативні організації. У 1918-1920 рр. спеціальні радянські декрети паралізували, а в деяких випадках і навіть припинили існування найважливіших кооперативних центрів, їх власність було експропрійовано і також націоналізовано. Решту кооперативних організацій змушували злитися з радянською адміністративною системою, що призводило до втрати ініціативи і свободи дій

кооператорів. Уряд розглядав кооперативи як ще один можливий канал реквізиції продуктів харчування. Багато кооперативних лідерів, які не погоджувалися з такою політикою, було заарештовано і ув'язнено.

4.3. СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА

Царський указ 1861 р. виконав лише пасивну роль – розкріпачення землі і селян. Після його проголошення було ще майже сорок років поміщицько-кріпосницького протистояння і общинного «бродіння», перш ніж столипінська аграрна реформа запропонувала селянам шлях виходу з общини на власні земельні наділи і створення фермерських (куркульських) господарств.

Після скасування кріпаччини сільське господарство України, як і всієї Російської імперії, розвивалося капіталістичним шляхом. Проте розвиток капіталізму в сільському господарстві гальмувався наявністю кріпосницьких пережитків, особливо в поміщицьких землеволодіннях. У пореформений час відбувалася боротьба між двома шляхами розвитку в сільському господарстві. Один із них – *реформістський*, він відбивав інтереси поміщиків і був аналогічний до того, що набрав типових форм у Пруссії, які проявлялися у збереженні поміщицького землеволодіння і панщини. Цей тип господарювання передбачав поступове переростання поміщицького господарства на буржуазне при наявності політичної влади в руках великих землевласників і *називався пруським шляхом*. Він став для селян обтяжливим, оскільки вони перебували в залежності від великих землевласників.

Другий шлях – *революційний*, що означав перехід латифундій до власності селян і поступове утворення на їх основі фермерських господарств. Цей шлях розвитку сільського господарства – *американський*. При ньому головним чинником у сільському господарстві ставав селянин, котрий поступово трансформувався на фермера. Між цими двома шляхами розвитку капіталізму в аграрному виробництві в Російській імперії, у тому числі і в Україні, відбувалося гостре протистояння аж до жовтневих подій 1917 р.

Однак жоден з них так остаточно й не переміг, доки не був знищений у Росії капіталізм взагалі.

Отже, розвиток аграрних відносин в Україні у пореформений період відбувався капіталістичним шляхом за наявності пруського типу господарювання. Саме такий тип ведення сільського господарства став для України свого роду класичним.

По різному визначали цілі та завдання вирішення аграрного питання українські політичні партії. Це відображено у схемі, яка наводиться.

Схема [52]

Цілі та завдання політичних партій з аграрного питання

Політична партія	Програмні положення
Українська соціал-демократична робітничка партія	<p>На користь вільного розвитку класової боротьби на селі і сільського господарства партія вимагає:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. передачі всіх земель – казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і великих приватних землевласників крайовим автономним одиницям; 2. знищення всіх пережитків кріпацтва в аграрних відносинах; 3. знищення законів, які обмежують право селян вільно розпоряджатися своєю землею; права розподілу громадської землі, права виділу; 4. обов'язкового державного перемешування земель; 5. заведення судів, які мали б право понижати непомірну орендну плату і нищити всі договори підневільного характеру.
Українська партія соціалістів-революціонерів	<p>... велика поширеність на Україні трудових форм сільського господарства поруч з великим землевласництвом і тісно пов'язана з цим експлуатація малоземельного і безземельного селянства поміщиками ставить в неможливі умови правильний розвиток сільського господарства на Україні і тим самим утворює ґрунт для соціалістичного руху серед трудового селянства. Вважаючи, що необхідною умовою розвитку цього руху є перехід землі до рук трудового народу, партія вимагає як мінімуму реформ для трудового селянства, негайного</p>

	<p>проведення соціалізації землі на таких підставах:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Право приватної власності на землю касується назавжди і земля виключається з товарообміну. 2. Всі землі на Україні (Український земельний фонд) переходять без викупу в користування трудового народу, який порядкує ними через сільські громади, волосні, повітові, крайові та Всеукраїнський земельний комітети, обрані трудовим народом на основі загального, рівного і таємного виборчого права. 3. Землею користується тільки той, хто сам або в товаристві обробляє її власною працею на основі урівнюючого принципу. Як шлях до проведення цього принципу устанавлюється норма не менша за споживчу і не більша за трудову. 4. Позаяк хазяйнування гуртом зберігає робочу силу, потребує менше інвентаря, дає змогу завести найкращі машини і взагалі підвищує агрокультуру, бажано великі зразкові господарства, не руйнуючи, передавати до рук трудових хліборобських товариств як огнище майбутнього соціалістичного хазяйнування. 5. Річки, ліси, копальні і всі інші природні багатства переходять в користування всього трудового народу і в завідування вищих крайових органів самоврядування і Українського Сейму. 6. Диференціальна рента шляхом спеціального оподаткування мусить бути повернена на людські потреби. 7. За всіма, хто потерпить від проведення земельної реформи, визнається право на тимчасову підтримку з державних коштів.
<p>Українська федеративно- демократична партія</p>	<p>... партія при проведенні аграрної реформи буде прагнути до двох цілей. <i>Перша ціль</i> аграрної реформи - втамувати селянську спрагу землі, спрагу, яка викликана відносним малоземеллям, і врегулювати земельні відносини останніх громадян. <i>Друга ціль</i> аграрної реформи – створити такі правові, культурні та економічні умови на Україні, які негайно викличуть піднесення дрібного трудового сільського господарства: примножать врожай, створять культурне скотарство у трудових господарствах, прикрасять і збагатять Україну садами, пасіками</p>

та ін.

Для здійснення першої цілі слід провести такі земельні реформи: 1.- збільшення дрібного сільськогосподарського землеволодіння до трудової норми; 2.- наділити присадибними ділянками робітників і службовців; ділянки повинні бути виділені головним чином із казенних і удільних земель. Утворені селища будуть з'єднані залізницями та трамваями з містами, фабричними та заводськими центрами; 3.- ліквідація чиншових відносин і перехід ділянок, відданих під «забудівлю», сади, городи у власність осіб, що ними володіють.

Для проведення в життя земельної реформи необхідно наявний запас державних земель поповнити землями удільними, кабінетськими, монастирськими, церковними; землями, що належать селянському і дворянському банку, і примусово відчуженими сільськогосподарськими приватновласницькими землями (як то: орними та луговими угіддями, а також лісами). За відчужені землі пропонувалося надати цінні папери (облігації).

Українське землеробство здавна було індивідуальним: здавна сини виділялись і вели самостійне господарство на своїх окремих ділянках; ось чому Українська федеративно-демократична партія вважає, що не тільки землероби повинні одержати землю у власність, а й повинні бути відмінені й усі обмеження у праві землеробам користуватися своїми ділянками. Щоб не допустити скупки ділянок, буде введено прогресивний податок на землеволодіння площею понад п'ятдесят десятин. Таким чином кожний землероб в Україні може скористатися усіма благами, які дає індивідуальне господарство, вільне від державної опіки.

Загальнодержавні свободи допоможуть землеробам об'єднатися у могутні кооперативи. *Для фінансування усіх видів кооперативів і утворюється Український національний капітал.*

За думкою Української федеративно-демократичної партії передчасна соціалізація та націоналізація землі поведе до насадження колективізму зверху, що викличе державну опіку і бюрократизм, який глибоко не по душі українського народу.

<p>Українська партія соціалістів-федералістів</p> <p>(аграрні проблеми висвітлені у розділі «Справи економічні»)</p>	<p>I. ... щодо прав аграрних партія ставить такі вимоги: а) право приватної власності на землю має бути скасованим; б) вся земля на Україні робиться крайовим земельним фондом, що ним порядкує сам народ через Український сейм за допомогою демократичних органів місцевого самоврядування; в) ліси, води й підземні багатства в межах України так само переходять на власність краю; г) з українського земельного фонду землю мають право безплатно користуватися всі, хто оброблятиме її власною працею.</p> <p>II. Через те, що землеволодіння на Україні склалось історичним шляхом і одбиває на собі ще й тепер наслідки того процесу; що дуже велика частина землі у приватних власників заставлена, а земельна реформа не ставить собі за мету конфіскацію капіталів та праці, то: а) землі казенні, удільні, церковні, монастирські, міські та тих приватних власників, яким земля досталась зовсім дурно («даровизна» та «займанщина»), <u>переходять без всякої виплати власникам до крайового земельного фонду;</u> б) за всіма ж купованими землями принципово визначається право власників дістати виплату, <u>не більше тієї суми</u>, яка була на землю витрачена, залічуючи сюди також і трати на культурні поліпшення; в) всі борги за землю держава переводить на себе в іпотеку, поволі їх сплачуючи.</p> <p>Спеціально визначені вимоги щодо землекористування: а) норма для справедливого користування землею повинна бути не більш трудової і не менш споживчої; б) цю норму встановлює Український сейм, в першу чергу наділяючи тих місцевих безземельних та малоземельних селян, що й нині обробляють землю; в) господарства <u>в межах установленої норми</u> <u>зостаються нерушимими;</u> г) щоб забезпечити кращий обробіток земля дається в користування <u>до жнивоття</u>; діти мають право на користування землею своїх батьків за згодою органів місцевого самоврядування; д) на родючіші землі та на ті, що лежать поблизу залізниць або міст і через те дають більший прибуток незалежно від вкладень праці та затраченого капіталу – накладається особливий податок, щоб конфіскувати так звану ренту.</p> <p>Акцентовано, що ідеалом земельної реформи</p>
--	--

	<p>має <u>бути гуртове хазяйнування</u> тому, що воно зберігає робочу силу, менше потребує інвентаря, дає можливість завести кращу справу для праці і взагалі підіймає земельну культуру. «... Партія, - вказано у програмі, - домагається, щоб край підтримував усяке товариське й спілкове господарство, а нинішні зразкові господарства передав у користування хліборобським та кооперативним товариствам і спілкам під контролем органів місцевого самоврядування».</p>
<p>Українська народна партія (виділено розділ «В справі аграрній і економічній»)</p>	<p>... основою добробуту Української держави є середнє й дрібне хліборобське господарство; ... продуктивність його спирається на середню й дрібну земельну власність і розв'язати аграрну справу на Україні можна тільки шляхом проведення земельної реформи при одночасних заходах до розвитку національної промисловості, а тому Українська народна партія буде: 1) обороняти дрібну і середню земельну власність; 2) домагатися скасування великої земельної власності; 3) домагатися примусового викупу земель великих власників понад призначені норми, необхідні для ведення культурного господарства, і передачі їх безземельному і малоземельному селянству, яке живе з хліборобства, у власність на виплату на умовах найбільш вигідних і пільгових; 4) домагатися, щоб право купівлі землі було обмежене 25 десятинами; 5) стояти за організацію дешевого державного і меліоративного кредиту через кооперативні кредитні товариства та їх союзи; 6) допомагати якнайширшому розвитку всіх форм сільськогосподарської кооперації і розвитку хутірського господарства.</p>
<p>Українська партія самостійників-соціалістів (у Декларації, де сформульовані цілі партії, виділені розділи «Земельна справа» та «Націоналізація землі»)</p>	<p>... Ми ніколи не поділяли думок оборонців теорії концентрації землі (марксистів, соціал-демократів та ін.), що трудове селянське господарство економічно нестале, що сама природа економічного процесу хліборобної продукції, коли йому не перешкоджати, поведе до мобілізації землі в поодиноких руках.</p> <p>Обґрунтована необхідність націоналізації землі. «Націоналізувати землю – значить зробити її власністю тієї нації чи народу, що цю землю оселяє; тільки власністю не окремих одиниць, а власністю усієї нації. Кожний член нації, що заробляє з землі, бере її тільки до уживання.</p>

	<p>Націоналізувати землю на Україні – значить зробити її національною власністю українського народу; кожен член української нації, що живе з землі, бере землю до уживання, скільки може обробити її власноручно без наймита.</p> <p>Націоналізація землі на Україні для запровадження соціалістичного устрою і соціалістичного оброблення землі – це наш ідеал і наше конечне завдання, бо тільки єдине таким шляхом назавше розв'яжеться аграрне питання на Україні».</p> <p>Конкретні завдання щодо земельної реформи сформульовано на з'їзді самостійників-соціалістів, який відбувся 17-21 грудня 1917 року. «... В основу закону мусить бути покладена конечна мета: націонал-соціалізація землі; націоналізувати землі, оселені народом українським, - значить зробити їх національною власністю всього народу українського. Кожний член української нації, що живе з землі, бере її тільки до уживання, скільки може обробити її власними руками, власноручно без наймита ... Ліквідувати велике землеволодіння ... потім по черзі середнє, і далі переходити до утворення класу трудового селянства, що живе з власної праці; спеціальне соціалістичне законодавство мусить зробити не тільки неможливою мобілізацію землі (скупчення її в поодиноких руках), а навпаки, робити необхідним перехід земельної власності до трудової норми ...»</p>
--	--

Різні спільні угруповання і політичні партії пропонували свій шлях вирішення аграрної проблеми. Представники лівого радикального напрямку вважали, що цього можна досягти лише насильницьким знищенням поміщицького землеволодіння. Але у питанні про те, що треба робити далі із землею, думки їхні розходилися. Більшовики вважали за необхідне провести націоналізацію землі. Меншовики наполягали на муніципалізації, цю саму думку поділяли: Українська демократична партія (УДП), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), яка весною 1907 р. налічувала 3 тис. членів. А есери та трудовики пропонували встановити «трудоу норму». Ліберали наполягали на викупі землі у поміщиків за «справедливу» (не ринкову) ціну, а

потім передачу її в оренду або продаж селянам за виплату через банк.

Уряд мав власну програму, суть якої – збереження поміщицького землеволодіння і створення міцного прошарку заможних селян. Другий аспект урядової програми визначив суть, напрями та конкретні завдання столипінської аграрної реформи.

Згідно з указом «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що торкається селянського землеволодіння й користування» від 9 листопада 1906 р., проект якого розроблено прем'єр-міністром П.Столипіним і підписаний царем Миколою II, аграрна реформа передбачала здійснення трьох груп заходів: 1) виділення селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність; 2) створення хутірського та відрубного господарства; 3) переселенська політика. Реалізація цих заходів була тісно пов'язана з роботою Селянського банку, кооперативним рухом, орендними відносинами на селі, агрокультурою тощо. Найголовніша умова – це вихід селян з общини (громади).

Громада мала велику владу на селі, вона могла втручатися у особисті справи селян, підтримувала традиції самоврядування, які навіть суперечили законам імперії, наприклад, могла не визнати присланого старосту або священика і обрати свого, на цьому ґрунті нерідко бували конфлікти з державними і церковними властями. Але в спадкову власність громада не втручалась. «Селянська філософія, - визначив сучасний український філософ М.Попович, - опиралася на переконання, що право на власність тримається на праці, вкладеній в землю» [53]. Тому вихід з общини сприяв закріпленню за селянами землі у приватну власність, оскільки першопричиною недоліків у аграрному виробництві був общинний лад, який сковував ініціативу, заповзятливість, підприємливість та економічну свободу селянина. Практика общинного господарювання показала, що його структура несумісна з економічним прогресом через те, що зрівняльний характер розподілу результатів праці негативно впливає на психологію селянина-трудівника.

Столипінська реформа в цілому сприяла ліквідації «земельних общин». «Кожному селянинові, - констатує К.Кононенко, - надавалося право вийти з «общини» й виділити свою землю у повну власність. Він мав також право вимагати виділення йому землі в одному масиві, що мав назву «відруб». Закон від 1906 р. з доповненнями і поширенням його в 1910 р. дозволяв селянинові прилучати до цього «відруб» свою садибну землю, переносити туди будівлі й таким чином утворювати «хутір». Селяни скористалися з реформи Селянським Земельним Банком, який відтоді почав широко кредитувати купівлю землі селянами. Розгорнувся посилений процес розпаду «земельних общин» і купівлі землі. За неповних чотири роки дії цього закону на Україні 1/4 господарств, що входили до земельних громад, вийшла з них, а протягом 1906-1917 рр. Селяни купили, головним чином у поміщиків, 7 млн. 278 тис. дес. на суму 1 млрд. 300 млн. крб. Всі куплені землі використовувалися тільки як «хутори» або «відруби». Внаслідок цього напередодні Лютневої революції 1917 р. в руках селян було вже 65% усієї землі й на одне господарство в середньому припадало 8,6 га. Внаслідок Столипінської реформи на Правобережній Україні й на Полтавщині, де система общин не була поширена і становила ледве від 1 до 16,5% всіх дворів, земля, якою користувалися селяни, майже вся перейшла в їх особисту приватну власність. Особисте приватне землеволодіння стало переважаючим також у Чернігівській губернії, де на кожний двір у середньому припадало по 6,3 дес. землі, але декілька поміщиків все таки володіли від 50 до 1000 дес. землі, а Терещенко мав 250000 дес. У Таврійській, Херсонській, Катеринославській і Харківській губерніях приватне землеволодіння охоплювало близько 50% усіх дворів [54].

Намагання Столипіна створити заможну селянську верству увінчалася тільки частковим успіхом, бо з можливостей, які створювала його аграрна реформа, скористалися багатші та проворніші селяни. Шляхом скуповування земля переходила із негосподарних рук до тих елементів, що мали потяг до сільського господарства і вміли господарювати. Але із зростанням багатшої верстви селян зростала й бідняцька верства, яка в цей час

становила приблизно третину всього селянства України. Наприклад, у Чернігівській губернії понад 33 тис. господарств мали дві або менше десятин землі. У деяких районах Чернігівщини, як і Київщини та Херсонщини, були села, що рішуче виступили проти виходу на хутори. Подекуди біднота, одержавши землю у власність, продавала її за безцінь тим, хто хотів купити. Малоземельним селянам аграрна реформа не тільки не дала можливості підкріпитися, вона прискорила їхню повну ліквідацію й остаточно перетворила їх у пролетаріат.

Збільшені ряди бідняцької верстви легко піддавалися агітації членів соціал-революційної партії, які закликали їх до страйків та заворушень. Соціалісти-революціонери були проти аграрної реформи Столипіна, бо вважали, що землю треба було б забрати від поміщиків і роздати селянам безплатно. Крім того, аграрна реформа мала на меті ліквідувати сільській пролетаріат, що йшло на шкоду соціалістам усіх мастей. У зв'язку з тим Столипін став головним об'єктом атак соціал-революціонерів й в кінці кінців загинув в м. Києві від рук есера Д.Багрова 18 вересня 1911 р.

З 1907 р. по 1911 р. в Україні вийшли на відрубні і хутори 226 тис. 500 господарств, які володіли 2 млн. 803 тис. дес. землі. Найбільш інтенсивно зростали хутірські і відрубні господарства у степових губерніях. Загалом в 1907-1916 рр. на відрубні і хутори вийшла незначна частина селянських дворів: в середньому у восьми українських губерніях близько 14% селянських господарств. В результаті Столипінської аграрної реформи 409 тис. селян-бідняків продали свої злиденні наділи і стали батраками або пішли шукати роботу в промислових містах [55].

Незважаючи на деякі поліпшення, що їх дав закон Столипіна, він не розв'язав аграрної проблеми, і селянство пішло на війну з думкою про землю. Це визначило роль озброєного селянства в армії під час Лютневої революції 1917 р. і далі – в більшовицькому перевороті.

4.4. АГРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ у 1917 – 1920 рр.

Соціальна природа селянства України, як і всієї Росії, на початку ХХ ст. була надзвичайно складною і суперечливою. З одного боку, у зв'язку з наявністю великого поміщицького землеволодіння та інших кріпосницьких пережитків, воно було класом-станом, соціальні групи якого об'єднувала спільність інтересів і вони виступали як єдине ціле. З іншого боку, в ході розвитку товарно-грошових відносин відбувалося розшарування селянства на соціальні групи: бідноту, середняків і заможне селянство. Кожній з цих груп характерні свої особливості. Головна з них була пов'язана із розмірами посівів, залежно від яких селянські господарства відносилися до тієї чи іншої соціальної групи. На цій основі й встановлюється кількість бідняків, середняків і заможних селян. М.А.Рубач відносить до бідняцьких господарств тих, хто на Лівобережжі і Поліссі мав 3 дес. землі, у Степу – по 4, на лісостеповому Правобережжі – по 2. До заможного селянства віднесені двори з посівом: на Лівобережжі і Поліссі – 9 і більше дес., в Степу – 12 і більше, на Правобережжі – 6 і більше дес. Середняцькими вважалися господарства, що мали: на Лівобережжі від 3 до 9 дес., в Степу – від 4 до 12, на Правобережжі – від 2 до 6, на Поліссі – від 3 до 6 дес. [56]

На початку 1917 р. земельна площа України дорівнювала 41 млн. дес. Із них 35% земель належали державі, царській родині, церкві, поміщикам; 65% становили селянські господарства. 2293,2 тис. (57,1%) бідняцьких господарств мали 5059,9 тис. дес. землі, середнє селянство на 1196,7 тис. господарств мали 9110,8 тис. дес. землі, на долю 487,5 тис. заможних господарств приходилось 12455,3 тис. дес. землі (30,4%) [57].

Напередодні Першої світової війни територія Східної України займала 465,2 тис. км – 2,27% загальної площі Російської імперії. Населення України, за переписом 1920 р., становило 25 млн. 431 тис. осіб. Сільським господарством займалося 81,7% місцевого населення.

В період Першої світової війни (1914 – жовтень 1917 р.) відбулися серйозні зміни. Широкі мобілізації в армію з перших днів

різко зменшили кількість дорослого чоловічого населення на селі. В українських губерніях до армії було мобілізовано понад половину працездатного чоловічого населення. Протягом 1914 – 1916 рр. з 18 млн. працездатного населення було мобілізовано понад 11 млн., або 61,1%. Відплив робочої сили з села відбувався не лише через мобілізацію до армії. Значна частина чоловіків ішла на заробітки до міста, на промислові підприємства. У сільській місцевості лишилися жінки, люди похилого віку й діти. У прифронтових районах ці верстви населення постійно відривали від господарства на окопні роботи, а також на виконання повинностей, пов'язаних з війною.

В таких умовах відбувався занепад сільського господарства. Реквізиція коней та волів скоротила поголів'я робочої худоби і тим самим ускладнила стан у селянських господарствах, особливо в бідняцько-середняцьких. У поміщицьких і селянських господарствах помітно зменшилось поголів'я продуктивної худоби. По суті припинилося постачання села сільськогосподарськими машинами та навіть простими знаряддями праці, зокрема косами, серпами, лопатами, вилами тощо. Різко скоротилося виробництво та завезення з-за кордону мінеральних добрив.

Недостатня забезпеченість трудовими ресурсами, тягловою силою, сільськогосподарськими машинами, мінеральними добривами, зменшення внесення органічних добрив призвело до скорочення посівних площ. Якщо 1915 р. в Україні поміщицькі господарства засівали 8 млн. дес., то в 1916 р. було засіяно лише 7,2 млн. дес., тобто площа посівів зменшилася майже на 13%. Скорочення посівних площ не обминуло селянські, головним чином бідняцько-середняцькі господарства. За час війни посівні площі України скоротилися на 1 млн. 880 тис. дес., знизилася врожайність у середньому на 8%, збір зернових з 1913 р. зменшувався на 200 млн. пудів щорічно. Це призвело до продовольчої кризи.

В роки війни ускладнилася й соціальна структура аграрних відносин в Україні. На початку 1917 р. з 44,1 млн. дес. землі поміщикам належало 8,9 млн. – 20,2%, підприємцям-купцям – 3,3 млн. – 7,5%, державі, церкві, містам – 4 млн. – 9%, заможному селянству – 13 млн. – 29,6%, середнякам – 9,8 млн. – 22,2%,

біднякам – 5,1 млн. – 11,5% землі. Причому, якщо у селян-бідняків на двір припадало на 2,2 дес., то в заможних селян – 25,4 дес. [58]

Війна поглибила й соціальні суперечності в українському селі. Різко зросло безземелля та малоземелля селян: 633 тис. дворів були безпосівними, 625 тис. – з площею посіву до 1 дес., 657 тис. – з площею посіву від 1 до 2 дес. Разом з тим внаслідок продажу та здачі земель в оренду поміщиками в руках заможного селянства вже перебувало 8,1 млн. дес. посівів проти 3,7 млн. дес. у поміщиків. Отже, війна внесла свої корективи у землекористування, дедалі ставало остаточно очевидним, що здійснювався принцип «Хто був багатим – ставав ще багатшим, хто був бідним – ставав ще біднішим», хоча у різних районах України це співвідношення було неоднаковим.

Погіршення становища в аграрному секторі призвело до масових страйків селянства. Якщо в 1915 р. в Україні їх було 46, то в 1916 р. вже 59 [59]. Найбільше селянських виступів відбулося у Подільській, Київській, Харківській, Волинській губерніях. Селянство України схвально прийняли повалення царського самодержавства в результаті Лютневої революції 1917 р. та створення Української Центральної Ради. Селянство надіялось, що вона справедливо вирішить проблеми землеволодіння і землекористування.

У 1917 р. вся велика власність у 9 губерніях України становила 13 млн. дес., або не цілих 37% усієї сільськогосподарської площі, з усього земельного фонду припадало тоді дещо понад 63% на селянські надільні і прикуплені землі, 30% на дворянські, поміщицькі й на землі, приналежні буржуазії, 0,6 млн. (1%) належало церкві й монастирям, 2 млн. (6%) було державних, кабінетських і династичних земель. *«Індивідуальне, радше родинне трудове господарство, - підкреслює І.Витанович, - споконвічний ідеал у традиції українського селянства. Сліди ж бо його є і в княжих часах, і в «Руській Правді», і в зриві козацької революції, і в колонізаційних «заїмках» вільних земель, у тузі й свідомості соціальної справедливості народу»* [60].

При аналізі законотворчої діяльності Української Центральної Ради, в тому числі і аграрних проблем, слід враховувати її соціальний склад [61].

СКЛАД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

VI сесія Центральної Ради, доклад Мандатної Комісії

<i>Члени Центральної Ради</i>	<i>Повинно бути всіх членів</i>	<i>Скільки обрано</i>	<i>Скільки присутніх</i>
<i>Від українських політичних організацій</i>			
1. Від Національного з'їзду 6-8 квітня біжучого року	3	3	2
2. Від Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів	212	149	92
3. Від Української Ради Військових Депутатів	132	132	100
4. Від Української Ради Робітничих Депутатів	100	100	80
5. Від Українського Військового Генерального Комітету	26	26	15
6. Від губерній, великих міст, повітів	81	26	8
7. Від політичних партій	20	10	8
8. Від професійних, просвітніх та економічних організацій	16	10	9
<i>Від загальноросійських революційних політичних структур</i>			
а) від російських С. Д.	20	17	17
б) від російських С. Р.	20	18	18
в) від партії Народної Свободи	10	9	2
г) від партії Народних Соціалістів	4	4	4
д) від Совета Робітничих і Солдатських депутатів	50	31	31
<i>Від польських партій</i>			
е) від демократичного центру	5	3	3
ж) від С. Д. польських	4	1	1
з) від польської соціалістичної партії (лівиці)	7	7	7
і) від польської С. Д. (Р. Р.)	4	-	-
<i>Від єврейських партій</i>			
1. Від Бунду	13	13	13
2. Від Паолей Ціон	9	9	9
3. Від Сіоністів	13	13	13
4. Від Об'єднання єврейської соціалістичної робітничої партії	13	13	13
5. Від Єврейського демократичного об'єднання	2	2	2

<i>Від інших організацій і національних меншин України</i>			
1. Від громадських організацій	10		
2. Від молдаван	4		
3. Від німців	3		
4. Від татар	3		
5. Від білорусів, чехів, греків, болгар	5		
6. Запасних місць	9		
<i>У с і х</i>	<i>792</i>	<i>643</i>	<i>447</i>

Серед членів УЦР були представники 12 соціальних верств (вихідці із селянських сімей, козаків, багатих землевласників, шляхтичів, дворян, робітників, ремісників, міщан, службовців, інтелігенції, духовенства, військових). Значну питому вагу серед членів УЦР займали вихідці із чотирьох соціальних верств: а) інтелігенції, в тому числі сільських вчителів, - 25,8%; б) селянських сімей - 20,8%; в) духовенства - 18,6%. По 4% становили вихідці із шляхтичів, службовців, ремісників та міщан, 2,9% - вихідці із робітників та багатих землевласників, 13,8% становили військові, 3,2% - ветеринарні лікарі. Чимало членів УЦР, які відносились до різних соціальних верств населення, були членами певних політичних партій і відповідно провадили їх політичний курс, в тому числі і з аграрного питання.

Вихідцями із селянських родин були відомі діячі політичних партій, земств, кооперативних організацій (Х.А.Барановський, В.О.Біднов, В.К.Винниченко, О.Ф.Волошин (Волошинов), М.К.Вороний, А.І.Заливчий, Я.М.Зозуля, М.М.Ковенко, Д.В.Ковенко, В.П.Мазуренко, Г.В.Михайличенко, М.А.Славинський, А.О.Постоловський, Г.М.Одинець, М.Ю.Шаповал, О.Я.Шумський, О.П.Янко) із родин ветеринарів вийшли Д.І.Дорошенко, О.Ф.Степаненко.

Характерно й те, що серед членів УЦР були представники тих губерній, де в період проведення столипінської аграрної реформи була створена значна кількість хуторів і створено тисячі селянських господарств на основі приватної власності (Київська, Полтавська, Подільська, Волинська губернії). Вони становили більшість у Селянській спілці. Тут представники Полтавщини становили 22% загальної чисельності, Київщини - 16%, Подільської губернії - 11,4%.

Генеральним писарем Генерального Секретаріату, Державним секретарем УНР був П.О.Христюк - випускник Київського політехнічного інституту, учасник кооперативного руху, один з засновників та діячів Центрального Українського кооперативного комітету, у 1916-1917 рр. був редактором кооперативного тижневика «Комашня». На початку червня 1917 р. за представленням УПСР обраний до складу ЦК Селянської спілки, що одночасно виконував роль керівного органу Всеукраїнської ради селянських депутатів. З червня 1917 р. репрезентував в Українській Центральній Раді Селянську спілку та Всеукраїнську раду селянських депутатів. Підпис П.Христюка скріплював найважливіші документи Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату [62].

Членом Української Центральної Ради був і випускник агрономічного відділення Київського політехнічного інституту В.Д.Коваль. У 1912-1914 рр. працював у Бюро сільськогосподарської техніки в Петрограді як інженер сільськогосподарських машин. З 1915 р. професор КПІ та Київського комерційного інституту, член Товариства західних земств. Був організатором сільськогосподарської кооперації, очолював Центральний український кооперативний союз. З 1917 р. - один з ініціаторів створення Українського технічно-аграрного товариства «Праця», входив до складу його ради. Автор «Аграрної історії України».

Секретарем інформаційного бюро Центральної Ради був випускник Київського політехнічного інституту К.О.Корж [63]. Безпосередньо відповідав за підготовку і відрядження інструкторів УЦР на провінцію, встановлення зв'язків із громадянами, підготовку і поширення друкованих матеріалів для пропаганди кооперативного руху, який поширювався серед населення України.

До складу Української Центральної Ради Є.Чикаленко був обраний на Всеукраїнському національному конгресі як представник Союзу українських автономістів-федералістів. Однак, безпосередньої участі в роботі УЦР не брав, бо з березня по грудень 1917 р. перебував на батьківщині у с. Перешори Ананіївського повіту Херсонської губернії. Він не сприймав того радикального і соціалістичного курсу, який обрала Центральна

Рада, в тому числі з аграрного питання.

Є.Чикаленко щиро радів, що селянство України, особливо Київщини, Полтавщини, Поділля, підтримувало політику УЦР, але вважав, що селянам важливо і необхідно роз'яснювати суть державотворення, зокрема досягнення в тих умовах автономії України. Він бачив, що українського селянина в революції найбільше цікавило розв'язання аграрної проблеми, тому наполягав на найтіснішому поєднанні автономії з земельним питанням. Проте він не погоджувався з ідеєю соціалізації землі, яку підтримувала Центральна Рада. На сторінках свого щоденника Є.Чикаленко аналізував політичну ситуацію, яка склалася навесні 1918 р. в Україні, розмірковував над помилками уряду УНР, які спричинилися до гетьманського перевороту. «Наш уряд на чолі із Грушевським, - писав Є. Чикаленко, - думав опиратися на сільську голоту, на наших більшовиків, думаючи, що вони є сила, на якій можна збудувати державу. Недавно я, будучи в Грушевського, доводив йому, що *Україну треба будувати на середньому землевласнику, який має від 15 до 150 десятин землі, бо це єсть найповніший, найздоровіший елемент на селі*» [64].

При аналізі документів Центральної Ради з аграрного питання слід враховувати, що у її складі найбільш чисельно була репрезентована Українська партія соціалістів-революціонерів, яка мала значний вплив у Всеукраїнській Селянській спілці та серед солдат-селян. Під впливом есерівських гасел проходили селянські та військові з'їзди, які відбулися у 1917 р. В цей час українські соціалісти-революціонери відстоювали швидше відібрання землі у великих землевласників і створення на цій основі земельного фонду Української держави. «При цьому, - відзначає у своїх мемуарах М.Ковалевський, який наприкінці 1917 р. - на початку 1918 р. був міністром земельних справ в уряді Центральної Ради (український с.-р.), - пояснювали, що за рахунок удержавлення великих панських маєтків буде збільшена площа селянського землеволодіння. Ми пояснювали також, що здійснення цієї програми і соціальної реформи дасть змогу українським селянам через своїх представників повсяк час регулювати селянські наділи і творити нові форми селянського господарства ...» (підкреслено автором. – С.С.) [65].

За визначенням І.Витановича подібну точку зору займали й українські соціал-демократи, в тому числі Б.Мартос, який у Центральній Раді безпосередньо займався розробкою аграрної політики [66].

У документах Української партії соціалістів-революціонерів, у розробці яких значна роль належала вченому агроному, теоретику і практичному організатору громадської агрономії й господарської кооперації К.Мацієвичу, вказувалося на можливість розвитку різних форм господарювання у сільському господарстві: 1) залишення висококультурних господарств на орендних умовах в руках сучасних власників і вироблення засобів продукції та передачі їх трудовому господарству; 2) провести рішучу й послідовну демократизацію землеволодіння на підставах приватної власності, вважаючи найпродуктивнішим трудове сільське господарство; 3) примусове відібрання за певну плату всіх земель вище трудової норми і передачі їх малоземельному і безземельному селянству [67].

Більш чітко й конкретно оформила свою аграрну програму Українська демократично-хліборобська партія. Її основу становила лінія на створення «хуторів, які продовж 15 років перед тим виявили таке розповсюдження на Україні й творили відзначувану рису українського сільського господарства. Для творення хуторів мав бути заснований державний фонд з казенних, кабінетських, удільних, монастирських земель, а також із земель приватних власників, котрі законодавчим порядком в міру потреби, мали переходити за викупом, за справедливою оцінкою у власність держави, поверх певної, установлені законом норми...» (підкреслено автором. – С.С.) [68].

У складі Центральної Ради були представлені не просто представники певних політичних партій. Чимало із них були відомими вченими з аграрного питання.

Членом Української Центральної Ради був М.В.Левитський, який у 1894 р. брав участь в організації хліборобських артілей, був одним із провідних діячів кооперативного руху в Україні та Росії, за що здобув в громадських колах ім'я «артільного батька». Належав до УПСР, яку представляв в Малій Раді. 3 листопада 1917 р.

працював на керівних посадах у Генеральному Секретаріаті земельних справ. Брав участь у створенні Дніпросоюзу, Українського кооперативного народного банку, Центрального кооперативного комітету [69].

Одним з керівників структур Центральної Ради з земельних справ був Мартос Б.М. Математик за освітою, він протягом 1910-1914 рр. працював у кооперативних організаціях Волині, Полтавщини та Кубані, до 1917 рр. - інструктор кооперації Полтавського губернського земства. Був одним із організаторів кооперативних товариств, головою Ради Дніпросоюзу. До складу УЦР обраний на I Всеукраїнському селянському з'їзді. 17 червня 1917 р. Б.Мартоса було призначено генеральним секретарем земельних справ, а 21 серпня 1917 р., в кабінеті В.Винниченка, затверджено товаришем генерального секретаря земельних справ.

Б.Мартос - один з авторів земельного закону Центральної Ради. Виступаючи під час обговорення земельного законодавства на VIII загальних зборах Української Центральної Ради, зауважував, що «широке громадянство просто не доросло до соціалізму», «селяни розуміють соціалізм як перенесення майна із панського двору до свого власного». Підкреслюючи, що проект було підготовлено спільно із земельним комітетом, Б.Мартос, на відміну від членів комітету, які наполягали на скасуванні інституту земельної власності на землю взагалі, це означатиме, що «кожний селянин буде брати для себе землі стільки, скільки йому захочеться посилаючись на те, що земля є всенародна». Фактично, констатуючи, що III Універсал УЦР, скасувавши право приватної власності на землю, спричинився до земельної анархії, Б. Мартос зауважував, Генеральне секретарство земельних справ рішуче бореться із безладдям. Після палких дискусій УЦР не схвалила законопроект, відклавши його.

У 1918 р. Б.Мартос очолював управу Українського кооперативного комітету, викладав у Київському комерційному інституті, був одним із засновників Кооперативного інституту в Києві, членом ради директорів Дніпросоюзу. У грудні 1918 р. його було призначено міністром продовольчих справ в уряді В.Чехівського, з 9 квітня по 27 серпня 1919 р. очолював Раду Народних Міністрів УНР і водночас обіймав посаду міністра

фінансів, наукові дослідження пов'язані із теорією кооперативного руху та фінансовою справою («Теорія кооперації» (1924), «Кооперативна ревізія» (1927) та інші [70].

У серпні грудні 1917 р. посаду генерального секретаря земельних справ УНР зайняв М.О.Савченко-Більський, який за фахом був агрономом і деякий час працював повітовим агрономом Борзенського повіту на Чернігівщині. Він домагався того, щоб усі підприємства сільськогосподарського призначення в Україні були підкорені Генеральному секретаріату УНР. М.О.Савченко-Більський не сприйняв принципи земельної реформи, які містилися у III Універсалі. Це, на його думку, загрожувало масовими акціями проти поміщиків для оволодіння їхньою землею. Зважаючи на цю думку, Генеральний секретаріат 16 листопада 1917 р. опублікував «Роз'яснення з земельного питання, викладеного в III Універсалі» [71].

З серпня по грудень 1917 р. товаришем генерального секретаря земельних справ УНР був член Української радикально-демократичної партії К.А.Мацієвич. У 1899 році він закінчив сільськогосподарський інститут в Новоолександрії. По його закінченню працював ученим секретарем Полтавського сільськогосподарського товариства. Внаслідок політичних репресій за участь в українському національному русі був змушений 1901 р. виїхати до Саратова, де до 1905 р. працював губернським агрономом саратовського земства. У 1907 р. переїхав до Харкова; працював у сільськогосподарському товаристві, редагував часописи «Хлібороб» і «Агрономічний журнал». У 1915-1916 рр. працював професором сільськогосподарської економії Вищих сільськогосподарських жіночих курсів у Петрограді, викладав також і на Кам'яноострівських сільськогосподарських курсах. Після Лютневої революції повернувся до Києва, у Центральній Раді репрезентував УРДП. Водночас не полишав педагогічної практики, викладаючи сільськогосподарську економіку у вузах Києва, редагував «Вісник громадської агрономії», доклав чимало зусиль для організації сільськогосподарської кооперації. 8 серпня 1917 р. призначений товаришем генерального секретаря земельних справ. Один із авторів земельного законопроекту УЦР.

Як противник ліквідації приватної власності на землю,

проголошеної III Універсалом, в газеті «Нова Рада» писав, що аграрний терор і руїна в сільському господарстві України виникли внаслідок проголошення III Універсалом УЦР ідеї примусової соціалізації землі. На його думку, *такі принципи механічного зрівняння землеволодіння ніколи не були властиві українцям і не варто було б «чужі російські тенденції переносити на український ґрунт»*. Не погоджуючись з ідеєю соціалізації землі, 19 грудня 1917 р. подав у відставку.

За часів Української Держави К.А.Мацієвич працював у Київському губернському земстві, Всеукраїнському союзі земств. Наукова діяльність присвячена сільськогосподарській економіці, основні наукові дослідження: «Крестьянские общества сельского хозяйства» (1904), «Общественно-агрономические очерки» (1913), «Головні принципи земельної реформи на Україні» (1917), «Сільськогосподарська політика СРСР в світлі сучасної кризи» (1931) [72].

Директором департаменту сучасних земельних справ Генерального секретарства УНР, який займався земельною реформою, був член УПСР О.К.Мицюк. У 1896 р. він закінчив Комишуватську сільську школу, після закінчення Новоглухівської лісової школи працював інструктором з лісництва на Полтавщині. Певний час працював землеміром у Полтаві, начальником землемірної партії на Херсонщині, лісничим у маєтках М.Терещенка на Чернігівщині. Перебуваючи на посаді директора департаменту сучасних земельних справ Генерального секретарства земельних справ УНР безпосередньо займався розробленням земельної реформи в Україні. Звільнений гетьманською владою у травні 1918 р. з посади у Міністерстві земельних справ. О.Мицюк був обраний членом правління Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу, де надавав великої уваги організації нових кооперативних спілок. Провадив доволі плідну наукову діяльність, зокрема 1918 р. написав праці про земельну реформу в Україні протягом 1917-1918 рр., про історію економічних ідей та господарського побуту [73].

Відомим громадсько-політичним діячем, поетом, ученим-соціологом, членом Центральної Ради став випускник Комишуватської двокласної школи та Новоглухівської лісової

школи М.Ю.Шаповал. У 1911-1917 рр. він працював лісоводом у маєтках М.Терещенка, написав декілька книжок про лісову справу, у Центральній Раді з березня 1917 р. представляв українську громаду Трубчевського лісництва. У жовтні 1917 р. очолив лісовий департамент в Генеральному секретаріаті земельних справ. У грудні 1918 р. - лютому 1919 р. - міністр земельних справ в уряді УНР [74]. Перу М. Шаповала належить 350 літературних і науково-публіцистичних праць («Листки з лісу», «Лісові ритми», «Революційний соціалізм на Україні»).

Відомим діячем Української Центральної Ради був О.Я.Шумський, який народився 2 грудня 1890 р. на Житомирщині в сім'ї наймита. У 1906 р. закінчив двокласну сільську школу і почав працювати на лісопильних заводах Готесмана і Брехмана. У 1916 р. О.Я.Шумський працював у Київській губернській земельній управі, де став членом партії Українських соціалістів-революціонерів. Від цієї партії він був обраний до Центральної Ради. З 1917 р., з III з'їзду УПСР, він – один із лідерів її лівої течії, представники якої виступили з критикою соціальної, в першу чергу аграрної політики Центральної Ради. В подальшому О.Я.Шумський поділяв погляди Української комуністичної партії (боротьбистів). Він же був одним із тих, хто сприяв її ліквідації. Ставши одним із керівників КП(б)У і наркомом освіти, виступив одним із організаторів українізації. У 1927 р. виїхав з України. Три роки працював у вузах Ленінграду, а в 1930-1937 рр. у керівних структурах ВЦРПС. У травні 1938 р. був заарештований і засуджений на 10 років. Пішов із життя у вересні 1948 р. [75]

З вересня по грудень 1917 р. генеральним секретарем (міністром) фінансів в уряді Центральної Ради був М.І.Туган-Барановський. Закінчивши у 1888 р. фізико-математичний факультет Харківського університету, зайнявся вивченням соціально-економічних проблем. З початку 1900 р. він став викладати курси економіки у вищих навчальних закладах Москви і Петербурга. Не пориваючи з вузами російських столиць, М.І.Туган-Барановський у 1901-1905 рр. жив переважно на Полтавщині, співробітничав з місцевими земськими установами у справі економічного розвитку і вирішення соціальних проблем губернії. У ці й наступні роки він зробив великий практичний внесок у розвиток

кооперативних структур губернії. В подальші роки М.І.Туган-Барановський значну увагу приділив проблемам кооперативного руху. У 1916 р. опублікована його робота «Соціальні основи кооперації».

Улітку 1917 р., після визнання Тимчасовим урядом Центральної Ради як крайового органу влади автономної України, М.І.Туган-Барановський бере участь у формуванні українських фінансових установ і пише прийняту Центральною Радою як програмний документ декларацію «Економічна політика». Не погоджуючись із політикою, яку проводили українські соціал-демократи, які домінували в Центральній Раді, і соціалісти-революціонери, М.І.Туган-Барановський вийшов із складу уряду. Він посилив розробку теорії кооперативного руху. У 1918 р. він публікує працю «Про кооперативний ідеал», а незабаром після його смерті, у 1919 р., другим, переробленим виданням вийшла його книга «Соціальні основи кооперації» і написана українською мовою «Кооперація, її природа і мета» [76].

З земельного питання у Центральній Раді протиборство виявлялося в основному між двома партіями - Українською соціал-демократичною робітничою партією і Українською партією соціалістів-революціонерів. Це виявлялося у заявах представників вказаних партій Б.Д.Мартоса і М.М.Ковалевського.

Протоколи засідань Центральної Ради, Генерального секретаріату та Малої ради свідчать, що з аграрного питання висловлювалися різні судження. При цьому дискусії, які виникали, носили досить гострий характер. В них брали участь не тільки члени Центральної Ради та працівники урядових структур, а й представники з місць. Саме останні наводили приклади про ставлення селян до аграрної політики Центральної Ради. На це, зокрема вказали Садовський і Ковалевський на засіданні Української Центральної Ради 7-9 травня 1917 р. Вони підкреслили, що для того, щоб політична програма Центральної Ради не висіла в повітрі, щоб почувала під собою твердий ґрунт, Центральна Рада повинна, наприклад, розробляти аграрне питання - інакше вона зостанеться без головної своєї підтримки, без селянства [77]. Було створено економічну комісію, якій доручалось підготувати відповідні пропозиції.

На засіданні Центральної Ради 23 червня 1917 р. визнано за необхідне мати у складі Генерального секретаріату (уряду) секретарів (міністрів) з земельних та продовольчих питань. Ковалевський, виступаючи від партії соціал-революціонерів, вказав, що земельний секретаріат повинен підготувати земельну реформу на Україні [78].

Характерними були виступи представників з місць на засіданні Центральної Ради. 24 червня 1917 р. селянин Павелко повідомив про організацію нової націонал-революційної фракції, яка «стоїть за передачу землі народу» [79]. 26 червня 1917 р. представник з Херсонщини Висоцький розповів про роботу обласного комітету Селянської спілки, який домагається активізації участі селян усіх національностей (українців і неукраїнців) у суспільно-політичному житті [80].

Неправомірно твердити, що всі партії, які були у складі Української Центральної Ради, брали участь у розробці законопроектів з аграрних проблем, сприймали поняття «соціалізація землі». Голова партії українських есерів М.Ковалевський, який був міністром з продовольчих справ Генерального секретаріату та міністром земельних справ за Директорії, не погоджувався з таким визначенням. Пропоновану за проектом очолюваного ним політичного об'єднання аграрну перебудову України він називав «концепцією націоналізації землі». На думку М.Ковалевського, передача землі трудовому народу в такий спосіб має ряд переваг над принципом соціалізації, покладеним в основу домагань російських соціалістів-революціонерів. Відвертаючи селян від підтримки російських партій на виборах до Установчих зборів, наголошував: «Росіяни хочуть накидати вам соціалізацію землі, себто передати володіння окремим сільським громадам і скасувати таким чином великі господарства; ви вже не будете господарями на власній землі, а будете робітниками на громадській землі... Російські соціалісти хочуть «виварити селян у капіталістичному казані», себто позбавити їх незалежного становища господарів і перетворити у пролетарів» [81].

Націоналізація, як вважав М.Ковалевський, є більш прийнятною формою землеоблаштування, ніж будь-яка інша. Тому зусилля

УПСР й спрямовувалися на закріплення в програмі тих аграрних положень, які б відповідали заздалегідь розробленій концепції. Саме її аналіз дає підставу твердити, що до неї все ж проникли елементи соціалізації. Це, зокрема, проявилось в положенні про організацію сфери діяльності земельних комітетів. Не на державі, а на громадських представницьких інституціях замикався процес вивласнення і парцелізації землі, що само по собі дуже нагадувало її соціалізацію. Відносно цього І.Витанович зробив закид на адресу українських есерів щодо їхньої непослідовності та постійних пошуків компромісів між принципами націоналізації та соціалізації. Це, на його думку, не тільки не додавало УПСР авторитету, а скоріше навпаки, свідчило про відсутність у провідних її членів ясного й погодженого теоретичного з'ясування, та й уяви про практичну реалізацію [принципу соціалізації] [82].

Тотожні погляди висловив М.Грушевський, один із провідників УПСФ, що тісно співробітничав з чільними есерівськими діячами УПСР. Професіонал-аграрник К.Мацієвич вважав, що судження про скасування будь-якої власності на землю не адаптується до місцевих українських умов [83]. Член ЦК УПСР М.Шаповал в цілому підтримував соціалізаторську основу земельних положень партії, однак вважав нездійсненними у зримому майбутньому есерівських мрій, «бо трудова маса мислить земельну реформу, як рішення проблеми рівного права на землю і домагається розподілу її. Селянство вимагає *чорного переділу*, роздрібнення всієї землі на трудові господарства. І, очевидно, так і буде, як каже селянство» [84].

Суперечливими за суттю були й положення про реформування земельних відносин, які були задекларовані у програмі Української соціал-демократичної партії, яку очолював В.К.Винниченко. З одного боку, УСДРП воліла розв'язати земельну проблему шляхом її безплатного відчуження від заможних власників. Рух до поставленої мети мав здійснюватися через скасування кріпосницьких пережитків, ліквідацію законів, які обмежували права селян на вільне розпорядження власною чи общинною власністю [85]. З другого боку, УСДРП дотримувалася принципів соціалізації - передачі землі, що перебувала у власності латифундистів, казни, монастирів, царської сім'ї у розпорядження крайових самоврядних організацій. При цьому змішувалися поняття «соціалізація» і

«муніципалізація». Українські соціал-демократи виступали за збереження у цілості висококультурних господарств, як еталону хліборобської праці та зразку вискоефективної культури ведення землеробства, саме вони повинні слугувати прикладом ведення господарств для селянських громад [86].

Два напрями вирішення земельного питання визначені й у програмі УПСФ. У резолюції її з'їзду, який відбувся у травні 1918 р., визначені принципи «націоналізації землі» [87]. Але скасування земельної власності, за висловом члена ЦК УПСФ П.Христюка – «це справа майбутнього» [88]. На той момент партія ставила завданням «провести рішучу й послідовну демократизацію землеволодіння на підставах приватної власності. Ця демократизація повинна перевестися на основі примусового відібрання за певну платню всіх земель вище трудової норми і передачі їх малоземельному і безземельному селянству» [89]. Характерно й те, що УПСФ пристосувалася до внутрішнього курсу уряду гетьмана П.Скоропадського, який здійснював політику розвитку аграрного сектору на принципах приватної власності на землю.

Курс на перетворення України у державу міцного фермерського господарства провадила Українська демократично-хліборобська партія. Водночас вона не відкидала можливість створення кооперативних об'єднань. «Місце [величезних поміщицьких латифундій і бідних українських сіл], - писав розробник програми УХДП, зокрема її аграрної частини, В.Липинський, - повинні зайняти розкинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний у могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум того; що вона може дати» [90].

Незважаючи на різні підходи до вирішення земельного питання, представники різних політичних партій приймали документи, в яких містилися погоджені положення. Це, насамперед, Універсали Центральної Ради. Значний інтерес представляють і декларації, які приймалися Генеральним Секретаріатом.

У першій декларації Генерального Секретаріату, опублікованій 27 червня 1917 р., визначено, що «Секретаріат в справах

земельних в першу чергу має подбати про правильну організацію волосних, повітових і губернських комітетів по Україні та Рад селянських депутатів; має направляти діяльність цих організацій на шлях громадського порядкування не тільки земельною власністю, але і сільськогосподарським інвентарем. Щоб об'єднати діяльність земельних комітетів, Секретаріат має подбати про утворення Українського Краєвого Земельного Комітету. Разом з тим той же Секретаріат має подбати про утворення українських кооперативних центрів» [91].

Вказано також про те, що «в продовольчій справі Секретаріат ставить своєю задачею об'єднати роботу продовольчих органів на Україні і внести в неї ту планомірність, якої їм досі бракувало. Перед Секретаріатом стоїть основна задача створити Всеукраїнський Центральний продовольчий комітет, який має забезпечити автономію України в продовольчій справі та подбати про відповідне постачання Українським хліборобам потрібних в їх господарствах продуктів та знарядь» [92].

На засіданні Центральної Ради 6 серпня 1917 р. генеральний секретар земельних справ Б.Мартос вказав, що йому приходилося працювати в дуже несприятливих умовах, при відсутності фахових сил по земельному питанню. Відзначено, що налагоджується робота організації на місцях [93].

У декларації Генерального Секретаріату, прийнятій 29 вересня 1917 р., підкреслено виключно важливе значення проведення земельної реформи в Україні. Її суть втілено у положеннях: «трудящим масам належить право на землю, що вони її обробляють. Ця вимога має бути задоволена» (підкреслено автором. – С.С.) [94]. Викладені й завдання Генерального секретарства по земельних справах: а) упорядкування земельних відносин через місцеві земельні комітети з широкою компетенцією щодо розпорядження земельними фондами та з широкими засобами їх діяльності, організацію агрономічних сил на Україні та об'єднання всієї справи агрономічної допомоги; б) поширити шкільну та позашкільну сільськогосподарську освіту, хліборобську кооперацію, особливо хліборобські артілі. Виділено положення «Поруч з підготуванням переходу землі до рук трудящого народу Генеральне секретарство земельних справ

підготовлятиме перехід всіх лісів у національну власність»
(підкреслено автором. – С.С.) [95].

Характерно, що саме у березні-грудні 1917 р. видані праці М.С.Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», в яких висвітлені проблеми державотворення і вирішення економічних питань.

У праці «Якої ми хочемо автономії і федерації» висвітлені важливі концептуально-теоретичні основи вирішення земельного питання. *По-перше*, акцентовано, що «з економічного погляду дуже важно, щоб природні багатства української землі й людська сила її не марнувалися і не притягалися штучно набік різними сторонніми економічними рахунками з великою шкодою для краю й даремною утратою їх для всього людства, а використовувалися мудро в інтересах економічного розвитку краю і добробуту народного *Україна становить окрему економічну область зі своєю виразною фізіономією й укладом, багато обдаровану всякими умовами для великого економічного розвитку і поступу* (виділено автором) [96]. З урахуванням цього вказувалось на потребу передачі керування економічними справами органам влади України. *По-друге*, спеціально виділено питання розвитку сільського господарства. М.С.Грушевський вказав на потребу забезпечення українському хліборобові якнайбільшого прибутку на основі земельного фонду - тих земель, які будуть викуплені від землевласників [97].

Вказані положення творчо розвинуті у праці «На порозі нової України. Гадки і мрії», написаній у грудні 1917 - січні 1918 р. і опублікованій у лютому-березні 1918 р. В ній М.С.Грушевський розглядає аграрну проблему у взаємозв'язку із державним устроєм незалежної України. Його встановлення сприяло тому, що Україна стала єдиним властителем всіх підземних і наземних багатств, в тому числі земельних угідь. Це створило передумови для впровадження більш різносторонньої й інтенсивної культури збіжжя. Вказано на можливість і доцільність культивування в чорноморських степах бавовни, на полудневім узбережжі у більш широких розмірах - полудневих овочів. Акцентовано, що розвиток

скотарства, птахівництва, рибальства, бджільництва слід провадити в розмірах більш раціональних, обрахованих на далекий експорт [98].

Характерно, що в Українській Центральній Раді переважали прихильники соціалізації землі. Так в офіційному поясненні Генерального Секретаріата змісту III Універсалу від 12 листопада 1917 р. щодо земельної справи йшлося: «... оберігаючи все народне господарство: машини, ліси, будинки, лани, скот і інше, дбаючи про порядок на Україні, Універсал не дозволяє ніяких самочинних захватів земель і всякого добра, порубки лісів тощо, бо такі захвати і порубки неминуче зруйнують відтепер вже всенародне багатство, та викличуть розруху та сварки в краю і серед селянства. ... Взагалі Універсал не тільки не дає права розпоряджатися самовільно землями, сільськогосподарським реманентом, кіньми і т.п., а призначаючи його добром всенародним передає під догляд і в розпорядження Повітовим та Губернським Земельним Комітетам при допомозі Комітетів Волосних» [99].

16 січня 1918 р. в газеті «Народна воля» опубліковано «Звернення секретарства земельних справ до українського селянства, селянських спілок, земельних комітетів, кооперативних і просвітніх товариств». В ній пропагувалася ідея соціалізації землі. «Необхідно, - вказано у зверненні, - братися до нового хазяйнування спілками, товариствами, спрягаючись та організовуючись Земельним спілкам легше управлятись з землею, зручніш заводити культурне господарство, швидше можна здобути агрономічної допомоги порадами, насінням, машинами і всім іншим» [100].

Ця ідея відображена і у Відозві Раді народних міністрів до селянства, яка опублікована 17 січня 1918 р. «Справдилась, констатувалось у відозві, - давня мрія нашого селянства, мрія за котру вже багато крові пролито вся земля з нетрудових рук перейшла в розпорядження трудового народу. Тепер тільки треба подбати про те, щоб уся вона була засіяна, щоб дала вона врожаю не менше, як раніше давала. Цьому на перешкоді може стать недостача насіння, робочої скотини, плугів і іншого реманенту. Але гуртом дружно можна і з цим справитись - обробити землю не по одинці, а спілкою» [101].

18 січня 1918 р. у Віснику Раді народних міністрів Української

Народної Республіки опубліковано «Тимчасовий земельний закон», затверджений Українською Центральною Радою. У 6 ст. Декларувалося, що «Користування поверхнею землі дозволяється: а) для загально громадського господарства, коли органи державної влади, органи міського самоврядування або земельні комітети організують і ведуть різні корисні підприємства загального або місцевого громадського значення; б) для приватнотрудового господарства, яке ведеться власною працею окремими особами, сім'ями або спільно товариствами; в) під оселі й будівлі окремим особам, товариствам або громадським установам для мешкання, або для торговельних і промислових підприємств [102].

У 13 ст. записано: «Строки користування землею встановлюються сільськими громадами й товариствами на підставі прав, встановлених земельними комітетами згідно з цим законом». А у примітці до цієї статті вказано: «право користування може переходити в спадщину» [103].

Наприкінці січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Земельний закон, основою якого стало скасування права власності на землю. Встановлювалося, що «землі відводяться земельними комітетами в приватнотрудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам». Незважаючи на те, що закон дозволяв «перехід права користування в спадщину», основна проблема людини, землі й волі так і лишилась неврегульованою, що в подальшому призвело до фатальних наслідків. За свідченням В.Винниченка, «сільський пролетаріат в обіцянки і закони про землю не вірив, більше вірячи реальним фактам, а з іншого боку, ідея «соціалізації землі» викликала обурення заможного селянства, «яке лаяло Центральну Раду й агітувало на всі боки проти неї». Щоб якось виправдатися перед заможним селянством, Центральна Рада 29 квітня 1918 р. прийняла поправку до Земельного закону, за якою ділянки розміром до 30 дес. не підлягали переділу.

При розгляді аспектів української моделі господарювання в аграрному секторі важливо враховувати стан у сільському господарстві не лише на терені Східної, а й Західної України, положення із програмних документів політичних партій та рухів, що діяли в Наддніпрянській Україні, в Галичині, Північній Буковині і

Закарпатті.

Вищим органом виконавчої влади Західноукраїнської Народної Республіки була Українська Національна Рада. У її складі діяла комісія з земельної проблеми, яку очолював Л.Бачинський.

14 квітня 1919 р. Рада ухвалила Закон про земельну реформу. Цей закон регламентував націоналізацію поміщицьких, монастирських, церковних земель, а також земель різних установ. З них мав бути створений єдиний земельний фонд ЗУНР. Порядкувати фондом мали Загальна земельна і повітові комісії з трирічними повноваженнями, а також сільські комісії, склад яких підлягав щорічному оновленню. Ст. 18 Земельного закону окремо передбачала, що «наділення землею не може бути розпочато до закінчення війни і повернення жовнів і полонених додому». Отже, фактично йшлося про зволікання земельної реформи. Так, ст. 21 Закону надавала місцевій владі право ув'язнювати на 6 місяців, а також додатково штрафувати на суму до 10 тис. крон за «самовільне захоплення землі», розподіл націоналізованих Законом будинків, інвентарю тощо. Земельний закон абсолютно не відповідав вимогам селянства. Приймаючи його, керівництво ЗУНР намагалося уникнути звинувачень з Заходу у більшовизмі та схильності до революційного розподілу поміщицьких земель [104].

При розгляді проблем землеволодіння та землекористування в Україні у 1917-1920 рр. важливо і необхідно враховувати законодавчі акти та практичні заходи з вказаних питань, які здійснювали органи радянської влади.

Після здобуття влади більшовиками 8 листопада 1917 р. було проголошено Декрет про землю, згідно з яким поміщицька власність на землю відмінялася без усякого викупу, поміщицькі маєтки, як і всі землі – удільні, монастирські, церковні, кабінетські, з живим і мертвим інвентарем, господарськими спорудами і усією власністю переходили в розпорядження волосних комітетів і повітових рад селянських депутатів. На останні покладалися функції вживати необхідних заходів для дотримання суворого порядку під час конфіскації поміщицьких маєтків, визначення розмірів ділянок, майна, що підлягають конфіскації.

Декретом визначалося, що найсправедливішим розв'язанням буде передача всієї землі, включно з державною, у володіння тих,

хто працює на ній, і що форми землеволодіння мають вільно визначатися безпосередньо на місцях. Акцентувалася увага й на тому, що земельні ділянки з високорозвинутими господарствами – садами, плантаціями, розсадниками, оранжереями, теплицями тощо – не підлягають поділу, а перетворюються на показові і передаються у користування держави або общини залежно від їх розміру та значення. Спеціально вказувалося, що присадибні міські та сільські землі з домашніми садами йгородами залишаються в користуванні безпосередніх власників, причому розмір ділянок і рівень податку за користування ними визначається законодавчим порядком.

«Основний закон про соціалізацію землі», затверджений ВУЦВК 9 лютого 1918 р., підтверджував націоналізацію землі, ліквідацію приватної власності на землю і перехід її у розпорядження трудящих мас. Закон велику увагу приділяв розвитку громадського обробітку землі. Згідно із Законом, першочергове користування землею надавалося державі, громадським об'єднанням, сільськогосподарським комунам, товариствам, сім'ї та особі. Таким чином, Декрет про «усупільнення» землі від 9 лютого 1918 р. акцентував увагу на окремих моментах колективізації, але в основному був присвячений розподілу землі згідно з Декретом від 8 листопада 1917 р.

«Основний закон про соціалізацію землі» був трансформований з Росії без урахування конкретних умов, специфіки аграрних відносин в Україні, внаслідок реалізації якого аграрна політика в краї почала деформуватися.

19 березня 1918 року цей Закон під назвою «Тимчасове положення про соціалізацію землі» був прийнятий і в Україні. У ньому йшлося про те, що влада надаватиме допомогу в питанні громадського обробітку землі, насамперед, надаючи перевагу трудовому комуністичному, артільному, кооперативному господарюванню перед одноосібним. Концептуально закладаються ідеї громадського господарювання в українському селі.

У 1917 – 1920 рр. українські уряди були вимушені здійснювати жорстку продовольчу політику. Це зумовлювалося необхідністю забезпечення продовольством армії, міських жителів. Вона

проводилася в умовах зниження виробництва сільсько-господарської продукції. Характерно, що так звану продовольчу диктатуру царський уряд ввів у 1916 р. Її елементи проявлялися і у заготівельних акціях, які в 1917 р. здійснювала Українська Центральна Рада, а в 1918 р. уряди гетьмана П.Скоропадського і Директорії. Насильницькою конфіскацією продовольства у селян займалися денікінці, армія Врангеля, польські військові.

Радянська влада встановила продовольчу диктатуру у травні 1918 р. Декретом про монополію на харчові продукти Наркоматові продовольства надавалося право реквізувати у селян усе зерно понад визначений останнім прожитковий мінімум. Йшлося про «куркульське» зерно, а відтак декрет закликав решту селян, які не мали власного майна, об'єднатися до нещадної боротьби з «куркулями». Декрет про боротьбу з сільською буржуазією від 14 травня 1918 р. оголошував селян, які мали надлишки зерна, «ворогами народу», вимагав їх передачі революційному суду з наступним ув'язненням на строк не менше 10 років, а також надавав Наркомпроду «застосовувати збройну силу у випадку протидії відбиранню хліба або інших продовольчих продуктів».

Для здійснення продовольчої диктатури були створені й відповідні органи – продовольчі загони. А Декретом від 11 червня 1918 р. організовувалися комітети бідноти (комбіді), в обов'язки яких входило надання допомоги місцевим продовольчим органам у вилученні хлібних надлишків. До їх складу входили переважно селяни-бідняки та сільські пролетарі. Члени комбідів за рішенням більшовиків мали переваги при розподілі землі, звільнялись від податків і діставали 25% «здобичі» від вилученої сільсько-господарської продукції.

За допомогою названих акцій, при байдужості основної маси селянства, владоможцям удалося створити на селі щось на зразок соціальної опори.

На комітети бідноти покладалися обов'язки вилучати хліб, а також іншу сільськогосподарську продукцію, машини, інвентар у заможних селян і цим самим допомагати місцевим продовольчим органам виконувати ленінські настанови. Зауважимо, що більшовицькі завдання щодо реквізицій хліба були не лише успішно виконані, а і значно перевиконані, оскільки на практиці реквізиційні

процеси охопили не тільки заможного-середняцькі господарства, а навіть і бідняцькі.

З метою посилення реквізиційної політики на селі 9 травня 1920 р. в Україні було прийнято «Закон про комнезами». Комітети незаможних селян були створені тільки в Україні. Вони об'єднували селян-бідняків та бідніших середняків, які вели боротьбу проти «куркульства», вилучаючи в нього землю, рухоме й нерухоме майно тощо. Свою «лепту» в реквізиції вони внесли в другій половині 1920 р., коли хлібозаготівля значно збільшилась. У листопаді 1920 р. налічувалось близько 9600 сільських і волосних комнезамів, які були наділені правами державних і політичних органів, фактичної влади на селі. Комнезами були непопулярними серед народу і некомпетентними у господарських питаннях. Вони користувалися державними пільгами й відрахуваннями від зібраної ними за продрозкладкою продукції, але не бажали ділитися з селянами середнього стану. Тому все частіше ставилося питання про реорганізацію комнезамів, позбавлення їх функцій державного значення та перетворення на добровільні громадські організації. Врешті-решт у липні 1925 р. і вони припинили своє існування. Отже, стало очевидно, що згадані перші декрети про реквізиції з'явилися фактично до громадянської війни. Зважаючи на це, вона не була головною причиною введення політики воєнного комунізму, а лише частковою.

Головною причиною введення політики воєнного комунізму було те, що більшовики наслідували теорію безтоварного соціалізму К.Маркса. Ця причина раніше замовчувалась радянською історіографією. Аналізуючи суть допущеної більшовиками помилки, слід підкреслити, що вона полягала в «перестрибуванні» через соціалізм, у прагненні «провести безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу». Звідси випливає, що політика воєнного комунізму була аж ніяк не «воєнною», а суто ідеологічною господарською примусовою акцією у намаганні створити новий правопорядок і негайно перетворювати вже тодішнє суспільство на комуністичне.

У період громадянської війни товарно-грошові відносини фактично були замінені товарообміном між містом і селом, який

проводився не в інтересах селянства. Нееквівалентне постачання сільськогосподарської продукції селянами у міста не відповідало пропорції забезпечення їх промисловими товарами. Так, сільчани одержували лише товари першої життєвої необхідності (сіль, сірники, мило, гас), маючи при цьому потребу в одязі, взутті тощо. Тому їм доводилося виробляти не лише продукти харчування, але й необхідні промислові товари звичайним кустарним способом. У країні було заборонено, абсолютно закрито всякий розвиток приватного, недержавного обміну, тобто суворо заборонено торгівлю надлишками сільськогосподарської продукції з боку селян. І це в той час, коли існували мільйони дрібних селянських господарств.

Це була офіційна політика уряду, яка фактично зводилась до державного насильства не тільки над панівною верхівкою, а й над селянами та невдоволеними робітниками. Безумовно, ця ганебна політика не могла не відбитися на психології та свідомості трудящих, особливо селян, оскільки негативно впливала на їхнє ставлення до радянської влади і водночас на пониженні їх ролі в соціально-економічному житті. *Саме з цього часу й бере свої витоки принцип «відчуження» селян від землі, втрата інтересу до землеробської праці, до справжнього господарювання селянина на землі.*

4.5. СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТА І НАУКА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розвиток аграрної науки в Україні на початку ХХ ст. пов'язаний з діяльністю сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, відкритого у липні 1898 р. Сільськогосподарське відділення готувало фахівців з спеціальностей: часткове землеробство, пов'язане з вивченням сільськогосподарських машин і знарядь; часткова зоотехнія; сільськогосподарська економіка і статистика; енциклопедія ліпних наук.

Активно і плідно працювали на сільськогосподарському відділенні професори Є.П.Вотчал, М.П.Чирвинський, В.В.Колкунов, Ю.М.Вагнер, К.Г.Шіндлер, які сполучали педагогічну і наукову

роботу. Почесним членом КПІ і лектором на сільсько-господарському відділенні був заслужений професор Московського університету К.І.Тимірязєв.

Підвалиною сільськогосподарського відділення КПІ стали ботанічна й зоологічна лабораторія, зоологічний музей, лабораторії та кабінети часткового і загального землеробства, часткової й загальної зоотехнії, станція випробування сільськогосподарських машин.

Одну з найбільших у країні ботанічних лабораторій створив професор Є.П.Вотчал, якого запросили на роботу в КПІ за пропозицією К.І.Тимірязєва. Маючи багатий досвід роботи у фітофізіологічних лабораторіях Московського університету, Петровської землеробської і лісової академії, Варшавського університету, ґрунтовно ознайомившись з організацією роботи лабораторій, дослідних станцій Відня, Інсбрука, Цюріха, Берна, Гейдельберга, Галле, Берліна Є.П.Вотчал уже з перших років існування лабораторії перетворив її у центр еколого-фізіологічних досліджень.

Важливу роль у підготовці спеціалістів сільського господарства відіграла зоологічна лабораторія та зоологічний музей створені під керівництвом Ю.М.Вагнера, який вивчав досвід роботи Вищої сільськогосподарської школи в Берліні, сільськогосподарського відділення та дослідної станції в Галле, сільгоспакадемії в Штутгарті, власноручно зібрав колекцію на Середземному морі.

Досить відомою в Росії стала станція випробування сільськогосподарських машин і знарядь, створена професором К.Г. Шіндлером. До 1916 року вона залишалася базою для навчально-практичної та науково-дослідної роботи.

На сільськогосподарському відділенні були створені професором М.П.Чирвинським лабораторія загальної зоотехнії та зразкова вівчарня (100 голів курдючних, волоських, цигайських, чушок та інших порід). Крім того, діяли лабораторії часткового землеробства (професор П.Р.Сльозкін), загального землеробства (професор О.В.Ключаров), часткової зоотехнії (професор С.О.Іванов), лісовий кабінет, метеорологічна й ентомологічна станції та інші кабінети й служби.

Д.І.Менделєєв у 1903 р. у доповідній записці С.Ю.Вітте

підкреслив: «Можу сміливо сказати при цьому, що я бачив більшість кращих лабораторій Західної Європи, не кажучи вже про російські лабораторії вищих навчальних закладів, і вважаю, що лабораторії, кабінети й майстерні Київського політехнікуму виділяються між мною баченими не тільки сучасністю і багатством забезпечення, але й обширністю і досконалістю пристроїв, призначених для студентських вправ, що особливо знаменно» [105].

Характерно, що провідні вчені сільськогосподарського відділення КПІ вважали, що навчальний процес повинен поєднуватися з науковою роботою. Ця теза втілена у судження Є.Вотчала: *викладати може тільки той, хто сам працює у науці.*

Природа щедро наділила Є.П.Вотчала талантом педагога. Його лекції відзначалися глибиною, логічністю, дохідливістю, емоційним характером та багатством мови. На сільськогосподарському відділенні вчений читав анатомію та фізіологію рослин. В них він використовував результати своїх досліджень, які викладені у капітальній монографії «Про рух пасоки (рідини) в рослинах: критичне й експериментальне дослідження» (1897), працях «Про вплив зовнішніх умов на роботу кореня» (1913), «До питання про роль і склад пасоки» (1916) та ін.

Завдяки блискучому таланту, організаторським здібностям, невтомній праці Є.П.Вотчал започаткував школу українських ботаніків-фізіологів. Поряд із ним працювали його учні й однодумці, пізніше визначні вчені В.Р.Заленський, В.В.Колкунов, М.К.Малюшицький. Учнями і послідовниками Є.П.Вотчала стали І.М.Толмачов, О.М.Кекух, А.С.Оканенко, М.І.Орловський, О.О.Табанецький, І.Ф.Завгородній, П.Є.Ярошинський та ін.

Тривалий час (1902-1919 рр.) кафедрою часткового землеробства КПІ (насіннезнавство, вивчення біології і культури сільськогосподарських рослин) завідував П.Р.Сльозкін. Він є автором «сільськогосподарського календаря», який видавався у 1912-1914 рр. і користувався широкою популярністю в Росії.

Науково-дослідну і педагогічну роботу лабораторії загального землеробства (механічний обробіток ґрунтів, їх удобрення, ґрунтознавство і лувівництво тощо) у 1902-1911 рр. спрямовував О.В.Ключаров. Водночас він читав лекції з ґрунтознавства та

лісівництва. У 1912-1920 рр. лабораторією загального землеробства керував другий відомий учений - В.В.Колкунов. У 1905-1907 рр. він опублікував першу і другу частини фундаментальної праці «До питання про створення посухостійких раскультурних рослин». Ця праця принесла не тільки магістерський ступінь (1909), звання екстраординарного професора, Ахматовську премію і світове визнання, але й послужила могутнім поштовхом до створення нового напрямку селекції щодо посухостійкості. Одночасно з плідною науковою діяльністю В.В.Колкунов читав курс «вчення про селекцію», готував підручник із загального рослинництва. З цією метою друкував статті в журналах. У 1913 р. вийшли друком статті «Про співвідношення анатомічної будови і процента азоту в листях кукурудзи», «До питання про співвідношення анатомічних коефіцієнтів і фізіологічних властивостей рослин» та ін.

З 1894 р. по 1915 р. за сумісництвом працював у КПІ професор Київського університету С.Г.Навашин. У цей час він закінчив ряд досліджень процесу запліднення в однодольних і дводольних рослин, що привело вченого до відкриття подвійного запліднення у покритонасінних рослин і принесло йому світову славу. За видатні заслуги С.Г.Навашин був обраний почесним членом 20 академій і наукових товариств світу. На сільськогосподарському відділенні КПІ він читав курси «Морфологія і систематика рослин», «Рослини паразити», «Експериментальне вчення про спадковість».

Значний внесок у розвиток зоології та фізіології тварин зробили професори Ю.М.Вагнер і М.Ф.Кашенко. Перу Ю.М.Вагнера належить «Початковий курс природознавства» (1908), підручник із зоології для середніх навчальних закладів (1910), «Оповідання про невідомих істот» (1911), «Оповідання про тварин» (1912). З 1898 р. по 1911 р. він читав на сільськогосподарському відділенні КПІ «Вступ у зоологію», зоологію безхребетних та прикладну ентомологію. У 1907-1908 рр. Ю.М.Вагнер керував заснованим ним «Обмінним ентомологічним бюро» і читав лекції з зоології на Вищих жіночих курсах.

М.Ф.Кашенко очолив кафедру зоології та фізіології тварин сільськогосподарського відділення КПІ у 1912 р. Він заснував акліматизаційний розсадник рослин у Києві (1913) і керував ним до

кінця свого життя (1935). Разом із професором В.О. Караваєвим він організував Зоологічний музей ВУАН і був його директором (1919-1926 рр.). У 1918 р. М.Ф.Кащенко обрали академіком ВУАН.

У розвитку зоотехнічної науки важлива роль належить дослідженням першого декана сільськогосподарського відділення КПІ М.П.Чирвинського, якого по праву вважають основоположником зоотехнічної науки в Росії.

Весь київський період своєї діяльності професор М.П.Чирвинський присвятив дослідженню питань розвитку і росту кістяка тварин під впливом різноманітної годівлі. Він дослідив остогенез у другій половині утробного розвитку і в постфетальному (ембріональному) періоді і створив порівняльні таблиці лінійного розвитку, змін пропозицій і структури кісток. Цими дослідженнями ставилася мета з'ясувати характер впливу поживного і недостатнього харчування у молодому віці на ріст кісток, череп, тулуба і кінцівок, на продуктивність тварин. Головним завданням цих досліджень було за словами М.П.Чирвинського, «оволодіння уміннями керувати розвитком сільськогосподарських тварин на основі знання їх вимог до навколишнього середовища».

Праці М.П.Чирвинського багато разів перекладалися різними мовами, а вибрані твори опубліковані у двох томах у 1949-1951 рр. Він же автор підручника «Загальне тваринництво».

На високий до того часу рівень поставив вивчення сільськогосподарських машин і знарядь та їх дослідного випробування професор К.Г.Шіндлер. У 1903 р. він захистив наукову працю «Теорія і конструкція орних знарядь» і одержав звання ад'юнкта. У грудні 1905 р. його затвердили екстраординарним професором. Вчений опублікував багато праць, що мають наукове і практичне значення. До них належать такі, як «Плуги оборотні і багатокорпусні», «Нарис розвитку парової оранки», «Дискові культиватори», «Американські молотарки», «Колосожатки - Хедер».

У 1903-1916 рр. сільськогосподарське відділення КПІ підготувало 639 фахівців. Студенти, які успішно склали випускні іспити і одержували звання вченого-агронома, мали право працювати у поміщицьких господарствах, сільськогосподарських товариствах, науково-дослідних станціях, кооперативах, показовій

роботі серед хліборобського населення, завідувати фермами, займати посади на державній службі, носити встановлений для них знак особливого зразка.

Аналіз праць викладачів сільськогосподарського відділення КПІ дає підставу твердити, що вони приділяли увагу питанню про форми господарювання в аграрному секторі. Вони підтримали столипінські реформи, здійснення яких мали забезпечити утвердження приватної власності на землю на хутірській основі. Водночас розроблялися рекомендації щодо вдосконалення форм господарювання у поміщицьких маєтках.

У 1915-1917 рр. КПІ, як і ряд інших вузів, не функціював. Навчання у вузі відновилося у 1918 р. На сільськогосподарському (агрономічному) факультеті навчалося 44 студенти. У цей період урядом Української Народної Республіки (Директорії) був підготовлений закон про «Київську сільськогосподарську академію» — державну вищу школу з підпорядкуванням Міністерству земельних справ. Цей закон передбачав створення шести факультетів: агрономічного, лісового, межового, ветеринарного, інженерного, економічного, які поділялися на відділення. Проте складності, породжені війною, насамперед, ліквідація УНР не дали можливості втілити цей задум у життя.

Навесні 1921 р. КПІ знову запрацював, і в ньому на агрономічному факультеті вже навчалося 194 студенти. Постановою Головного комітету професійної і спеціально-наукової освіти Наркомпросу УСРР від 21 вересня 1922 р. агрономічний факультет був перетворений у сільськогосподарський інститут з одним факультетом (агрономічним) і двома відділеннями (лісовим і зоотехнічним).

На початку ХХ ст. широкого розвитку набула земська агрономія. Земства провадили агрономічну консультацію населення, організовували каси дрібного кредиту та сільськогосподарські крамниці. Земські агрономи пропагували поліпшення господарств не лише популярними лекціями, а й наочно-показовими заходами. Добре розроблена була методика сільськогосподарських змагань (конкурсів) та районних сільськогосподарських виставок. Агрономи проводили в сільських господарствах досліді з мінеральними добривами, які наочно показували

селянам ефективність цих добрив. Опрацьовано методи сільсько-господарського районування та типи «районової агрономії». Земська агрономія дала багато цінного матеріалу для нової галузі «громадської агрономії», що почали заводити при високих агрономічних школах.

В цей же час ряд українських вчених розробляли проблеми щодо вдосконалення економічних відносин і форм господарювання в сільському господарстві. У численних працях українського економіста П.Лященко порушувалися такі проблеми, як використання земельних ресурсів і ціни на землю, виробництво зерна і ціни на нього, сільськогосподарський кредит, внутрішня і зовнішня торгівля зерном, сільськогосподарські виробничі асоціації, страхування врожаю, сільськогосподарська статистика, аграрна політика та ін. Праці вказаного періоду ввійшли до тритомної праці П.Лященка «История народного хозяйства СССР», яка була опублікована у 1947-1948 рр.

Більшість праць В.Косинського, виданих на початку ХХ ст., присвячена розвитку поміщицького і селянського господарства, земельній ренті, кооперації, особливо сільськогосподарської. Він висунув гіпотезу «розкапіталізації» сільської економіки, яку відстоював як член Центральної Ради від конституційно-демократичної партії. В.Косинський був одним із фундаторів Всеукраїнської Академії Наук, заснованої в листопаді 1918 р. У складі академії був фізико-математичний відділ, в якому діяло 12 кафедр і комісій, в тому числі біології сільськогосподарських рослин, ботаніки, експериментальної зоології. У структурі відділу були секції, в тому числі геологічна і зоологічна. Як окремі структури діяли Ботанічний музей та гербарій, Біологічний інститут ім. Омельченка, Зоологічний музей, Акліматичний сад.

У відділі працювали дослідник льодовикової доби на Україні геолог Р.Виржиківський, ботанік і геолог, дослідник Азії й рослинності та ґрунтів України Д.Заболотний, природознавець і ґрунтознавець О.Соколовський, ботаніки М.Кашенко і О.Яната, В.Липський, О.Фомін, Л.Висоцький, Є.Лавренко, К.Зеров, зоолог І.Шмальгаузен, професори-генетики Я.Добжанський, І.Карпетченко (обидва дістали за свої праці Нобелівську премію), зоолог М.Шарлеманя.

Велику працю виконав заснований 1919 р. комітет сільськогосподарських наук України, в якому згуртувалися вчені агрономи й дослідники ґрунтознавства. Ця ділянка мала свою добру традицію з кінця ХІХ ст., коли українські земства підтримували ці дослідження в інтересах сільського господарства (секції ґрунтознавства, ботанічна, економічна, меліораційна та ін.). Зокрема, велику працю провела секція ґрунтознавства, наукові методи якої удосконалили професори Г.Махів і В.Крокос. Особливо важлива видана цією секцією в 1919-1927 рр. «Мапа ґрунтів України» і 10 томів «Матеріалів дослідження ґрунтів України» - праці світового значення.

Ботанічна секція під керівництвом О.Янати склала «Ботанічно-географічну районізацію України» (1925) і почала видання «Флора України».

Комітет сільськогосподарських наук організував 25 дослідних агрономічних станцій, кілька заповідників - цінних зразків української природи, серед них славетні «Чаплі», дослідні станції нових порід овець і свиней, надморські станції перелітних птахів, заповідники цілинних степів Старобільщини та Надозів'я.

Велике значення для мешканців України завжди мали ліси. У першому тисячолітті вони вкривали майже всю територію України, за винятком степової зони. Непрохідні ліси Лісостепу чергувалися зі степовими ділянками, придатними для землеробства.

Україна по праву вважається колискою лісорозведення, особливо у степовій зоні. Перші відомості про розведення лісів належать до часів Запорозької Січі, де видавалися спеціальні ордери на розведення лісових і плодових порід дерев на дніпровських островах. Але таке розведення лісу було примітивним і мало епізодичний характер. У міру заселення степових районів виникла потреба садити ліс для захисту полів. Успішні роботи з розведення лісів були проведені на початку ХІХ ст. відомими поміщиками І.Я.Данилевським, В.Я.Ломиковським, В.П.Скаржинським.

Новий етап у розвитку степового масивного лісорозведення розпочався з моменту створення степових дослідних лісництв. У Велико-Анадольському лісництві самовідданою працею В.Є.Граффа за 23 роки було створено 114 га лісу у жорстких умовах степу, в Ращинському лісництві – 700 га.

Ще у XVIII ст. в Україні започаткована лісівнича наука, розпочата підготовка вітчизняних кадрів для лісового господарства. Першим навчальним закладом, який готував лісоводів, був Санкт-Петербурзький лісовий інститут, відкритий у 1803 р. Пізніше (у 1840 р.) лісоводів став готувати Ново-Олександрівський інститут сільського господарства і лісівництва, від якого бере свій початок нинішній лісогосподарський факультет Національного аграрного університету (м. Київ). З 1865 р. лісоводів стала готувати Петровська землеробська і лісова академія.

У кінці XIX – на початку XX ст. роботи зі степового лісорозведення в Україні активізувалися. Цьому сприяла діяльність відомої експедиції В.В.Докучаєва. Особливо великі заслуги в розробці теорії степового лісорозведення та практичному її втіленні має Г.М.Висоцький – загально визнаний корифей степового лісорозведення.

Чимало дослідної роботи велося й заходами земств і приватних осіб: багато праць опубліковано в «Лесном журнале». Досліди і практика українського лісівництва в Центральних і Східних землях уже до революції виявляли значну специфіку у зв'язку з природою України.

У галузі сільськогосподарської техніки і технології виробництва теж були зрушення. В 1885 р. при Харківському технологічному (нині політехнічному) інституті була організована кафедра сільськогосподарського машинобудування, перед якою ставилось завдання готувати інженерів, які володіють сучасними методами розрахунку і проектування сільськогосподарських машин і механізмів.

Україна ще здавна «знана була в усіх кінцях землі» (Іларіон, XI ст.). Спорадичні зв'язки, наприклад, з Китаєм ідуть скрізь віки, а особливо пожвавились вони з кінця XVII ст. через Росію. На початку XIX ст. в Китаї побували українці-мандрівники: Ю.Тимківський, історик М.Бантиш-Каменський. А лікарю Й.Войцехівському за видатну участь у лікуванні пошестей китайці поставили за життя пам'ятник (у 1829 р.).

Хвилі української еміграції закинули на інші континенти (у Північну і Південну Америку, в Австралію тощо) чимало працелюбних і талановитих людей, які привезли туди тисячолітню

духовну й матеріальну культуру миролюбного українського народу.

Вчені-аграрники, хлібороби України зробили значний внесок у розвиток світового сільського господарства багатьох країн. Про це яскраво свідчить їх діяльність у Сполучених Штатах Америки, де українці, починаючи з середини XIX ст. сприяли розвиткові найважливішої частини економіки – створенню для США слави «хлібного кошика» світу, завівши туди різні сорти української пшениці. Згідно з даними Міністерства сільського господарства США (Бюлетень № 1074 за 1992 р.) початок вирощування твердих озимих пшениць поклали такі сорти, як Турка, Турецька червона, Харків, Кримська тощо, які були завезені до США з Таврійської, Катеринославської та Харківської губерній. Ярі сорти пшениці беруть свій початок з українського сорту Галицька, який почали вирощувати в Північній Америці ще в 1842 р. Певна частина американських сортів Dugum несе в собі спадковість українських сортів Арнаутки, Білотурки та Гарновки.

У XX ст. наші співвітчизники успішно продовжували пошукову, дослідницьку, новаторську роботу в аграрній сфері США. Так, подружжя Савицьких (В'ячеслав та Олена) створили одонасінний цукровий буряк, що привело до реальної революції в технології вирощування і значно підвищили його продуктивність. Нині їхні сорти займають 90% посівних площ цієї культури в США.

У ґрунтознавстві відомий український вчений Григорій Махів створив першу повну класифікацію ґрунтів США.

Патріархом і вчителем багатьох вчених ветеринарної медицини був випускник Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту Іван Розгін.

Доктор Іван Федьків уперше в історії наукового ведення лісівництва США організував національний симпозіум, на якому були обговорені питання економіки лісового господарства. Він – співавтор національної концепції охорони навколишнього середовища.

Прикладів, коли вчені – вихідці з України та українського походження збагачували світову аграрну науку, можна навести ще багато.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ДОВІДНИК

- 981 р.** - Під цією датою в "Повісті временних літ" згадується про плуг з череслом на українських землях.
- 1113 р.** - Перші згадки про млини в "Статуті" Володимира Мономаха.
- 1185 р.** - Перші згадки про ціни в "Слові о полку Ігоревім".
- XIV-XVI ст.** - Винайдення українськими майстрами нових плавних засобів - "дубів" і "чайок".
- 1588 р.** - Третій Литовський статут. Остаточне закріпачення селян в Литві, Білорусії і на українських землях.
- 1590 р.** - Прийняття польським сеймом ухвали "Порядок щодо низовців й України": реорганізація козацького реєстру, відокремлення його від нереєстрового козацтва. Українські землі за Білою Церквою переходять до польської шляхти. Рішення польського сейму щодо так званих "українських пустинів" - Наддніпрянщини. Ухвалив роздавати ці землі шляхті.
- 1723 р.** - Царський наказ Малоросійської колегії про складання козацького реєстру. Мета - обмеження можливостей переходу селян у козацтво.
- 1729-1730 рр.** - "Генеральне слідство". Розмежування маєтків на Лівобережній Україні з метою закріплення землі за козацькою старшиною і одержання права спадковості.
- 1735 р.** - Царський указ про поділ лівобережного козацтва на "виборних" та "підпомічників". Юридичне закріплення майнового поділу козаків.
- 1744 р.** - Царський указ про повернення селян-втікачів у маєтки своїх панів.
- 1760 р.** - Універсал гетьмана К.Розумовського: про обмеження переходів селян у Лівобережній Україні.
- 1763 р.** - Царський указ про заборону поміщикам приймати селян-втікачів.
- 1776 р.** - Запровадження подушного податку на Слобожанщині (1783 р. - у Лівобережній Україні): обкладалися всі селянські двори залежно від кількості в них осіб чоловічої статі.
- 1783 р.** Царський указ про закріпачення селян на Лівобережжі: запровадження подушного податку.
- 1785 р.** - Запровадження земельного кадастру в Галичині: з метою оподаткування населення.
- 1793 р.** - Маніфест про включення Правобережної України до складу Росії. Селяни звільнялися на два роки від державних податків, постойв війська. Їм надавалося право безкоштовно користуватися робочою худобою.
- 1801 р.** - Указ Олександра I: купецтву, міщанам і державним селянам надавалося право купувати землю, не заселену кріпаками.

- 1842 р.** - Указ Миколи II про зобов'язаних селян: дозволено селянам брати землю у користування. Наростання кризи кріпацтва.
- 1845-1848 рр.** - Укази Миколи II щодо селянства: а) юридичне визначення меж покарання селян поміщиками (1845); б) дозвіл поміщикам відпускати селян на волю без землі (1845); в) дозвіл селянам викуповувати з неволі у разі продажу маєтку з молотка (1847).
- 1847-1848 рр.** - "Інвентарні реформи" генерал-губернатора Бібікова: забезпечення селян землею, скасування натуральних податків, визначення днів панщини. Реформи не вдалися.
- 1803 р.,
20 лютого** - Закон Російської держави про "вільних хліборобів", за яким поміщикам дозволялося звільняти селян із землею за викуп.
- 1811-1826 рр.** - Відмова селян с. Підвисокого Київської губернії відбувати панщину.
- 1848 р.,
27 березня** - Оголошення в Ужгороді закону від 18 березня 1848 року про скасування кріпацтва в Закарпатті.
- 1848 р.,
15 травня** - Скасування панщини у Східній Галичині.
- 1848 р.** - Поширення указу про скасування панщини в Північній Буковині.
- 1856 р.,
весна** - "Похід у Таврію за волею" – самовільне переселення селян Катеринославщини й Херсонщини.
- 1857 р.** - Початок підготовки селянської реформи.
- 1858 р.** - Створення в Російській імперії Головного комітету у селянських справах і дворянських комітетів для проведення селянської реформи.
- 1861 р.,
19 лютого** - Вихід царського маніфесту й "Загального положення про селян звільнених від кріпосної залежності": надання особистої свободи, можливість викуповувати землю у поміщиків; доки селяни не переходили на викуп, вони зобов'язані були відробляти панщину і сплачувати оброк. Початок швидкого розвитку капіталізму в Росії, збереження напівфеодальних відносин у сільському господарстві.
- 1863 р.,
липень** - Указ царя про переведення всіх селян Правобережної України на обов'язковий викуп. Розмір викупу знижувався до 20 відсотків.
- 1863 р.** - Введення в дію "Положення" про переведення удільних селян на становище селян-власників.
- 1881 р.** - Прийняття закону про обов'язковий викуп селян. Дозволено також переселення у східні райони Росії.

- 1904 р.** - Прийняття нового закону про переселення селян у східні райони Росії. До століпінської аграрної реформи (9 листопада 1906 р.) з України виїхало близько 100 тисяч чоловік.
- 1906-1909 рр.** - Проведення в Україні століпінської реформи.
1906 р., - Указ уряду про вільний вихід із селянської громади.
9 листопада Початок століпінської аграрної реформи. Створення нової системи соціальних відносин на селі. У різних районах України вийшло з громад від 7 до 50 відсотків.
- 1919 р.,** - Прийняття Раднаркомом УРСР декрету про хлібну розверстку в Україні.
12 квітня
- 1921 р.,** - X з'їзд РКП(б). Проголошення переходу до нової економічної політики. Головний момент: заміна продподатком. Відновлення товарно-грошових відносин, можливість приватного підприємництва.
8-16 березня
- 1921 р.,** - Прийняття надзвичайною сесією ВУЦВК декрету про заміну продрозверстки продподатком.
27 березня

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1. Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С. 296.
2. Попов П.М. М.Костомаров як фольклорист і етнограф. – К., 1968. – С. 26-27.
3. Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.Грушевського. – К., 1992. – С. 73-74.
4. Там само. – С. 162.
5. Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець. – С. 158-159.
6. Там само. – С. 160-161.
7. Енциклопедія Українознавства. У трьох частинах. Частина перша. – С. 683-684, 1067-1068; Частина друга. – С. 787-788.
8. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції. – Видання Українського Історичного Товариства, 1965.
9. Русов О. та ін. Описание Черниговской губернии. Томи 1, 2. – Чернигов, 1898; Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии 1882-1889. – Полтава, 1900; Херсонский уезд – статистико-экономическое описание. – Херсон, 1890; Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям. Сборник Херсонского земства. – Часть 8, 1888; П.И. Лященко. Очерки аграрной эволюции. – СПб, 1908.
10. Аграрный вопрос, 1905; Огоновский Н.П. Индивидуализация землевладения в России и ее последствия. – М., 1917; Его же. Индивидуальное землевладение. – М., 1912; Его же. Закономерности аграрной эволюции. – СПб, 1911; Маслов П. Аграрный вопрос в России. Тома Ы-ЫЫ. – М., 1908; Архангельский П.Г. Очерки по истории земельного строя России. – 1921; Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. – 1922; Месяцев П.А. Аграрная политика России. – 1924; Косинский В.А. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы. – Прага, 1924.
11. Порш М. Статистика землеволодіння 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 р. – Україна. Том IV. – К., 1907; Його ж. Із статистики України. – Україна. Том II. – К., 1907; Чикаленко Є. Земельне питання і Дума. – Рада, 1907. – С. 39-44; Його ж. До питання про аграрну реформу. – Дзвін, 1907.
12. Витанович І. Аграрна політика українських урядів. 1917-1920.
13. Мицюк О. Аграрна політика. Томи 1, 2. – Прага, 1925.
14. Кривченко Г.О. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. – К., 1919.
15. Енциклопедія українознавства. Частина 3. – С. 1041.
16. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Чернякова І.Г. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.
17. Винокур І., Губчанінов С. Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
18. Давня історія України: у 2 книгах. – К.: Либідь, 1995.

19. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991.
20. Третяк А.М. Земельні реформи на Україні: уроки історії. Частина I (1861-1941 рр.) – Чернівці, 1993.
21. Історія України: нове бачення. Видання 2-е, доповнене й перероблене. Під редакцією В.А.Смолія. – К.: Альтернатива, 2000.
22. Вказана праця. – С. 161.
23. Там само.
24. Там само. – С. 261.
25. Там само.
26. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К., 2000.
27. Приймак О.М. Столипінська реформа на Півдні України (1906-1917 рр). Автореферат кандидатської дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Запоріжжя: Державний університет. 2002. – 18 с.
28. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917-1920 років (історичний аспект). Автореферат кандидатської дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Запоріжжя: Державний університет, 2002. – 18 с.
29. Кучма Л.Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє. – Урядовий кур'єр. – 2000, 18 листопада.
30. Там само.
31. Підсумки соціально-економічного розвитку України у 2000 році та завдання на 2001 рік. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на засіданні Національної Ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування. – Урядовий кур'єр. – 2001, 14 березня.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 17.
2. Енциклопедія українознавства. Частина 3. – К., 1995. – С. 1048.
3. Крисаченко В., Мостяєв О. Україна – природа і люди. – К., 2000. – С. 125.
4. Бунятян К.П. Давнє населення України. – К.: Либідь, 1999. – С. 116.
5. Там само. С. 116-117.
6. Там само. – С. 117.
7. Там само. – С. 119-120.
8. Петров В. Походження українського народу. – К., 1992. – С. 17.
9. Бунятян К.П. Давнє населення України. – К., 1999. – С. 71-72.
10. Там само. – С. 8.
11. Енциклопедія українознавства. Частина «Історія». – С. 476-477.
12. Енциклопедія українознавства. Частина 3. – С. 1052-1053.
13. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. – К., 1999. – С. 186-187.
14. Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999. – С. 55-56.

15. Там само.
16. Українське народознавство. За редакцією доктора історичних наук С.П.Павлюка, кандидата історичних наук Г.Й.Горинь, доктора філософських наук Р.Ф. Кирчіва. – К.: Фоскніс, 1997. – С. 125.
17. Там само. – С. 172.
18. Там само. – С. 175-176.
19. Там само. – С. 179-180.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1. Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI-XVII вв. / МИЗ СССР. – 1952. – Сб. 1. – С. 353.
2. Велика історія України. – К.: Глобус, 1993. – С. 329.
3. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України. Агротехнічний аспект. К.: Наукова думка, 1991. – С. 15.
4. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 45-47.
5. Музиченко П. Історія держави і права. – С. 191-192.
6. Там само. – С. 215, 217.
7. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 1999. – С. 362-363.
8. Енциклопедія українознавства. Частина «Історія». – С. 471.
9. Там само. – С. 128.
10. Про аграрне і селянське питання в Галичині до 1848 р.: Франко І. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині // Твори у 20-т. – К., 1956. – Том 19. – С. 560-661; Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К., 1959.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Том 1. – С. 414.
12. Лист Р.Роздольського до І.Лисяка-Рудницького від 17 вересня 1966 р. Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Том 1. – С. 168.
13. Бойко О. Історія України. Запитання і відповіді. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – С. 127.
14. Бойко О. Історія України. Запитання і відповіді. – К., 1997. – С. 120.
15. Музиченко П. Історія держави і права. – С. 270-271.
16. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 1999. – С. 150-151.
17. Там само. – С. 511.
18. Багатопартійна система на початку ХХ ст. – С. 43.
19. Киевская старина. – 1883. - № 6. – С. 344.
20. Золота мрія Ольги Гордієнко. – Урядовий кур'єр. – 2001, 24 листопада.
21. Дубляни. (Школи й крайові заклади в Дублянах). – Львів. 1897. – С. 34, 35, 45 – 128.
22. Історія Київського університету. – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – С. 149-150.

23. Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К., 1996. – С. 88-89.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1. Діденко В.В., Коломієць С.С. Історія України. – К., 1999. – С. 119, 131-133.
2. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 224-225.
3. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К., 2000. – С. 26-28.
4. Отмена крепостного права на Украине: сборник документов и материалов. – К., 1961. – С. 7.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – Том 2. – С. 292.
6. Отмена крепостного права на Украине: сборник документов и материалов. – К., 1961. – С. 22-24.
7. Там само. – С. 25.
8. Там само. – С. 21-22; Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX століття). – Львів: Світ, 1996. – С. 245.
9. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX століття). – Львів: Світ, 1996. – С. 246.
10. Енциклопедія українознавства. Частина 3. – С. 1041.
11. Музиченко П. Історія держави і права. – С. 273-274.
12. Енциклопедія українознавства. Частина 2. – С. 481.
13. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968. – С. 8.
14. Там само.
15. Голицинская Е. Украина и ее колонии // Украинская жизнь. – 1914. - № 4. – С. 28.
16. Отмена крепостного права на Украине: сборник документов и материалов. – К., 1961. – С. 151.
17. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Випуск другий. На шляху капіталістичної акумуляції. – Харків, 1925. – С. 15.
18. Теплицький В.П. Вказана праця. – С. 122
19. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970. – С. 302.
20. Николаевская хлебная биржа. Прошлое и настоящее. – Николаев, 1993; История биржевой торговли в Одессе. – Одесса, 1996.
21. Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999. – С. 218.
22. Там само. – С. 219-220.
23. Головченко В.І., Демиденко Г.Г., Ермолаєв В.М., Рубаник В.С. Українські політичні партії кінця XIX – першої половини XX століття. Довідник. – Харків, 1994. – С. 21, 25, 28, 39.
24. Фареній І.А. Вплив просвітницької діяльності кооперації на соціальний та культурний розвиток українського селянства (початок XX століття). – Український селянин. – К., 2001. – С. 195.

25. Хромов П.А. Экономическое развитие России. Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1967. – С. 330.
26. Величковский М. Сільське господарство України і колоніальна політика Росії. – Український господарник. – Нью-Йорк, 1957. – С. 12-13.
27. Хромов П.А. Вказ праця. – С. 330.
28. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба. – К., 1955. – С. 79-80; Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1967. – С. 116-117.
29. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1967. – С. 116-117.
30. Рибалка І.К. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917-1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1987. - № 11. – С. 48-49.
31. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во Київського університету, 1973. – С. 8.
32. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. Т. 5. – С. 140.
33. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 126.
34. Моїсеєнко В.М. Характерні риси правового статусу селянства в пореформений період. – Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. Випуск 3. – К., 2001. – С. 178.
35. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995. – С.19.
36. Українські політичні партії кінець ХІХ – початок ХХ століття: Програмові і довідкові матеріали. – С.137-138.
37. Головка А. Національні і міжнаціональні елементи в українській кооперації / Українська кооперація. – 1918. - №1. – С.16.
38. Марочко В.І. Вказана праця. – С. 51.
39. Там само. – С. 52.
40. Установчі збори Українського Центрального кооперативного комітету / Відродження. – 1918, 3 вересня.
41. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 10.
42. Витанович І. Вказана праця. - С. 273, 295.
43. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М.: Наука. – С. 7,9,11,13,14,16,22, 301,311.
44. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. – К.:Либідь, 1999. – С. 184-185.
45. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995. – С. 19, 21.
46. Там само. – С. 21-22.
47. Там само. – С. 25.
48. Там само. – С. 26.
49. Маслов С. Трудовые земледельческие артели, их значение, история их организаций и уставов. – Ярославль, 1918. – С.205.
50. Субтельний О. Історія України. – К., 1991. – С. 285-286.

51. Марочко В.І. Вказана праця. – С. 58-60.
52. У схемі наводяться положення програм українських політичних партій, які містяться у праці “Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К.: Пошук, 1992. – С. 21-22, 35-36, 42, 57-61.
53. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕК, 1998. – С. 420.
54. Енциклопедія українознавства. Частина 3. – С. 1042.
55. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1817-1914 гг. – М., 1992. – С. 98, 106; Історія Української РСР. – К., 1953. Том перший. – С. 365, 585, 606; Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). – Львів: Світ, 1996. – С. 344-345; Щербаков В. Черниговщина накануне революции // Летопись революции. – 1927. - № 2 (23). – С. 31.
56. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956. – С. 21.
57. Історія селянства Української РСР. Т. 2. – К., 1967. – С. 11.
58. Історія Української РСР. Том перший. – С. 585, 606.
59. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К., 2000. – С. 97, 99.
60. Витанович І. Аграрна політика українських урядів. 1917-1920 // Український історик. - № 3-4 (15-16). – Нью-Йорк – Мюнхен, 1967. – С. 31, 37, 59.
61. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Листопад. - № 20-21.
62. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 179-180.
63. Там само. – С. 105.
64. Там само. – С. 187.
65. Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – С. 246.
66. Витанович І. Аграрна політика українських урядів. 1917-1920 // Український історик. - № 3-4 (15-16). Рік ІV. У 50-річчя Української національної революції. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1967. – С. 22-23.
67. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. – Відень, 1921. – С. 145-146.
68. Там само. – С. 189; Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960. – Мюнхен: Видавництво УТГІ, 1965. – С. 58-59.
69. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний посібник. – К., 1998. – С. 114.
70. Там само. – С. 122-123.
71. Там само. – С. 154-155.
72. Там само. – С. 126-127.
73. Там само. – С. 128-129.
74. Там само. – С. 189-190.
75. Панчук М. Життя і смерть Олександра Шумського. – Літературна Україна. – 1989, 26 січня.
76. 100 найвідоміших українців. – Київ, «Орфей»; М.: «Вече», 2002. – С. 357-359.
77. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 83.

78. Там само. – С. 117.
79. Там само. – С. 128, 538.
80. Там само. – С. 147.
81. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 245.
82. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-1920) // Український історик. – 1967. - № 3-4 (15-16). – С. 26-27.
83. Мацієвич К. Соціалізація землі на Україні / Нова Рада. – 1918, 12 січня.
84. Шаповал М. Революційний соціалізм. Книга 1. – С. 33.
85. Програма української соціал-демократичної робітничої партії. – Золотоноша, 1916. – С. 10-11.
86. Винниченко В. Відродження нації. – Київ-Відень, 1920. – Частина I. – С. 37-39.
87. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4659. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 127.
88. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. – Том 3. – С. 145.
89. Там само.
90. Українські політичні партії (кінець XIX – початок XX століття): Програмові і довідкові матеріали. – С. 137-138.
91. Вісті з Української Центральної Ради у Києві. 1917. Червень. – С. 2-3.
92. Українська Центральна Рада. Том 1. – С. 159.
93. Там само. – С. 225.
94. Там само. – С. 324.
95. Там само.
96. Великий українець. – К.: Веселка, 1999. – С. 122.
97. Там само. – С. 123.
98. Там само. – С. 160-161.
99. ЦДАГО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 3-4.
100. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том 2. – С. 126.
101. Там само. – С. 127.
102. Там само. – С. 128.
103. Там само. – С. 129.
104. Музиченко П. Історія держави і права України. – К.: Знання, 1999. – С. 389-390.
105. Иллюстрированный сборник политехнического института. – К., 1994. – С. 125.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Коломієць С.С. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення).

Частина 1. З найдавніших часів до поч. 20-х рр. XX ст. – Навчально-науковий природничо-гуманітарний інститут НАУ України. – К., 2003. – 180 с.

Друкується за постановою вченої ради Навчально-наукового природничо-гуманітарного інституту НАУ України.

Рецензенти:

М.Ф.Дмитроченко, доктор історичних наук,
професор Харківської академії залізничного транспорту;

В.П.Михайлюк, доктор історичних наук,
професор Луганського аграрного університету;

М.І.Малік, доктор сільськогосподарських наук,
академік Української академії аграрних наук

ISBN 966 – 95 967 –5 –0

Підписано до друку 23.07.2003 р. Формат 60 x 90 1/16

Папір офсетний. Друк. різнограф.

Ум. друк. арк. 11,5. Обл. вид. арк. 12,7.

Наклад 500. Видавничий відділ НАУ.